

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 7 (10)

Київ 2003

УДК 32: 159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н 12

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології АПН України
(протокол № 11/03 від 27 листопада 2003 р.)

Редакційна колегія:

С.Д.Максименко, дійсний член АПН України,
доктор психол. наук (гол. ред.);
М.М.Слюсаревський, член-кореспондент АПН України,
канд. психол. наук (заст. гол. ред.);
В.О.Татенко, член-кореспондент АПН України,
доктор психол. наук;
В.П.Казміренко, *Н.Ф.Каліна*, *Т.М.Титаренко* – доктори
психол. наук, *О.А.Донченко* – доктор соціол. наук;
В.О.Васютинський, *П.Д.Фролов* – кандидати психол. наук

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

У збірнику вміщено статті за підсумками науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології АПН України у 2002 році. Обговорюються проблеми забезпечення достовірності та прогностичної значущості досліджень у соціальній психології, визначення предмета психологічної науки, методологічного плюралізму в соціальному пізнанні. Досліджуються соціально-психологічні детермінанти особистісного зростання, надіндивідуальні психічні явища, тенденції суспільного розвитку в перехідний період. Окремі розділи присвячено психологічним проблемам соціалізації підростаючого покоління, його освіти і виховання, а також розробкам з питань психології політичного лідерства та електоральної поведінки.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів і студентів.

ISBN 966-8063-59-2

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
АПН України, 2003

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

М.М. Слюсаревський

ПРО ДЕЯКІ ГНОСЕОЛОГІЧНІ УМОВИ ДОСТОВІРНОСТІ ТА ПРОГНОСТИЧНОЇ ЗНАЧУЩОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (на прикладі вивчення зв'язку соціальної напруженості із соціальним протестом)

Забезпечення достовірності та прогностичної значущості досліджень у соціальній психології, як і в будь-якій іншій науці, є однією з основоположних і найбільш фундаментальних проблем. Тому неможливо знайти підручник, навчальний посібник чи якусь іншу узагальнюючу працю з основ науки, де б ця проблема не обговорювалася. Але зазвичай вона або обговорюється в надто загальній постановці, або ж зводиться до розгляду суто часткових, хоч, безперечно, й важливих питань, наприклад, валідності та надійності діагностичних методик. І практично немає “галузевих” наукових праць (принаймні мені вони невідомі), у яких би йшлося про обов'язкове дотримання вченими певних гносеологічних умов на всіх етапах наукової розробки – від її задуму і до завершення. Актуалізувати цей недостатньо проацентований у соціальній психології аспект проблеми я й ставлю собі за мету в даній статті.

Не буду намагатись інтригувати читача. Назву відразу ті кілька загалом відомих і на сьогоднішній день, можна сказати, тривіальних умов, дотримання яких видається, одначе, конче необхідним з погляду як адекватного пізнання, так і передбачення напрямів подальшого розвитку явищ, досліджуваних соціогуманітарними науками й, зокрема, соціальною психологією. Неназваною дозволю собі залишити хіба що одну умову, додати яку маю намір пізніше – після деяких міркувань та ілюстрацій.

Власне, замість виділення цих умов можна було б просто сказати, що вивчення будь-якого питання передбачає побудову певної теорії і розроблення відповідної методології. Проте, як блискуче показав недавно в “Психологическом журнале” А.В.Юревич, теоретичні побудови у психології та інших гуманітарних науках, на відміну від наук природничих, здебільшого є нестрогими і їх вицленовування із супутніх тверджень та роздумів автора часом потребує неабияких спеціальних зусиль [1]. Це, у свою чергу, породжує значні труднощі в операціоналізації соціогуманітарних теорій, обертаючись методологічною “розмитістю”, низькою прогностичною спроможністю, а то й відвертою нерелевантністю польових досліджень. Через те нагальною вважаю необхідність відпочаткового формулювання теоретико-методологічних засад соціально-психологічного дослідження не в абстрактно-белетризованому вигляді, а відповідно до конкретних, чітко зафіксованих умов наукового пізнання.

На мою думку, до найважливіших з таких умов, як впливає з ряду літературних джерел [1; 2; 3; 4 та ін.], правомірно віднести:

1) якомога повніше виокремлення тих явищ, феноменів, що складають дану область пізнання і прогнозування;

2) визначення й окреслення гносеологічних меж відповідних понять і категорій, за допомогою яких можуть бути описані ці явища, феномени;

3) побудову певної ієрархії означених понять і категорій;

4) ретельний відбір (при переході до емпіричного дослідження) залежних і незалежних змінних відповідно до побудованої ієрархії понять та категорій.

Усвідомлюю, що багато кому згадані умови видадуться повторенням абеткових істин. Певною мірою це справді так. І їх можна було б і не повторювати, якби не та обставина, що в реальному житті, зокрема й у науковому, якраз абеткові істини чи не найчастіше забуваються.

Потрапляючи на гачок мнимої самоочевидності тих чи тих суспільних проблем, особливо за умов гострого дефіциту часу, спричиненого політичною кон'юнктурою, дослідники

нерідко нехтують елементарними методологічними нормами наукової діяльності і, як наслідок, самі нагромаджують на своєму шляху такі гносеологічні завали з аморфно вибудованих поняттєвих конструкцій і зібраних поспіхом, за випадковими параметрами емпіричних даних, що подолання цих завалів стає відтак уже самостійним і не вельми легким завданням. У цьому можна переконалися на прикладі такої надзвичайно актуальної для нашого перехідного суспільства проблеми, як проблема зв'язку соціальної напруженості і соціального протесту, розроблення якої в кінцевому підсумку завжди повинно мати на меті визначення траєкторій підтримання суспільної стабільності чи принаймні передбачення ймовірних сценаріїв можливої дестабілізації.

Сталося так, що представники соціогуманітарних наук ще під час розвалу Радянського Союзу, намагаючись пояснити супровідні прояви трансформаційних процесів, відразу “вхопилися” за поняття соціальної напруженості (СН). При цьому слушно вважалося, що “соціальна напруженість належить до числа тих явищ, які дають змогу описувати, пояснювати й прогнозувати різні соціальні події” [5, с. 5]. Одначе мнима самоочевидність цього явища та його зв'язку з протестною поведінкою людей, а також переоцінка ступеня розробленості цих проблем за рубезем призвели до занадто спрощених підходів у вивченні соціальної напруженості та оцінюванні протестного потенціалу суспільства чи, навпаки, – до підходів надмірно ускладнених, які насправді були зворотним боком “медалі” таких спрощень.

Наслідки подібних дослідницьких настанов не забарилися. Вже після перших моніторингових “зрізів” панувало неабияке збентеження: всі показники напруженості “зашкалюють”, згідно з ними давно перейдено межу соціального вибуху, а в суспільстві нічого надзвичайного не відбувається. Здавалось би, це мало спонукати до перегляду теоретико-методологічних засад досліджень та їх інструментарію, аби надалі реалістичніше оцінювати масштаби майбутніх загроз суспільній стабільності. Проте процес, як любив говорити ініціатор “перебудови”, уже пішов, зібрані емпіричні дані були широко опубліковані й “освячені” авторитетними науковими іменами. Тому під них – так би мовити, заднім числом – почали

підводити теоретичну базу, яка начебто й не залишала місця для дискусій. А на прогнозах соціального вибуху було, по суті, поставлено жирний хрест. Натомість стало модним говорити про непередбачуваний розвиток подій за тих чи тих обставин.

У першому наближенні проблема зв'язку СН і соціального протесту видається настільки самоочевидною, що взагалі не потребує спеціального розгляду. Так, за свідченням Є.І.Головахи та Н.В.Паніної, “редукційний аналіз відповідей на відкрите запитання про те, що таке “соціальна напруженість”, показав, що в основному розуміння СН у свідомості властей пов'язане з акціями масового соціального протесту” [6, с. 34]. Однак такий аргумент справляє дещо дивне враження. Адже відомо: що кому болить, той про те й гомонить. І якщо владу найбільше турбують саме акції протесту (так, зрештою, й має бути!), то це ще не означає, що її представники цілком адекватно, тим паче на теоретичному рівні, здатні відобразити ті суспільні явища, про які їх запитують.

Принагідно зауважу, що тут постає набагато ширше у методологічному плані питання: наскільки правомірними є теоретичні узагальнення, зроблені на основі уявлень безпосередніх учасників суспільних процесів. З нашого погляду, подібні прийоми теоретизування вельми сумнівні, особливо тоді, коли учасники подій з якихось причин сприймають певні явища на підвищених емоційних реєстрах. Не є в цьому розумінні винятком і представники влади. Недаремно ж польські вчені А.Ріхард та Е.Внук-Липинський підкреслюють: “Режим, що розвалюється, зазвичай не здатний передбачити свій відхід” [7, с. 64]. Але це, як кажуть, зауваження між іншим.

Мнима самоочевидність проблеми зв'язку СН і соціального протесту призвела до того, що вона на сьогодні залишається фактично не розробленою. І це загрожує штучною епіфеноменізацією обох явищ.

Існує чимало визначень СН, доволі різних, здебільшого досить аморфних і настільки ж суперечливих [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17]. Та все ж найбільш авторитетні джерела, зокрема словники та підручники [18; 19; 20], сходяться на тому, що СН є *станом суспільства*, пов'язаним з дестабілізаційними процесами. З огляду на цей момент спільного дану констатацію правомірно розглядати як у певному сенсі опорну, придатну для

побудови поняттєвої конфігурації СН. Проте, на жаль, жодна дефініція не йде далі – не з'ясовує, який саме стан мається на увазі, якою є його природа і в чому полягає сутність. Натомість він окреслюється за допомогою суто зовнішніх (стосовно нього) описових засобів – називаються причини його виникнення, ті чи ті прояви або наслідки – від тих же акцій протесту до кількості абортів на душу населення.

Проведений автором аналіз феномену СН [21] дає підстави визначити його, у найзагальнішому вигляді, як *психічний стан соціуму, що виникає у відповідь на екстремальні впливи*. За багатьма генетичними та функціональними ознаками СН можна розглядати як певний аналог індивідуально-психологічних феноменів, що описуються термінами психічної напруженості, дистресу, фрустрації. Хоча цілковитої тотожності тут, зрозуміло, немає і не може бути.

Як же співвідносяться явища, а відтак і поняття СН, з одного боку, і соціального протесту, з другого?

У соціології прийнято вважати СН латентною стадією соціального конфлікту чи його закритою формою [22]. Загалом нічого не маю проти такого визначення, хоча воно і є певним огрубленням – уже бодай тому, що СН, як правило, охоплює значно більшу частину населення, ніж та, яка бере участь у відкритому конфлікті, і напружений стан так чи так тримається впродовж не лише закритої, а й відкритої стадії конфлікту. Проте це огрублення можна вважати виправданим – для певних цілей теоретичного аналізу.

Розрізняють “горизонтальну” і “вертикальну” конфліктність. Перша перебігає переважно на одному рівні суспільної ієрархії (наприклад, міжетнічні та міжконфесійні конфлікти, гострі прояви конкуренції на ринку робочої сили тощо), друга розгортається у взаємовідносинах між керуючою і керованою підсистемами (між органами влади та населенням, найманими працівниками та роботодавцями і т. ін.). Так от, соціальний протест розглядають як найпоширенішу форму “вертикальної” конфліктності [23]. І тут починаються непорозуміння.

Річ у тім, що в цьому теоретичному контексті, відповідно, можна виокремити також “вертикальну” СН і вважати її *потенціалом* соціального протесту. Звідси походять численні визначення СН як деструктивного потенціалу протестних

настанов людей, їхньої готовності до участі в акціях протесту, а також твердження про можливість визначати рівень СН за кількістю осіб, які протестують проти влади, тощо [9; 10]. На перший погляд, усе логічно. Однак ці визначення й твердження співіснують (причому іноді в працях одних і тих самих авторів) з тлумаченнями акцій протесту як “постійно діючого елемента в механізмі підтримання СН” [12, с. 7], “внеску в підвищення рівня СН” [6, с. 34] і т. ін. Отже, виходить, що соціальний протест є механізмом підтримання свого власного потенціалу або внеском у підвищення потенціалу самого себе. Утворюється хибне логічне коло.

Обережніше щодо зв'язку СН і соціального протесту висловлюється, приміром, Є.І.Суїменко. На його думку, акції протесту виступають “безпосереднім проявом напруженості” [23, с. 89]. Проте й цей “постулат безпосередності” важко співвіднести, скажімо, з міркуваннями російського економіста О.Я.Кваші, який наголошує, що зв'язок між рівнем СН і виступами населення *не є лінійно детермінованим* [24].

Окрім того, О.Я.Кваша розглядає зв'язок між СН і виступами протесту у термінах ймовірності соціального вибуху, що тягне за собою ще низку запитань. Наприклад, що мається на увазі під соціальним вибухом? Це те ж саме, що й соціальний протест, чи, можливо, щось інше? Подібні ж запитання породжує також зіставлення понять “протестний потенціал (потенціал соціального протесту)”, “протестна готовність (готовність до соціального протесту)”, “протестна активність (чи поведінка)” тощо, які використовуються здебільшого довільно. Тобто обговорювана проблема переобтяжена ексцесами суто гносеологічними, якщо не сказати термінологічними. Як основні виділю серед них такі.

1. *Занадто широко тлумачиться поняття соціального протесту.* До його форм, які беззастережно розміщуються в уявному континуумі, включаються по суті будь-які прояви конфліктної поведінки мас – аж до стихійного бунту [25]. Тим часом очевидно, що стихійний бунт, як і подібні до нього форми конфліктної активності (масові безпорядки, погроми тощо), під поняття соціального протесту можна підвести лише умовно. У перекладі з латині *protesto* означає “публічно доводжу”. І справді, вдаючись до інституціалізованих

акції протесту, навіть таких екстремальних, як, скажімо, політичні самогубства, люди все ще намагаються щось довести. Протестні акції, як би гостро вони не проходили, завжди залишають можливість, хай і теоретичну, повернення конфлікту в певні береги і його цивілізованого розв'язання. А коли спалахує відкритий бунт, то вже ніхто нічого не доводить, натомість його учасники встановлюють справедливість явочним порядком або ж просто “зривають зло”. Бунт – це вже не протест, а вибух. Тому вважаю за доцільне розмежовувати поняття соціального протесту і соціального вибуху.

2. *Недостатньо враховується той факт, що готовність до участі в інституціалізованих акціях соціального протесту обов'язково передбачає момент свідомого особистісного вибору.* Подібний вибір опосередковують найрізноманітніші чинники, насамперед ідеологічні. Це не дає підстав ототожнювати протестну готовність з явищем СН, яке виникає незалежно від волі людей, як стихійна реакція на екстремальні впливи. Наївно уявляти справу таким чином, що суспільство рухається в напрямку крайньої межі СН, за якою з великою ймовірністю відбудеться вибух, не інакше, як через масову участь людей в інституціалізованих акціях протесту – організованих якимись політичними силами чи професійними спілками мітингах, демонстраціях і т. ін. Стихійно виникаючи, СН має властивість так само й проявлятися, хоча цим проявам, безперечно, можуть сприяти інституціалізовані акції. У випадку стрімкого зростання напруженості можливим є перехід одразу від “пасивно-буркотливого невдоволення” до “грон гніву” [26]. Отже, СН є потенціалом скоріше соціального вибуху, ніж протесту в його вузькому, ближчому до етимології слова розумінні. А стосовно протесту про неї слід говорити радше як про *умову формування протестної готовності*, яка є однією з найважливіших складових протестного потенціалу суспільства.

3. *Неправомірно вузько розуміється поняття протестної готовності.* Воно зводиться лише до наявності у людей бажання брати участь у тих чи тих акціях протесту, тобто до *мотиваційної готовності*, і це є однією з причин, які зумовлюють невисокі прогностичні можливості відповідних досліджень. Адже відомо, що будь-яка діяльність, а відтак і психологічна готовність до неї включає, крім мотиваційного,

ще, як мінімум, *змістовий і операційний компоненти* [27]. Змістова й операційна складові готовності до участі в акціях протесту передбачають хоча б деяку правову обізнаність, наявність певних навичок та стереотипів протестної поведінки, зрештою, поінформованість щодо ймовірних ініціаторів акцій, місця їх проведення, способів оповіщення учасників тощо. А цих питань, наскільки нам відомо, не вивчає ніхто.

4. *Протестна готовність ототожнюється з потенціалом протесту.* Тим самим не сповна використовуються евристичні можливості широко вживаного поняття потенціалу соціального протесту, воно перетворюється на звичайний синонім протестної готовності. Вважаю це невиправданим термінологічним марнотратством (дозволю собі таке словосполучення).

Мені видається, що поняття потенціалу соціального протесту (протестного потенціалу) має перспективу набути самостійного гносеологічного статусу. Для цього його зміст поряд із протестною готовністю (мотиваційною, змістовою та операційною) повинен відображати також інші компоненти протестного потенціалу:

а) ступінь поширення в суспільстві чи окремих його сегментах певних протестних ідеологій (причому тут нерідко важливим є поширення не стільки ідеологій в ортодоксальному розумінні, скільки співзвучних з настроями мас ідеологем на кшталт більшовицького гасла “Мир – народам, хліб – голодним, земля – селянам, заводи і фабрики – робітникам”^{*});

б) наявність та рівень харизматичності ймовірних ініціаторів/організаторів протесту (скільки їх припадає на певну кількість населення).

Наведені міркування, гадаю, дають змогу наблизитися до вирішення проблеми взаємозв'язку СН і соціального протесту. На мою думку, вона має розв'язуватися в межах теоретичної побудови, яка б, з одного боку, чітко відокремлювала ці явища, а з другого – підводила їх, як кажуть, під

---

* У цьому зв'язку варто підкреслити цілковиту неспроможність сучасної української опозиції — як лівої, так і правої — до продукування подібних ідеологем. Її одіозне гасло “Геть Кучму!” явно не тягне на ідеологему, здатну мобілізувати маси, що з усією очевидністю довели і президентські вибори 1999 року, і “касетний скандал”, і надміру претензійна акція під назвою “Повстань, Україно!”

спільний знаменник. Резони для віднаходження такого спільного знаменника маємо достатньо переконливі. Чи не в кожній публікації на теми як СН, так і соціального протесту якщо не висловлюється, то принаймні відчувається тривога з приводу реальної або потенційної загрози соціального вибуху. Отже, цим спільним знаменником цілком може бути і практично вже є поняття соціального вибуху, яке потребує лише визначення.

Пропоную його визначити, скажімо, так. ***Соціальний вибух – це швидкоплинний, хаотичний процес руйнування соціальної системи внаслідок її внутрішнього перенапруження, що супроводжується масовими насильницькими діями соціальних суб'єктів.*** Думається, запропоноване визначення прийнятне вже хоча б тому, що не спотворює суті предмету, про який ідеться, і при цьому є невразливим для звинувачень у намаганні підмінити поняттям вибуху, приміром, таке мало не сакральне поняття, як соціальна революція.

Необхідним вважаю також уведення поняття, яке б достатньо повно описувало феноменологію соціального протесту і водночас рядопокладалося з поняттєвими конфігураціями СН та її проявів. Таким поняттям, на мій погляд, може стати ***протестна мобілізація*** (ПМ). Під ПМ розумію структурно-функціональну єдність протестного потенціалу і ***протестної активності***. Останню правомірно об'єднати в одному понятті з протестним потенціалом, зокрема, на тій підставі, що вона є, з одного боку, проявом протестного потенціалу, а з другого – постійним джерелом й універсальним способом його нагромадження.

Беручи участь в акціях протесту, їх учасники оволодівають навичками протестної поведінки, втягуються у протистояння з владою, віднаходять у ньому нові мотиви для вияву непокори, одне слово, відбувається щось подібне до того, що мав на увазі вождь більшовиків Ленін, коли говорив про набуття пролетаріатом “досвіду класової боротьби” [28]. І цей досвід, зрозуміло, також є аспектом ПМ.

Таким чином, вимальовується система понять, що дає змогу описувати зв'язки СН і ПМ у контексті загрози соціального вибуху (рис.1).

Як видно з наведеної схеми, у даній системі поняття саме соціальний вибух виконує функції центральної категорії, якій підпорядковані всі інші поняття, що, у свою чергу, організовані в ієрархічну структуру. На вершині ієрархії знаходяться поняття СН і ПМ. При цьому слід наголосити, що ПМ у нашому розумінні є феноменом, функціонально пов'язаним із СН, але відносно самостійним. Якщо СН – це потенціал соціального вибуху, то ПМ – скоріше його детонатор.

Методологічне значення сконструйованої поняттєво-категоріальної “сітки” полягає насамперед у тому, що вона є водночас своєрідною матрицею для виділення залежних і незалежних змінних в емпіричному дослідженні. Як неважко здогадатися, в якості залежної змінної в даному разі виступає феномен, означений центральною категорією, тобто соціальний вибух чи, точніше, його ймовірність, а в якості незалежних змінних, що безпосередньо зумовлюють ймовірність вибуху, – феномени СН і ПМ. Проте необхідно підкреслити, що як незалежні змінні СН і ПМ можуть розглядатися лише стосовно соціального вибуху, чинниками якого вони власне і виступають. Стосовно ж одна одної ці змінні незалежними не є, навпаки, вони перебувають у відношеннях безпосередньої чи опосередкованої залежності. І саме цими відношеннями, як буде показано далі, в кінцевому підсумку й зумовлюється ймовірність або вибуху, або ж зовсім іншого перебігу подій.

Подібні відношення незалежних змінних простежуються, звичайно, не лише на прикладі СН і ПМ, а й між багатьма іншими явищами, що потрапляють у поле зору соціального психолога. Тому до виділених на початку доповіді гносеологічних умов достовірності та прогностичної значущості соціально-психологічних досліджень, гадаю, варто додати ще одну, а саме *встановлення можливих “горизонтальних” зв'язків між незалежними змінними і виявлення характеру цих зв'язків.*

Необхідно зауважити також, що межі тієї чи тієї області пізнання і прогнозування визначаються, зрозуміло, не лише логікою об'єктивно існуючих “вертикальних” і “горизонтальних” зв'язків між досліджуваними феноменами, а й тими конкретними завданнями, що стоять перед дослідником. Тому відношення залежності-незалежності між змінними в емпірич-

них дослідженнях ніколи не є усталеними раз і назавжди, так само як не є придатною на всі випадки життя й та чи інша ієрархія понять. Якщо акцент аналізу змістити, наприклад, на соціальний протест (тобто на протестну активність населення як таку), то саме він (протест) і стане центральною категорією і, відповідно, залежною змінною, а підпорядкованими поняттями і, відповідно, незалежними змінними будуть не лише протестний потенціал та його складові, а й СН. При цьому соціальний вибух залишиться за дужками аналізу, відпаде потреба й у понятті протестної мобілізації, котре має сенс лише як таке, що рядопокладається з поняттям СН. Те ж саме відбудеться, якщо акцент аналізу змістити на СН як таку. Тоді вона стане центральною категорією і, відповідно, залежною змінною, а ПМ – підпорядкованим поняттям і, відповідно, незалежною змінною (разом з іншими чинниками, що можуть зумовлювати загострення в суспільстві соціальної напруженості). Проте я та колеги, які працюють під моїм керівництвом, не бачили потреби в подібних зміщеннях акцентів аналізу, він здійснювався з орієнтацією на категорію соціального вибуху як центральну, що фактично є рівноцінним спробі розроблення теорії соціального вибуху.

Побудована поняттєво-категоріальна “сітка” дала змогу перейти до виділення (поки що суто гіпотетичного) ймовірних сценаріїв* розвитку ситуації в суспільстві (рис. 2).

На рисунку, координати якого утворюють незалежні змінні СН і ПМ, зону соціального вибуху позначено літерою К. Ймовірна межа цієї зони задається рівнянням:

$$(СН+a) \cdot (ПМ + b) = const$$

Тобто “формула” вибуху включає СН та ПМ як множники із поправкою на деякі константи, яких ми поки що не знаємо.

Можна припустити, що ПМ стає безпосереднім чинником наближення соціального вибуху в тому разі, коли СН перебуває в суспільстві на доволі високому рівні. Тоді енергійні дії найбільш “просунутих” протестантів здатні призвести до розвитку ситуації за так званим принципом доміно – до ланцюгової реакції наслідків [29]. Кожна нова хвиля акцій

---

* Моделювання сценаріїв здійснювалося за участю В.В. Жовтянської.

протесту буде “внеском” (згадаймо, саме так і пишуть Є.І.Головаха та Н.В.Паніна) у загострення СН, а її загострення, у свою чергу, викликатиме черговий сплеск ще потужніших акцій протесту. Такий сценарій розвитку подій зображено кривою k1. Розірвати цю ланцюгову реакцію можуть лише кардинальні суспільні зміни, на які, не тішачись ілюзією самозбереження, піде влада. Без них взаємні збурення СН та ПМ, набувши характеру, близького до лінійної детермінації, зрештою, втіляться у “формулу” соціальної катастрофи.

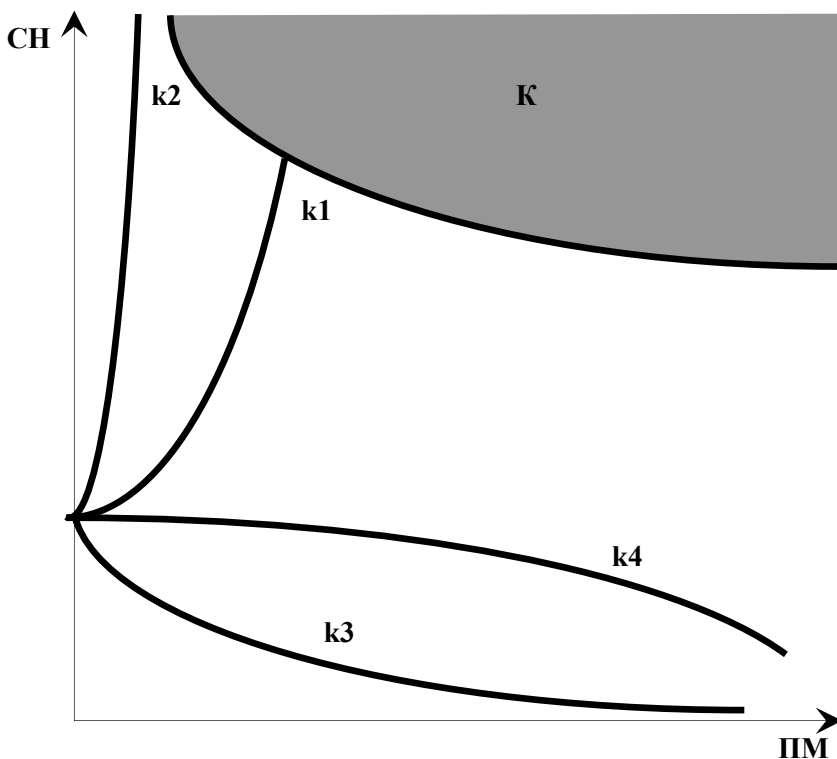

Рис. 2. Ймовірні сценарії розвитку ситуації в суспільстві з огляду на загрозу соціального вибуху

Наступний сценарій репрезентує крива k2. Тут стрімке загострення СН поєднується з у край низьким, практично нульовим рівнем ПМ у суспільстві. Це призводить до того, що СН досягає критично можливого рівня, ніби минаючи зону соціального вибуху, начебто “проскакуючи” повз неї. До вибуху може спричинитися хіба що якийсь випадковий привід, безпосередньо не пов’язаний з обговорюваними змінними. А здебільшого такий сценарій завершується станом соціуму, для характеристики якого найбільше підходить поняття “*соціальна депресія*”. Проте очевидно, що зміна СН на депресію є лише окремим випадком розвитку напружених ситуацій. Тому навряд чи має значну прогностичну цінність популярна на Заході теоретична модель нібито закономірних фазових чергувань напруженості і депресії [5].

Якісно відмінні від щойно розглянутих сценарії зображено кривими k3 і k4. Йдеться про ситуації, коли ПМ найбільш “просунутих” суспільних груп поєднується з відносно низькою СН у суспільстві загалом, що, до речі, як свідчать емпіричні дані*, є характерним сьогодні для України. За таких умов акції протесту вочевидь не мають шансів вилитись у масштабний, небезпечний для існування держави чи правлячого режиму соціальний вибух. Для цього потрібні якісь екстраординарні обставини, що спричинилися б до раптового, “стрибокподібного” зростання СН. В іншому разі ПМ активних репрезентантів соціального протесту під дією часових чинників рано чи пізно почне зазнавати трансформацій.

На мою думку, є три теоретично можливих варіанти таких трансформацій.

Перший позначено кривою k3. За цього сценарію внаслідок ентропійних процесів чи формування в суспільстві абсолютно іншої макросоціальної ситуації ПМ просто вичерпує себе і змінюється на *протестну демобілізацію*, яку, з мого погляду, неприпустимо плутати із суспільною депресією. Протестна демобілізація може супроводжуватися, але може і не супроводжуватися депресією. Так, навряд чи правомірно вважати, як це нерідко робиться, ознакою суспільної депресії,

---

* Див., наприклад, статтю В.В. Жовтянської, вміщену далі у цьому збірнику.

скажімо, перехід колишніх протестантів проти КПРС та СРСР до активного економічного самозабезпечення, пошуку себе в бізнесі, актуалізації професійних та родинних інтересів. У даному разі має місце протестна демобілізація, яка хоча й позначена настроями ностальгії за бурхливим “революційним минулим”, досадою з приводу невиправданих очікувань, прикрими розчаруваннями, проте мало чим нагадує справжню депресію – аби переконатися в цьому, досить заглянути в будь-який психологічний словник.

Другим варіантом (йому відповідає крива k4) є перетворення перманентних протестних акцій на *інституціалізовані, структурно оформлені протестні рухи*, які відтак часто ініціюють утворення опозиційних політичних партій, альтернативних громадських організацій, профспілок і т. ін. Протестним рухам останнім часом західними політологами та соціологами приділяється підвищена увага. Бере гору парадигма, згідно з якою демократичне суспільство, що динамічно розвивається, в інтересах свого дальшого розвитку та недопущення дезінтеграції має не протидіяти таким рухам, а інкорпоровати їх до сфери політичного, тим самим розширюючи його простір [30; 31]. Вважається, що завдяки інкорпорації протестних рухів капіталістичні режими провідних країн Заходу докорінно змінилися наприкінці ХХ ст., разом з тим змінився й характер цих рухів. Прикладом тут може бути хоча б еволюція руху екологів (“зелених”) у країнах Західної Європи.

Нарешті, третій варіант можливих трансформацій ПМ (якому теж відповідає крива k4) – це перехід найактивніших протестантів чи найбільш непримиренних носіїв протестних настроїв до *протестного способу життя*. Такий перехід відбувається передусім за умов або ж подавлення в країні протесту як такого, або ж недопущення інституціалізації тих чи тих протестних рухів.

Як приклад можна навести спосіб життя розкольницьких релігійних сект, деяких молодіжних та інших девіантних субкультур тощо. Протестним значною мірою був також увесь спосіб життя переважної більшості громадян колишнього Радянського Союзу, які в повсякденні по суті завжди порушували доктринальні приписи правлячої еліти – крали,

пиячили, гнали брак і при першій-ліпшій нагоді “сачкували” на роботі, не покладаючи рук “піддавалися приватновласницьким інстинктам” на присадибній ділянці, таємно хрестили дітей, слухали “ворожі голоси”, постійно обдурювали, де тільки могли, державу – допоки все це, зрештою, не інкорпоровалося (у брежньовську епоху) в систему неформальних норм і правил, де-факто визнаних найвищою владою.

Показовим у цьому плані є хоча б такий епізод. Одного разу Л.Брежневу, під час написання чергової промови, сказали, що в країні є край низькооплачувані категорії працівників і що їм тяжко живеться. “Ви не знаєте життя, – заперечив генсек. – Ніхто не живе на зарплату. Пригадую, в молодості, навчаючись у технікумі, ми підробляли розвантажуванням вагонів. І як робили? Три мішки чи ящики туди – один собі. Отак усі в країні й живуть” [32].

На жаль, у сьогоденній Україні теж можна спостерігати певні ознаки не стільки протестної мобілізації мас, скільки практикування значною частиною населення саме протестного способу життя (побутове пошанування радянської та ігнорування державної символіки, свідомо відмова від економічної активності та участі у приватизаційних процесах, масове ухиляння від сплати податків, так званий протестний спосіб голосування на виборах, послуговування винятково зарубіжними джерелами інформації тощо). Ці ознаки є вельми небезпечними, оскільки потенційно загрожують “мирним” руйнуванням ще не зміцнілого суспільства, так би мовити, зсередини, переродженням держави і, в підсумку, втратою її суверенітету.

Звичайно, розглянуті сценарії репрезентують лише загальні тенденції розвитку певного класу нестандартних ситуацій, якими “вагітне” перехідне суспільство. Але водночас вони не суперечать наявним емпіричним фактам, здатні їх пояснювати і відтак можуть слугувати теоретико-методологічною базою для подальших польових досліджень і побудови відповідних математичних моделей імовірного перебігу подій.

На мою думку, викладене вище дає підстави стверджувати, що сформульовані в статті гносеологічні умови дійсно є релевантними тим пізнавальним та прогностичним завданням, що їх покликана сьогодні розв’язувати соціальна

психологія у співдружності з іншими соціогуманітарними науками. Тому ці умови слід розглядати як необхідні під кутом зору забезпечення достовірності та прогностичної значущості соціально-психологічних досліджень.

РЕЗЮМЕ

Зважаючи на сучасний стан соціогуманітарних теорій, нагальною потребою уявляється відпочаткове формулювання теоретико-методологічних засад соціально-психологічного дослідження відповідно до конкретних, чітко зафіксованих умов наукового пізнання. До найважливіших з них правомірно віднести: 1) якомога повніше виокремлення тих явищ, феноменів, що складають дану область пізнання і прогнозування; 2) визначення гносеологічних меж понять і категорій, за допомогою яких можуть бути описані ці явища, феномени; 3) побудову певної ієрархії виділених понять і категорій; 4) ретельний відбір (при переході до емпіричного дослідження) залежних і незалежних змінних відповідно до побудованої ієрархії понять і категорій; 5) встановлення можливих “горизонтальних” зв’язків між незалежними змінними і розкриття характеру таких зв’язків. Послідовна реалізація згаданих умов дала змогу авторові запропонувати принципово нове, внутрішньо несуперечливе вирішення проблеми зв’язку феноменів соціальної напруженості і соціального протесту, що, у свою чергу, зробило можливим опис імовірних сценаріїв розвитку ситуації в суспільстві з огляду на загрозу соціального вибуху.

РЕЗЮМЕ

Исходя из современного состояния социогуманитарных теорий настоятельной необходимостью представляется изначальное формулирование теоретико-методологических оснований социально-психологического исследования в соответствии с конкретными, четко зафиксированными условиями научного познания. К важнейшим из них правомерно отнести: 1) возможно более полное вычленение явлений, феноменов, составляющих данную область познания и прогнозирования; 2) определение гносеологических границ

понятий и категорий, с помощью которых могут быть описаны эти явления, феномены; 3) построение определенной иерархии выделенных понятий и категорий; 4) тщательный отбор (при переходе к эмпирическому исследованию) зависимых и независимых переменных согласно построенной иерархии понятий и категорий; 5) установление возможных “горизонтальных” связей между независимыми переменными и раскрытие характера такого рода связей. Последовательная реализация упомянутых условий позволила автору предложить принципиально новое, внутренне непротиворечивое решение проблемы связи феноменов социальной напряженности и социального протеста, что, в свою очередь, предоставило возможность описания вероятных сценариев развития ситуации в обществе ввиду угрозы социального взрыва.

SUMMARY

Proceeding from the contemporary state of socio-liberal theories the initial statement of theoretical-methodological fundamentals of social-psychological research according to a concrete clearly fixed conditions of scientific investigation seems to be an urgent necessity. The following can be considered as the most important of them: 1) the most absolute separation of the phenomena constituting this realm of knowledge and prognostication; 2) the definition of gnoseological conceptions and categories necessary to describe these phenomena; 3) the hierarchy of the distinguished conceptions and categories construction; 4) the accurate selection of dependent and independent variables according to the hierarchy of conceptions and categories formed while starting an empirical research; 5) the ascertainment of possible “horisontal” relations between the independent variables and investigation of their nature. The successive realization of the mentioned above conditions allowed the author to offer the new in its essence and inwardly consistent solution of the relations between phenomena of social tension and social protest problem, which in its turn made it possible to describe the probable social scenarios proceeding from the social explosion threat.

Література

1. *Юревич А.В.* Структура психологических теорий // Психол. журнал. – 2003. – Т.24. – № 1. – С. 5–13.
2. *Панина Н.В.* Технология социологического исследования. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1998.
3. *Толстова Ю.Н., Масленников Е.В.* Качественная и количественная стратегии эмпирических исследований как измерения в широком смысле // Социс. – 2000. – № 10. – С. 92–101.
4. *Ядов В.А.* Стратегия социологического исследования. – М.: Добросвет, 1998.
5. *Давыдов А.А., Давыдова Е.В.* Измерение социальной напряженности. – М., 1992.
6. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Потенциал протеста украинского общества // Социс. – 1999. – № 10. – С. 31–40.
7. *Рихард А., Внук-Липинський Э.* Источники политической стабильности и нестабильности в Польше // Социс. – 2002. – № 6. – С. 62–73.
8. *Гайнулина Ф.И.* От социальной напряженности к социальному партнерству // Социально-полит. журнал. – 1998. – №4. – С. 33–48.
9. *Головаха Є.І.* Соціальна напруженість в українському суспільстві // Дух і Літера. – 1997. – № 1–2. – С. 45–47.
10. *Клюенко Э.А.* Диагностика социальной напряженности: Дис ... канд. социол. наук. – К., 1998.
11. *Мищенко М.* Соціальна напруженість у суспільстві: проблеми виявлення та аналізу. – К.: НІСД, 1995.
12. *Рукавишников В.О. и др.* Социальная напряженность: диагноз и прогноз // Социс. – 1992. – № 3. – С. 3–23.
13. *Саламатов В.* Методологічні основи оцінки соціальної напруженості та моніторингу соціально-політичної ситуації // Віс. УАДУ. – 1999. – № 1. – С. 305–312.
14. *Чорнобай П.Д.* Социальная напряженность: опыт измерения // Социс. – 1992. – № 7. – С. 94–98.
15. *Dohrenwend B.A., Dohrenwend B.P.* Stressful life events and their context. – N.Y.: Wiley, 1981.
16. *Kaplan H.B.* Psychosocial stress: trends in theory and research. – N.Y.: Academic Press, 1983.
17. *Murray A., Linsky A., Bachman-Prehn R.* Change in the stress-fulness of life in american states and regions from 1976 to 1982 // Social indicators research. – 1989. – V. 21. – № 3. – P. 229–258.
18. *Напруженість соціальна* // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / За ред. В.І.Воловича. – К.: Укр. центр духовної культури, 1998. – С. 345–346.

19. Напряжение социальное // Социологический энциклопедический словарь. – М.: Инфра-М-Норма, 1998. – С. 192.
20. Соціологія: курс лекцій / За ред В.М.Пічі. – К.: Заповіт, 1996.
21. *Слюсаревський М.М.* Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників // Наук. студії із соціальної та політ. психології. – К., 2002. – Вип. 5 (8). – С. 3–24.
22. Конфлікт соціальний // Соціологія: короткий енциклопедичний словник/ За ред. В.І.Воловича. – К.: Укр. центр духовної культури, 1998. – С. 251–252.
23. *Суименко Е.И.* Социальная напряженность в приватизационном процессе // Социс. – 1999. – № 10. – С. 86–94.
24. *Кваша А.* Социально-демографические проблемы роста социальной напряженности // Вес. статистики. – 1992. – № 1. – С. 3–9.
25. *Климова С.Г.* Стратегии сторон трудовых конфликтов // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С. 60–69.
26. *Гордон Л.* Суспільство незадоволених (Соціальне незадоволення як властивість масової свідомості в перехідний період) // Політ. думка. – 1998. – № 2. – С. 45–69.
27. *Костюк Г.С.* Загальна характеристика онтогенезу людської психіки // Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.М. Проколієнко. – К.: Рад. школа, 1989. – С. 70–89.
28. *Ленин В.И.* О диктатуре пролетариата // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 39. – С. 259–268.
29. *Локосов В.В.* Стабильность общества и система критических показателей его развития // Социс. – 1998. – № 4. – С. 86–88.
30. *Przeworski A.* Some problems in the study of the transition Authoritarian Rule: Comparative Perspective. – Baltimore, 1986.
31. *Эйзенштадт Ш.Н.* Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость (II) // Полис. – 2002. – № 3. – С. 81–95.
32. *Бурлацкий Ф.* Брежнев и крушение оттепели: Размышления о природе политического лидерства // Лит. газета. – 1988. – 14 сент.

© Слюсаревський М.М.

ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ: СУБЪЕКТНАЯ ПАРАДИГМА

Предмет психологии самый трудный из всего, что есть в мире, наименее поддающийся изучению.

Л.С. Выготский

Погружаясь в глубины психики, человеческий разум нередко терял надежду постигнуть ее тайны, отступал, отпуская душу отдохнуть от роли “испытуемого”, либо соглашался признать ее божественное происхождение, как и всего того, что не мог объяснить, что пугало и привораживало. Впрочем, и в этом случае он продолжал с интересом созерцать проявления психической жизни как чего-то внутреннего в себе, противостоящего внешнему миру и в то же время связанного с ним тесными узами. “Человек в своем непосредственном самосознании – вне всякой философской рефлексии – обладает все же чувством или опытом непосредственно переживаемого “внутреннего” бытия как чего-то, принадлежащего к какой-то совсем иной области, чем вся совокупная “объективная”, предметная действительность. Это есть область внутренней душевной жизни – не так как она предстает извне холодному наблюдению и истолкованию, а как она непосредственно изнутри открывается в самом ее переживании”, – писал С.Л.Франк [1,с.183].

Подобную интуицию и переживание психического в себе испытывает каждый. Однако и поныне природа, сущность, возможности и перспективы развития внутреннего мира остаются загадкой не только для отдельной личности, но, во многом еще, и для психологии как науки о душе. Ладно, если бы эта “загадочность” психической жизни только привораживала, но не создавала проблем, из-за которых психология постоянно вынуждена возвращаться к определению своего предмета, чтобы преодолеть чувство неполноценности и отстоять свой статус отдельной науки. А ведь сегодня, в условиях торжества плюрализма мнений, с одной стороны, и прагматических

установок, с другой, существует серьезная опасность размывания предмета психологической науки, а следовательно, утраты ею не только самостоятельности, но и особого статуса в системе наук, о чем писали Б.М.Кедров, Ж.Пиаже и др.

Дабы противостоять этим тревожным тенденциям и не ждать того часа, когда другие науки или, не дай, Бог, институты власти, как это уже было в нашей истории, не примутся решать за психологию проблему ее предмета, имеет смысл обратиться к этому вопросу нынче же, памятуя мудрое “Кто медлит – тот теряет”.

Цель настоящей статьи и состоит в том, чтобы привлечь внимание психологической общественности к проблеме неоднозначности и даже противоречивости определений предмета психологии, а значит, необходимости совместной профессиональной рефлексии того, что мы, психологи, мыслим в качестве сущностной, смысловой и содержательной основы своей научной деятельности.

Если нет психической действительности, настаивал А.Пфендер, значит отсутствует сам предмет психологии. Если такая действительность хотя и существует, но не может быть научно познана человеком, то психология как наука невозможна [1].

Поскольку протяженные (материальные) процессы не могут детерминировать непротяженные (психические), постольку последние обладают собственной детерминацией, полагал Г.И.Челпанов. Потому предметом психологии, по его мнению, должны полагаться субъективные состояния сознания человека вне их связи с физиологией головного мозга [2, с. 279].

Определение предмета науки всегда сопровождается дискуссией по поводу его чистоты. Пример такой “очищающей” работы в отношении предмета психологии находим у Э.Гуссерля. В феноменологическом исследовании, отмечал он, в качестве ближайшего и первого выступает «... сама чистая жизнь Я, многообразная жизнь сознания как протекающее “я воспринимаю”, “я вспоминаю”, короче говоря, “я опытно постигаю”, “я воспроизвожу в модусе несозерцательности” или “я живу в свободном фантазировании”, “я присутствую при этом...”» [3, с.62].

Понятие о духе как предмете психологии получается через отвлечение, с одной стороны, от предмета наук физических, т.е. материи или тела, с которым он находится в связи, а с другой – от предмета наук социальных или политических, т.е. от фактов общественности. Дух – не общество и не тело: дух есть вся сумма психических фактов, отличающих индивидуальное существование живых произведений природы, утверждал М.М.Троицкий [4]. Для А.Пфендера психологическая наука также есть “очищенное и восполненное практическое знание людей” о психической действительности. Чтобы быть самостоятельной опытной наукой, психология должна отвергать в качестве последних основ своей работы всякие метафизические, теоретико-познавательные и физические воззрения [5]. Воспринимает ли человек “субъективную копию мира в себе или непосредственно самый внешний мир” – не имеет значения для определения предмета психологии. Ее подлинный предмет – действительный психический мир, безотносительно к тому, как он возникает и как относится к материальной действительности [5].

Последняя версия предмета психологии особенно подкупает своей “чистотой”. Однакостораживает суждение о том, что психический мир можно исследовать “безотносительно к тому, как он возникает и как относится к материальной действительности”. Ведь в таком стремлении отстоять внутренне ориентированное определение сущности психического вполне реально прийти к выводу о том, что мир во всей его бесконечности является порождением психики, сознания, свободной воли. Безусловно, психология должна постоянно заботиться о чистоте своих “предметных рядов”. Однако, лишь установив онтологическую связь психического с другими формами бытия, она сможет отстоять право на свой собственный предмет исследования.

Как известно, всякого рода крайности не остаются без внимания и обязательно находят своих оппонентов. Понятной реакцией на абсолютизированную, гипертрофированную оценку роли внутреннего, субъективного стало развитие научных направлений, определявших предметом психологии поведенческие акты, реакции, которые можно исследовать

“объективными” методами. При этом как бы восстанавливалась идея зависимости человека и его психики от внешнего мира. Но и здесь не обходилось без крайностей, когда, например, из предмета психологии исключалось самое психическое. Так, родоначальник бихевиоризма Дж. Уотсон открыто заявлял, что в его книге “Психология как наука о поведении” читатель не обнаружит ни разбора вопроса о сознании, ни таких понятий, как ощущение, восприятие, внимание, воля, воображение и т.п., потому что он просто не знает, что они обозначают, и не верит, чтобы кто-либо мог пользоваться ими с полным пониманием. Потому для бихевиориста психология является тем отделом естественных наук, который предметом своего изучения берет поведение человека, т.е. все его поступки и слова, как приобретенные в течение жизни, так и врожденные. Психология – это изучение того, что люди делают, начиная еще с утробного периода жизни и до смерти [6].

В свою очередь, размышляя по поводу предельных аподиктичных в своей очевидности оснований существования человека, научная мысль возвышалась над объективно данным и в качестве главного аргумента приводила факт сознающего себя в своих сомнениях сознания, изначально отягощенного устремленностью к миру и способного не только отражать, но и конституировать этот мир. (Э.Гуссерль). Однако при этом оказывалась труднообъяснимой или просто необъяснимой та сторона внутренней психической жизни, которая не поддавалась осознанию, рефлексированию. Такого рода проблематизации, постоянно подпитываемые свидетельствами клинической практики, привели к гипотезам, а в скорости и к научным утверждениям о важной роли в жизни человека бессознательного, которому представителями “глубинной” психологии (З.Фрейд, А.Адлер, Г.Юнг и др.) была приписана роль системообразующего фактора в пространстве психической жизни, а также значение базовой категории в определении предметной области психологии.

Попытка установления связи внутреннего и внешнего, объективного и субъективного, сознания и бессознательного, психики и поведения вызвали к жизни еще одно “предметнозначимое” определение психического как системы,

регулирующей активность индивида. При этом одни исследователи делали больший акцент на саморегуляции, связывая ее с самодетерминацией и саморазвитием. Другие рассматривали эту функцию преимущественно в контексте адаптации индивида либо к условиям социума, либо к требованиям инстанций, которые как бы изнутри, но, по сути, внешним образом детерминируют и направляют “Я-активность” индивида (инстинкты, влечения и т.п.).

Понятие предмета конкретной науки внутренне связано с представлением о присущем только ей способе познания, обеспечивающем истинное, подлинное знание об этом предмете. С точки зрения представителей эмпирической психологии, психику как субъективный опыт можно исследовать только субъективными методами. Сторонники естественно-научного подхода, наоборот, считали, что метод самонаблюдения не может давать объективного знания, потому полагали предметом психологии лишь то, что можно реально измерить. Примирить обе крайности пытался Н.Н.Ланге, по мнению которого, “в психологическом эксперименте личность исследуемая всегда должна давать (себе или нам) отчет о своих переживаниях, и лишь соотношение между этими субъективными переживаниями и объективными причинами и следствиями их составляет предмет исследования” (цит. по [7, с.25]).

При рассмотрении вопроса о предмете психологии обязательно возникают дискуссии по поводу того, считать психологию естественной или гуманитарной дисциплиной и как соотносить понятия “психика”, “сознание”, “душа”, “дух”. В свое время вполне определенно по этому поводу высказался С.Л.Рубинштейн. В своем функциональном аспекте, отмечал он, в качестве деятельности мозга психическая деятельность есть чисто природное явление. Поскольку она участвует в регуляции деятельности индивида, выражая его потребности и интересы, его тенденции и отношение к миру, и поскольку она при этом осуществляется непосредственно, независимо от рефлексии, обращенной на ее состав и результаты, она выступает той своей стороной, которую имеют по большей части в виду, когда говорят о “душевной деятельности”. Поскольку она насыщается исполненными непосредственности отношениями человека к

другим людям, она выступает как “душевная” уже в другом, специфическом смысле слова. По мере того как из жизни и деятельности человека, из его непосредственных безотчетных переживаний выделяется рефлексия на мир и на самого себя, психическая деятельность начинает выступать в качестве сознания. Когда человек в ходе общественной жизни осваивает идейное содержание знаний, идеологии, его психическая деятельность выступает опять в новом качестве – духовной деятельности, деятельности, имеющей то или иное идейное содержание [8].

Следует ли отсюда, что предметом психологии должна быть признана психическая деятельность в ее различных ипостасях – сознательного, душевного, духовного? В “Основах общей психологии”, в разделе, посвященном предмету и задачам психологии как науки, отмечается, что “изучение психической деятельности, процесса, в закономерностях его протекания всегда должно оставаться в психологическом исследовании основным и определяющим” [9, с.36]. Правда, страницей раньше [9, с.35] высказывается мысль о том, что “предмет психологического исследования никак не сконцентрирован на изучении “психической деятельности” и что основное заключается в “психологическом изучении деятельности человека, посредством которой он познает и изменяет мир”. Именно для этого второго утверждения у С.Л.Рубинштейна были веские основания. “Точка зрения, согласно которой психическая деятельность как таковая, как “производство” представлений, воспоминаний, вообще психических образований якобы является деятельностью человека как субъекта (а не только его мозга), связана с прочно укоренившимися интроспекционистскими воззрениями... На самом деле, когда человек что-то припоминает, он не производит внутренние *психические* образы, а решает *познавательную* задачу по восстановлению хода предшествующих событий...” [9, с.34]. Оценивая сказанное, следует учесть, что, согласно С.Л.Рубинштейну, “...вопрос о личности как психологическом субъекте непосредственно связан с соотношением произвольных и так называемых произвольных процессов. Субъект в специфическом смысле слова (как я) – это

субъект сознательной произвольной деятельности” [10, с.246].

Ясно, что человек не может на уровне сознания отслеживать процессы превращения внешнего раздражителя в психический образ и управлять ими. Однако здесь имеет смысл поставить ряд вопросов, а именно: Может ли что-либо происходить во внутреннем мире психически здорового человека помимо его участия? Только ли на уровне сознания индивид как субъект управляет своим организмом, своей психикой, самим собой? Кто же все-таки “производит”, а также “осуществляет” психическое, или это процесс, который может происходить без участия того, кому эта психика принадлежит? На последний вопрос ответил в свое время В.В. Зеньковский, согласно которому “... и чисто психическая и психофизическая причинность осуществляется в системе актов, исходящих от реального Я, как творческой основы индивидуальности...”; “... каждый отдельный психический процесс представляет собой работу души, имеющую свое основание в центре психической жизни, т.е. в субъекте”; “...психическая работа осуществляется в актах, исходящих от единого субъекта” [11, с.394–417].

По определению К.А.Абульхановой-Славской, психика выступает как «...*способность* субъекта в широком смысле слова, как его *возможность, активность, сила*, или, точнее, “усилитель” и “проявитель”, как его “*организатор*” или дезорганизатор, как его *умение, способ* разрешения возникающих в его жизнедеятельности противоречий, как “орган индивидуальности”...» [12, с.210]. Психика, как отмечал В.А.Роменец, не является только инструментом приспособления к среде. Она есть жизнью человека, переживанием, отношением к миру и имеет собственное богатство. Она самодовлеющая подобно лейбницеvской монаде [13].

Как можно видеть, в приведенных определениях психика, с одной стороны, рассматривается в качестве средства, инструмента, органа, способности, возможности человеческого индивида, а с другой – как нечто содержательное, относительно самостоятельное, самодостаточное, монадное и даже как “организатор” или “дезорганизатор”. Проблема заключается в том, что не вполне понятным остается соотношение

представлений о человеке как носителе психики и как субъекте своей жизни, включая и жизнь психическую. Если психика самодостаточна как монада, каким образом Я может пользоваться ею как своим “органом”? Если психика, сознание, душа есть “мой”, то что тогда представляю Я сам как субъект психики, из какой материи соткано это мое “Я” и является ли оно всегда и во всем собственно “моим”, принадлежащим мне? Эти вопросы требуют уточнения границ понятия “психика”, дабы, с одной стороны, не включать в него чужеродные элементы, а с другой – не утратить чего-то такого, что существенным образом может оказать влияние на представление о предмете психологии.

Если остановиться на определении, согласно которому предметом психологии является психическая деятельность, то возникает вопрос о том, входит ли в так понимаемый предмет психологии тот, кто эту деятельность осуществляет, т.е. субъект психической деятельности. Рассмотрим этот вопрос несколько обстоятельнее.

Психическое, душевное, духовное, равно как телесное и плотское, являются сущностными атрибутами единой субстанции, имя которой “человек”. Потому мы и говорим “это мое тело”, “это моя душа”, “это мой дух”. То есть в реальности существует некая конкретная эмпирическая тотальность – человек, сущностное ядро которого составляет его самость – инстанция, фиксирующая факт бытия, существования сущего, которому она принадлежит, соотносящая это сущее с миром и конституирующая тождество, идентичность данного сущего самому себе в различных ситуациях жизнеосуществления. Сознющее себя Я выступает высшим уровнем развития самости. Я также имеет свой высший онтопсихический уровень, а именно – бытие в качестве субъекта собственной жизни, в т.ч. и жизни психической. Но и это качество или уровень психической жизни имеет свою онтическую планку: в отличие от всего сущего человек хочет и может быть субъектом и не быть объектом даже для себя самого. Наверное, все-таки подлинная “свобода для” невозможна без “свободы от” самодетерминации, от превращения себя самого без остатка в

объект. Означающий не может по определению совпадать с означаемым, деятель с деятельностью, творец с его творением.

Что имеется в виду? Если, например, из Я как высшего уровня развития психической жизни, условно говоря, вычесть “мою” психику (мою душу, мое сознание, мое бессознательное и т.д.) и меня самого как означенного или даже могущего быть означенным, получим некий неозначаемый остаток, который ни я сам, ни кто другой не может объективировать, превратить в объект. “...Субъект не сводим к собственной деятельности и порождает ее не по законам причинности, а свободно, по законам “*causa sui*”. Здесь не просто иначе определяется субъект, но осуществляется переход к иному, не гносеологическому типу рациональности, поскольку человек в логике самодетерминации не может быть “до конца познан” и “полностью определен”, – ведь он не тождествен сам себе, непрерывно себя изменяет” [14, с.3].

Это и есть уникальный для природы в целом, но естественный для человека случай особого рода онтической субъектности, очищенной от объектных уравнивающих гносеологических доопределений типа “нет субъекта без объекта”. “В обычно употребляющемся значении понятия “субъект” в гносеологическом исследовании подчеркивается его качественная *противоположность* объекту, здесь же, напротив, через понятие “субъект” раскрывается *качественная определенность бытия объекта*. Далее понятие “субъект” употребляется не только в гносеологическом смысле для обозначения специфики субъекта познания, но и в общефилософском смысле для обозначения субъекта действия и практики. В этом значении наиболее существенным признаком субъекта является то, что в нем раскрывается специфически человеческий характер человеческой активности. Здесь понятие субъекта употребляется для раскрытия качественного своеобразия *только одного – человеческого* способа бытия”, – отмечает К.А.Абульханова-Славская [12, с.173–174]. Если ты человек, значит в тебе изначально заложена возможность начинать причинный ряд из себя (И.Кант). То есть нельзя быть немножко субъектом, а немножко объектом, как нельзя быть “немножко беременной”. В этом суть и смысл подлинно

человеческого бытия, его основные интенция и потенция. В этом – истинная суть метафоры о богоподобии человека, ибо Бог по сути и есть генерализованный, сущностно очищенный образ Субъекта-Творца, свободного от объектных определений (П.Тиллих). Стремление достичь этого уровня бытийствования, стать автором своей жизни составляет исходный жизненный замысел человеческого существа, придающий значение и смысл его бесконечным “самопревосхождениям” и переходам от несвободы через “свободу от” к “свободе для”.

Человек как субъект психической деятельности противостоит психике как ее носитель, центратор, интегратор, ответственный за ее целостность, сохранность, совершенствование и развитие. Однако он сам соткан из “психической материи”, а значит является частью психического мира и подчиняется его законам.

Субъектный уровень психической жизни человека – это уровень сущностного отражения действительности и сущностной организации (целенаправленной регуляции) активности с целью творения новых сущих и сущностного самопревосхождения. Это предельный из известных психологической науке уровень психической активности, который в максимальной степени репрезентирует ее качественное своеобразие и отличие от всего сущего [15].

Таким образом, при определении предмета психологии никак нельзя ограничиваться представлением о психической деятельности, оставляя за его рамками собственно того, кто эту деятельность осуществляет, а именно – человека как субъекта психической деятельности.

В 70-е годы XX ст. на страницах журнала “Вопросы психологии” развернулась дискуссия по поводу определения предмета психологии. При этом были высказаны различные точки зрения. Так, Ф.В.Бассин предлагал рассматривать в качестве предмета психологии “значащие”, то есть “неформализуемые” переживания. М.Г.Ярошевский отстаивал возможность приведения предмета психологии к “развивающемуся категориальному строю”, но, как утверждают очевидцы, “...в итоге обсуждений было подчеркнуто, что предметом психологии является психика, понимаемая как свойство

высоорганизованной материи, в многообразии механизмов формирования и развития психических явлений, а также в совокупности ее закономерных связей, взаимодействий и опосредований, выявляющихся в отражательной и регулирующей функция» [7, с.133].

Подобное определение предмета психологии, строго говоря, является тождественным представлению об ее объекте. Суть дела не меняется, если вместо понятий “психика” или “психическое” подставляются такие уточнения, как “свойства, процессы и состояния”. Ведь этот список уточнений и расшифровок можно продолжать до бесконечности, покуда не будут исчерпаны все характеристики этого объекта. То же самое следует сказать в отношении понятий, употребляемых для обозначения предметов других наук (механизмы, закономерности, принципы и т.п.). В итоге понятие “предмет науки психологии” оказывается как бы излишним, если следовать тому, что субъект познания психического – психология, а ее объектом и есть это самое психическое.

Каким образом в таком случае можно разотождествить представление о предмете и объекте психологической науки, привести их к такому единству, которое не будет тождеством?

Как показывает изучение этого вопроса, такое разотождествление возможно, если под предметом психологической науки понимать то наиболее существенное, что отличает психическую действительность от других видов действительности, а следовательно, психологическую науку от других наук, сообщая ей самостоятельность и самостоятельность. Иными словами, при исследовании предмета психологической науки следует двигаться не столько “вширь”, что чревато отождествлением его с ее объектом, сколько погружаться в сущностные глубины, дабы обнаружить там новые пласты бытия психического и новые аргументы в пользу его качественной определенности, онтической необходимости и естественной включенности в природный и социальный миры. Если таким образом под объектом психологии как субъекта познания понимать психическую действительность во всей полноте ее проявлений, то под предметом – то, что составляет

сущностную сторону психической жизни, что придает ей качественную определенность.

Чтобы прояснить эту позицию, обратимся к определению предмета психологии, предложенному П.Я.Гальпериным. “Процесс ориентировки субъекта в ситуации, которая открывается в психическом отражении, формирование, структура и динамика этой ориентировочной деятельности, определяющие ее качество, характер и возможности, – вот что составляет предмет психологии. Только это, но это во всех формах психической жизни и связанной с ней внешней деятельности, на всех уровнях ее развития. Деятельность, направленная на решение многообразных задач ориентировки, и составляет жизненную роль того, что называется психикой, можно сказать, сущность психики...” [16, с.102].

Особенность подхода, предложенного П.Я.Гальпериным к определению предмета психологии, состоит в том, что содержание этого предмета представляют не феномены психической жизни, не механизмы и не закономерности функционирования психики, а собственно то, что, по его мнению, составляет сущность психического – ориентировочная деятельность субъекта. Автор даже настаивает на том, что психология изучает не всю психику, не все ее “стороны” [16, с.102].

Анализ предложенных определений позволяет сделать два вывода. Так, утверждение о том, что психология изучает не всю психику, свидетельствует, на наш взгляд, о неразличении в данном случае предмета и объекта психологии. Если же поставить себе такую задачу, то представляется достаточно очевидным, что в качестве объекта психология как субъект познания берет всю психику, все ее стороны, а в качестве предмета может полагать для себя действительно не “всю психику” и даже вовсе не психику как таковую, а сущность психического.

Теперь по поводу того, насколько понятие ориентировочной деятельности исчерпывает представление о сущности психического, а значит, сущностно конкретизирует предмет психологии. На наш взгляд, такое определение конкретизирует важную, но не самую главную особенность,

отличающую по сути психическое от непсихического. Сведение предмета психологии к ориентировочной деятельности человека вполне возможно, однако с оговоркой, что речь идет не о всей психологии, а скорее об одном из ее вариантов, а именно – о разновидности гомеостатической психологии, которая рассматривает психику как механизм увязывания отношений человека (организма, индивида, личности, субъекта) со средой – природной и социальной.

Однако психика в известном сегодня для нас пределе ее развития выступает как деятельность субъекта, не только и не столько ориентирующегося в мире, но самопричинно и самопроизвольно разрывающего с таким трудом достигнутое равновесие, рождающего из себя новый мир отношений и таким образом шаг за шагом превосходящего себя самого. Гармоничным и равновесным для человека как субъекта является возможность движения к новой, более высокой гармонии с миром и самим собой.

Именно “субъектность” как фундаментальная характеристика психического, раскрывающая его онтические пределы и возможности, конституирует сущностное ядро предметного пространства психологии. Как отмечает В.С.Библер, по сути речь должна идти не о психологии деятельности, а о “психологии субъекта психической деятельности”, поскольку предметом психологии является не деятельность, а ее принципиальная возможность, “канун”, понятое как субъект деятельности [17]. Введением понятия “субъекта психической деятельности”, отмечает К.А.Абульханова-Славская, было осуществлено “приземление” предмета психологии – психики, которая до того понималась безсубъектно гносеологически, к реальному онтологическому основанию – индивиду, личности, решающей противоречия жизнедеятельности [18].

Такое “приземление” предмета психологии, которое мы доопределяем как его сущностную конкретизацию, расставляет, на наш взгляд, все “точки над *i*”. Объектом психологической науки как субъекта познания выступает мир психики или психическая действительность во всех ее проявлениях. Предмет психологии как науки формируется путем конкретизации представления о высшей, предельной сущностной характе-

ристике психического. Согласно проведенному исследованию, в качестве таковой реально представить природную и одновременно специфическую для человека возможность дорастать в своем развитии как “психического субъекта” (А.Пфендер) до уровня субъекта психической, душевно-духовной жизнедеятельности, способного не только отражать, не только регулировать, ориентировать и управлять, но из себя сущего творить новый мир и себя в этом мире.

* * *

В целях исследования “категориальной чувствительности” ученых мы предложили коллегам оценить гармонию, благозвучность, естественность сочетания таких научных категорий, как “субъект и метод”, “объект и метод”, “предмет и метод”. Оказалось, что именно последнее сочетание – “предмет и метод” воспринимается как наиболее гармоничное, естественное и благозвучное. Правда, почему-то просьба объяснить такой свой выбор, как правило, вызывала сперва возбуждение, потом – торможение, а в конце – раздражение. Наиболее внятным и понятным был ответ типа “Потому что именно такое сочетание встречается в учебниках”.

Опираясь на результаты этого “констатирующего эксперимента”, мы сочли необходимым обратиться к проблеме предмета и метода, полагая, что изучение отношений между этими категориями позволит получить более целостное представление о предмете психологической науки.

Прежде всего, как и в отношении предмета, следует отличать метод науки психологии от методов психологического исследования.

По мнению К.А.Абульхановой-Славской, при рассмотрении вопроса о предмете психологии следует определиться в объекте этой науки, который она связывает с пониманием “качественного своеобразия индивидуального уровня бытия” человека. Предмет же определяется как обусловленный природой объекта специфический способ абстрагирования, с помощью которого психология исследует это качественное своеобразие индивидуального бытия человека [12, с.169]. “Чтобы не просто обозначить предмет и объект науки, как это

делалось до сих пор, но их определенным образом связать и соотнести, нужно показать, какие качественно своеобразные особенности объекта задают основания для качественно своеобразного способа их абстрагирования в предмете науки. Эта задача и решается посредством понятия “субъект изменений определенного рода” [12, с.173]. При этом уточняется, что под предметом следует понимать “...не конкретные психологические механизмы, раскрываемые психологическим исследованием, а лишь общие принципы определения этих механизмов”. В качестве такого общего принципа предлагается рассматривать “основные особенности индивида как субъекта жизнедеятельности” [12, с.211].

Подведем некоторые итоги сказанному.

1. “Восходи – нисходя”, – учил известный индийский философ и психолог Шри Ауробиндо Гхош. Данная формула помогает наглядно представить связь, которая существует между объектом и предметом психологической науки. “Нисходя” в свой объект, психология погружается в бездонные глубины психической жизни с ее безграничными просторами, открывая там для себя новые феномены, новые закономерности психического бытия, уточняя и проясняя уже известное. Однако все эти результаты проникновений в глубины и просторы психического (что выступает предметом конкретных научных изысканий) она не только хранит для себя, не только делится ими с другими науками или дарует их общественной практике, но отправляет, образно говоря, “наверх”, в Лабораторию исследования сущности психического и пределов его развития.

2. Почему именно так называется эта Лаборатория? Почему при определении сущности психического возникает вопрос о высшем (предельно возможном) уровне развитии психики? Дело в том, что сущность психического открывается психологии не сразу и не во всем. Не исключено, что до конца эта сущность никогда постигнута и не будет, ибо тайны психики имеют тенденцию не только скрываться, но и множиться по мере ее развития. Однако, в зависимости от понимания сущности психики, получают определенную интерпретацию все известные психические феномены. Так, сказав себе, что сущность психического – в его способности отражать

объективную реальность, мы нашу психическую жизнь можем ограничить рамками познавательной активности. Если прибавим к отражению еще и регуляцию, то психическое предстанет перед нами как механизм, позволяющий человеку ориентироваться и принаравливаться к природной, социальной среде и даже достигать согласия с самим собой. Если на новом уровне психологического познания сущностной чертой психического устанавливается сознательная преобразовательная, созидательная, творческая деятельность человека, то именно эта черта выступает главным критерием переоценки имеющихся знаний и главным ориентиром в последующих исследованиях.

3. Последнее время в психологии получила развитие тенденция разотождествления деятельности и ее субъекта, т.е. стремление представить их как единство, но не тождество. Это означает требование за проявлениями любой деятельности видеть деятеля, за актами творчества – творца. И если действительно “сначала было дело”, то психологии должно быть интересно, кто это дело сделал, если поступок или подвиг, то кто их совершил, а если слово, то кто его высказал, когда, кому и зачем. Деятель, он же субъект, есть носителем и генератором целей, смыслов, способов и проектов жизнедеятельности. Он решает, что, как, с кем и когда следует делать, он оценивает результаты своей активности и интегрирует их в собственном опыте. Он избирательно и инициативно вступает во взаимодействие с природой и обществом. Онтологический императив “быть субъектом” есть общечеловеческим выражением суверенности действительного человека, ответственного за результаты своих деяний, изначально “виновного” во всем, что от него зависит, не могущего рассчитывать на “алиби-в-бытии” (М.М.Бахтин).

4. Как показало проведенное нами исследование, психическая жизнь человека может восходить до уровня *особого рода субъектности*, то есть не только отражать, регулировать, ориентировать, управлять, но и творить мир. Это и есть специфический для человека способ существования или то, что составляет его сущность. В этом качестве человек выступает “венцом” мироздания или богоподобным существом, способным начинать причинный ряд событий с самого себя и

сознательно вершить свои дела. Потому, если говорить о своеобразии психической реальности, сравнивая ее с иными формами бытия сущего, именно такое субъектное определение психической жизни человека должно венчать пирамиду ее сущностных характеристик, а значит, содержательно представлять предметное ядро психологической науки. При этом другие, ранее или иначе сформулированные “пред-определения” предмета психологии не отбрасываются, а переосмысливаются и сохраняются в субъектном его варианте в “снятом” виде.

5. “Восхождение” к субъектному уровню определения предмета психологии, с одной стороны, позволяет, а с другой – требует переосмыслить все, доселе открытое психологией в ее объекте – психике. “Появление новых пластов бытия в процессе развития приводит к тому, что и предыдущие выступают в новом качестве”, – писал С.Л.Рубинштейн [10, с. 275]. Это значит, что вся психика в ее становлении, функционировании и развитии, начиная с простейших психических реакций и заканчивая сложнейшими движениями души и духа, есть по сути развертывающаяся и утверждающая себя особого рода субъектность, воплощенная в форме свободного Я-творчества.

6. Сегодня в отечественной психологии существует два подхода к определению предмета и объекта психологии. Согласно первому из них, объектом психологии как субъекта познания определяется психика, а содержание ее предмета связывается с высшей сущностной характеристикой психического. Согласно второму подходу, в качестве объекта психологии (равно как и других наук о человеке) рассматривается человеческий индивид, и здесь предметом психологии полагается его психика или индивидуальная психическая жизнь. Являются ли эти подходы взаимоисключающими? Думается, нет. Скорее они выступают как взаимодополняющие, поскольку в первом случае через понятие предмета определяется то, что принципиально, сущностно отличает психическое от непсихического, а во втором – основной акцент делается на соотношении предмета психологии с предметами других наук о человеке, изучающих его биологические, физиологические, социальные и другие характеристики. Вместе с тем, желательно все же прояснить то,

как в ходе обсуждения проблемы предмета и объекта психологии определяются эти понятия.

7. Предмет науки психологии направлен на установление сущности психического. Предметом конкретного научного исследования также является в конечном итоге установление сущности того или иного изучаемого психического феномена. Таким образом, предмет психологии соотносится с предметом конкретного научного исследования как общее с частным. Суть их отношения состоит в том, что предмет психологии есть обобщением тех сущностных определений психического, которые обнаруживаются в конкретных исследованиях.

РЕЗЮМЕ

В современной отечественной психологии существует два традиционных подхода к определению предмета психологии. Согласно первому из них, объектом в психологии (равно как и в других науках о человеке) является человеческий индивид, а ее предметом полагается психическая жизнь этого индивида. При втором подходе объектом психологии как субъекта познания является психика, а содержание ее предмета связывается с высшей сущностной характеристикой психического, которая прибавляет последнему качественную своеобразие, а именно с субъектностью – уникальной возможностью человека начинать причинный ряд событий с себя. “Восхождение” к субъектному уровню определения предмета психологии, с одной стороны, позволяет, а с другой – требует переосмыслить все, доселе открытое психологией в ее объекте – психике.

РЕЗЮМЕ

У сучасній вітчизняній психології існує два традиційних підходи до визначення предмета психології. Відповідно до першого з них, об'єктом у психології (так само як і в інших науках про людину) є людський індивід, а її предметом покладається психічне життя цього індивіда. За другого підходу об'єктом психології як суб'єкта пізнання є психіка, а зміст її

предмета пов'язується з вищою сутнісною характеристикою психічного, яка додає останньому якісної своєрідності, а саме із суб'єктністю – унікальною спроможністю людини починати причинний ряд подій із себе. “Сходження” до суб'єктного рівня визначення предмета психології, з одного боку, дозволяє, а з іншого – вимагає переосмислити все, досі відкрите психологією в її об'єкті – психіці.

SUMMARY

There are two traditional approaches to the subject of psychology definition in the contemporary domestic psychology. According to the first of them the object of psychology (as well as of all humanities) is an individual and the object is considered as a psychic life of that individual. According to the second of them the object of psychology as a subject of the knowledge is psycho and the contents of its object is connected to the highest essential feature of the psychic, which adds originality to the nature of the latter. The author means the subjectiveness as a unique capability of a human being to examine the causal series of events beginning with himself/herself. “The rise” towards the subject level of the object of psychology definition on one hand allows and on the other hand requires to think over again the whole body of the present psychological knowledge about psycho as its object.

Литература

1. Франк С.Л. Непостижимое. Онтологическое введение в философию религии // Соч. – М.: Правда, 1990. – С. 183–559.
2. Челпанов Г.И. Мозг и душа: критика материализма и очерк современного учения о душе. – М., 1918.
3. Гуссерль Э. Амстердамские доклады // Логос: Филос.-лит. журн. – 1992. – № 3. – С.62–80.
4. Троицкий М.М. Современное учение о задачах и методах психологии (речь, произнесенная на первом заседании психологического общества 14 марта 1885 г.) // Вопр. психологии. – 1995. – №4. – С.93–107.
5. Пфендер А. Введение в психологию / Пер. с нем. И.А. Давыдова. – СПб: Провинция, 1909.

6. Уотсон Дж. Психология как наука о поведении. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1926.
7. Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории / Под ред. А.В. Брушлинского. – М.: Ин-тут психологии РАН, 1997.
8. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – М.: Изд-во АН СССР, 1957.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер Ком, 1999.
10. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973.
11. Зеньковский В.В. Проблемы психической причинности. – К.: Ун-т Св. Владимира, 1914.
12. Абульханова-Славская К.А. О субъекте психической деятельности. – М.: Наука, 1973.
13. Роменець В.А. Суб'єкт психічної активності як предмет історичної психології // Психологія суб'єктної активності особистості. – К.: Ін-тут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 1993. – С.81–82.
14. Росийчук Т.А. Психологический субъект в гуманитарном мышлении: диалогическое осмысление психологии деятельности // Практична психологія та соціальна робота. – 2002.– № 2. – С. 3–6.
15. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении. – К.: Просвіта, 1996.
16. Гальперин П.Я. Введение в психологию. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976.
17. Библер В.С. Понимание Л.С.Выготским внутренней речи и логика диалога (еще раз о предмете психологии) // Методологические проблемы психологии личности. – М., 1981. – С. 117–134.
18. Абульханова-Славская К.А. Категория субъекта в современной психологии // Сучасна психологія у ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костюківських читань (20–22 грудня 1994 р.): У 2 т. – К., 1994. – Т.1. – С.4.

© Татенко В.А.

ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ В СОЦІАЛЬНОМУ ПІЗНАННІ

Методологічний плюралізм нині є не лише одною з найбільш актуальних позицій у методології соціально-психологічного чи соціального пізнання, але й поступово починає усвідомлюватися фахівцями-теоретиками і філософами науки як реальний засіб опису теоретико-методологічної ситуації у вітчизняній науці в цілому. Виникнення та бурхливий розвиток нових шкіл і напрямів, наявність альтернативних пояснювальних та інтерпретативних підходів, що ґрунтуються на одному класі явищ, застосування відповідних дослідницьких технік актуалізують проблему взаємоперекладу отриманих дослідницьких результатів, по-перше, і, по-друге, спонукають до пошуку відповідних регулятивів наукового діалогу. Найбільш адекватним засобом опису та пояснення цього етапу розвитку соціальних наук в умовах мультипарадигмальності є, на нашу думку, плюралістична методологія. З'ясування умов її формування та способів побутування і становить мету даної статті.

Плюральність використовуваних теоретичних та методологічних підходів як певна тенденція останніх десятиріч розвитку соціально-психологічних досліджень не викликає сумніву. Однак її усвідомлення не завжди є чітким, а якщо і відбувається, то дістає вкрай мало позитивних конотацій.

Загальноновизнана недостатність теоретичної рефлексії отримуваних дослідницьких результатів і тих наукових напрямів, на яких ґрунтуються соціально-психологічні дослідження, є очевидним негативом для усвідомлення теоретичного плюралізму як проблеми наукового розвитку, яка є очевидною навіть на тлі не аналізу, а простого опису наявного стану розвитку цих досліджень.

Те, чому теоретико-методологічні питання рідко стають предметом спеціального розгляду, – окрема тема, і на це є достатньо ґрунтовних відповідей. Коротко вкажемо на найзагальнішу з них – на тенденцію до активного освоєння

різних теоретичних підходів у поясненні соціальної реальності, розроблених зарубіжною наукою [1, с.15–19]. Таке залучення різноманітних і різноспрямованих концепцій до висвітлення актуальних соціально-психологічних явищ пов'язане з неочевидним для дослідників засвоєнням і власне епістемологічних засад тих теорій, на які вони спираються у своєму науковому пошуку.

Не викликає сумніву, що феномен мультипарадигмальності викликаний масовим, у рамках наукового співтовариства, освоєнням нової зарубіжної та вітчизняної літератури, ще порівняно недавно недоступної. При цьому можливості теоретичної рефлексії над засадами засвоєваних концепцій є обмеженими. Навіть побіжний огляд назв опублікованих статей із соціальної психології та соціо-гуманітарних дисциплін загалом показує, що питання методології дуже рідко порушуються у переліку їх тематики. Це, зрештою, природно. Однак проблема “взаємоперекладу” отриманих дослідницьких результатів та їх кодифікації у межах різних теоретичних концепцій за цих умов поступово набуває ваги.

Через такий стан речей власне методологічні розвідки не стають самостійною метою до накопичення певного масиву освоєних теорій. Відповідно, у сучасний науковий дискурс тематика методології (як епістемології) є включеною найменше. А в контексті цієї статті питанням є вже те, наскільки взагалі методологічний плюралізм усвідомлюється як проблема: зокрема, як відбувається чи має відбуватися комунікація у науковому співтоваристві за дотримання його представниками різних парадигмальних підходів з притаманними їм різними імперативами та цінностями; які є можливості для зіставлення чи узгодження дослідницьких результатів, отримуваних у межах різних теоретичних підходів; якими є зони перетину взаємовиключних інтерпретацій тих чи тих фактів і т. ін. Отже, методологічний плюралізм як теоретична позиція “оприявнює” для обговорення ціле коло відповідних проблем, які ми коротко спробуємо окреслити.

Сама поява такої теоретичної позиції пояснюється зміною у тлумаченні та розгляді знання як способу суто людського світоосягнення та світорозуміння. Протягом останнього

сторіччя змінилося саме ставлення до знання: змістилися акценти із тлумачення його у субстанційному модусі – як певної теоретичної сутності, незалежної від суб'єкта або ж результату, суми накопичених фактів і теорій, що їх пояснюють (*кумулятивність* знання) до знання як *процесу* отримання нового, нових способів опису, зокрема й соціального світу.

Змінилися, по-перше, функція науки і спосіб її осмислення. Протягом ХХ ст. наука була усвідомлена як феномен певної культури і, відповідно, наукове знання набуло нового статусу внаслідок усвідомлення себе у системі культурної свідомості, організованої за допомогою ціннісно-сміслової структури, що має історичне походження [2]. По-друге, теоретико-методологічні дослідження, здійснені у межах філософії науки, привели до усвідомлення наукового знання як одного із способів людського світоосягнення, у принципі зіставного з такими іншими способами пізнання світу, притаманними людині, як релігія, мистецтво, міфи. Наукове знання почало осмислюватися як таке, що конституюється у формах людської суб'єктивності, організованої звичаями, традиціями, культурою. З цих причин став усвідомлюватись як неможливий пошук позачасових умов для будь-якого можливого історичного розвитку. Такі тенденції, висловлені і сформульовані як загальнонаукові, ще більш загострено виявлялися у корпусі соціо-гуманітарних наук загалом і, дещо пізніше, у власне соціальних науках, пошуку об'єктивних, незалежних від волі людей законів, у яких засадничо піддавалися обґрунтованому сумніву.

Знання набуло особистісного виміру, зокрема, у концепції особистісного знання М.Полані, що акцентував увагу на механізмах і способах набуття знання вченим, на процесі появи нового, а не на знанні як результаті. Зрештою, наукове знання почало розглядатися як принципово контекстуальне, тобто залежне від історичних, соціальних обставин, як знання про щось, причому щось принципово змінне, що інспірувало побудову нового образу знання як множини “локальних епістемологій”. Мультипарадигмальне соціальне мислення, яке відповідало добі неklasичної історії, сформувалося внаслідок появи низки нових наукових теорій, які, своєю чергою,

показують протистояння різних картин світу та різних парадигм. Їх поява засвідчила руйнування так званої “системної” картини світу, характерної для класичного образу пізнання. При цьому спостерігається “співіснування через протистояння” вказаних концепцій та підходів. Ці процеси у розвитку соціального знання часто осмислюються як антитеза монізму та мультипарадигмальності, перший із яких ґрунтується на логічній несуперечливості соціального знання, другий – на неминучості співіснування узагальнюючих теорій.

Науковий діалог у умовах мультипарадигмальності нині став реальністю і для вітчизняних соціальних та соціокультурних дисциплін. Різні висловлювані позиції з цього приводу поступово також уводяться у науковий обіг. По-перше, наявність різних дослідницьких технік, зумовлених різними парадигмальними особливостями теорій, у межах яких вони застосовуються, призвели до відновлення старої суперечки, про яку йшлося вище, – про те, що “кумулятивний” характер має чи ні соціальне знання, загалом про його перервний чи неперервний характер і т.д.; по-друге – до часто суперечливого осмислення концептуальних засад плюральності у науковому знанні.

Розширення меж і дослідницьких можливостей, позірна нерегламентованість наукового пошуку, антисциєнтистські тенденції, характерні для цілого блоку гуманітарних дисциплін, що виявляються по-різному (від вибору специфічних – маргінальних для традиційної науки тем для дослідження до застосування різних, зокрема й есеїстичних, стилів викладу), часто змушують до того, що прихильники раціональних процедур у соціальному знанні займають оборонні позиції. При цьому наукова відповідальність за руйнований образ класичної науки у більшості авторів-гуманітаріїв асоціюється з поняттям постмодерністської перспективи для соціальних наук та „наук про людину” загалом.

Тенденції розгляду та оцінки поняття постмодернізму в теоретико-методологічному контексті мають різні конотації. Доволі впливовими є похмурі оцінки “постмодерністського погляду” на науку в цілому і на соціальні науки зокрема: як “патологічність стану” постмодерну, що пов’язується тільки з

“безмежною перспективою руйнування”, як “епістемологічної одержимості” фрагментами цивілізації, “руїнізації” всього осмисленого та “розумного” [3, с.8]. Інші дослідники вказують на практичну значущість досліджень, здійснених саме у постмодерністській перспективі. Тематика, що не мала репрезентації у межах класичної соціальної науки, а це “...теми соціальної нестабільності і нерівноваги, варіативності, пошуку альтернативних сценаріїв, дослідження маргінальності, перехідності, множинності соціальних, культурних, мовних практик, повсякденні взаємодії” [4, с.12], природно потребує неklasичних методологій, спроможних забезпечувати м’які методи соціального пізнання, визначення функціонально-рольової та культурно-історичної специфіки об’єктів, які досліджуються. Саме із цих причин “жорсткий концептуальний синтез класичного типу” заміщується неklasичними методологіями, які, своєю чергою, потребують відповідної рефлексії, зокрема, й усвідомлення обмеженості класичного образу наукового знання і відповідних йому методологічних регуляторів [4, с. 21].

Апокаліптичні оцінки, пов’язані з постмодерним баченням наявного стану соціальних наук, яке радикально обґрунтовує плюральність концептуальних підходів до вивчення соціальних явищ, зазвичай ґрунтуються на класичній епістемологічній парадигмі. Мається на увазі усталений образ науки як “системи упорядкованих знань, що історично склалися, істинність яких перевіряється та постійно уточнюється в ході (суспільної) практики” і “могутність якої в її узагальненості, всезагальності і об’єктивній істинності” [5, с. 236]. Нові відкриття та нові теорії у цьому тлумаченні науки не відмінюють попередніх результатів та не спростовують їх об’єктивної істинності, а лише уточнюють межі їх застосування та місце у загальній системі наукового знання.

Епістемологічні засади класичного раціоналізму полягають в усвідомленні та описі буття стабільного (в т.ч. і соціального) світу. Періоди змін тлумачаться у ньому однозначно – з огляду на деструкцію і хаос, бо йдеться завжди про зруйнування наявного порядку (за якими очікується період стабільності). Текучість мінливого світу сцієнтистське знання

прагне подолати, виділяючи сутності, які є незмінними, і встановлюючи за допомогою раціональних процедур незмінні зв'язки поміж ними. Однак у нинішньому вивченні мікро- та макросвіту виявляються процеси, які традиційна наука не в змозі пояснити, оскільки ґрунтується на уявленнях про стабільне і впорядковане буття. Велика кількість інформації, зросла соціальна мобільність, швидкість ситуативних змін призводять до того, що швидкоплинність і новизна соціокультурних процесів визначаються як основні рушійні сили сучасності [6]. З цих причин міняється і роль знання: "...наші внутрішні образи реальності самі відгукуються на прискорення змін, стаючи все більш короткотерміновими, більш тимчасовими. Ми створюємо і вичерпуємо ідеї і образи у все більш зростаючому темпі..." – стверджує А.Товлер [7, с. 27].

Такий теоретичний контекст розгортання нашої проблеми спричиняє пошуки засад та нових форм знання – некласичної раціональності, що відбуваються нині у філософії, соціології, культурології, історії. Їх домінантою стає становлення, а час усвідомлюється як головна структурна одиниця соціального буття-становлення, в основі якого лежать однорозові неповторні події, що становлять тканину людського та соціального буття. Відповідно з'являються методології, які наголошують на історичній рухливості та культурній гетерогенності соціальних категорій та понять, постулюють соціальну генезу психологічних явищ, зміст яких зумовлений локальною дискурсивною практикою соціальних спільнот.

Знання, позбавлене історичної трансцендентності, виявляє, що принципи, якими керується соціальна поведінка, не є універсальними. Тому соціальне знання у його некласичному образі постає як "систематичне пояснення поточного стану справ" [8, с. 8], а одним із суттєвих наслідків цього стає розмитість меж між прикладними, практично зорієнтованими та власне фундаментальними дослідженнями.

Пропоновані тлумачення світу соціальних інтеракцій як дуже рухливого та неусталеного, такого, що піддається нескінченним (часовим, просторовим, культурним) флуктуаціям, на відміну від стабільного характеру явищ природи, не тільки здійснює теоретичну переорієнтацію засад соціального

пізнання, але й ще більше його автономізує від природничо-наукового простеження схожих процесів, у якому вже не мають радикально конституюючого значення для соціо-гуманітарних дисциплін.

Такий, можливо, занадто широкий для теми цієї статті, контекст функціонування сучасної науки (яку В.Стьопін [9] пропонує визначати на нинішньому етапі як “постнекласичний” феномен) робить вкрай актуальною проблему, винесену в її заголовок. Обидва образи науки, презентовані класичною раціональністю та її некласичними відгалуженнями, співіснуючи, дають підстави описувати її сучасний стан як “вагання поміж ультрареалізмом та функціональністю”, де перший напрям тлумачить науку як “відображення дійсності” та спричиняє актуалізацію старих способів посилення референтності науки, а другий постулює співіснування різних способів світоосягнення.

Така аргументація, найбільш ґрунтовно представлена працями П.Фейерабенда, названа автором “методологічним анархізмом”. Аргументовані ним теоретичні позиції слугували підвалинами розвитку багатьох теоретичних підходів низки соціальних та соціо-гуманітарних наук завдяки здійсненому у них обґрунтуванню плюралістичної методології пізнання.

За П.Фейерабеном, “нормальний образ науки” як низки несуперечливих теорій, що наближаються до певної ідеальної концепції, котра адекватно відображає істину, підтримується існуванням науки як певної традиції. У межах цієї традиції (сцієнтизму) наука (історично виникла як один із колись численних типів отримуваної інформації, поряд із міфами, легендами і т.д.) існує насамперед як *результат*, як окрема *теоретична сутність*, покликана за безліччю явищ відшукувати незмінні сутнісні закони, і як така є історично відокремленою від подій повсякденного життя, віднесених з часу її виникнення до царини *явищ*, а не сутностей. З цього погляду наука є нейтральною щодо конкретного об’єкта дослідження, охоплює певні універсальні для всіх норми, правила та прийоми наукового пошуку.

Ілюзії ціннісної нейтральності науки стали видимими завдяки залученню локального досвіду суб’єкта пізнання та

усвідомленню його контекстуальності. Надійність, усталеність та верифікованість окремих знань, які можливі лише за умови відчуження від зацікавленості пізнаючого суб'єкта, уперше чітко були спростовані концепцією особистісного знання М.Полані, який вказав на активний компонент емоційної залученості до утвердження власної концепції її творцем та евристичну емоцію, котра узгоджує бачення реальності дослідником з його подальшим теоретичним оформленням. Претензії на неупередженість та позаемоційність того, хто пізнає, лише стабілізують прийняті в даній конкретній науковій парадигмі упередження, включно з їх емоційними складовими, і можуть бути кваліфіковані як відмова від їх обговорення і тільки.

Не усвідомлюючи власної імпліцитної зацікавленості, дослідник сприяє відтворенню існуючих форм знання, зокрема й соціального [10], що давало підстави пізнішим дослідникам (Р.Хаббарду, А.Фаусто-Стерлінг) вимагати “ціннісно навантаженого” дослідження, рішуче відкидаючи позитивістські настанови щодо відсутності будь-якого морального чи політичного контексту в когнітивній практиці, та враховувати як необхідні певні “контекстуальні цінності” – політичні, моральні та естетичні.

Аналіз підвалин знання, який здійснив П.Фейєрабенд, засвідчив, що таке усвідомлення внутрішніх стандартів теорії, у межах якої працює певний дослідник, можливе тільки за наявності плюралістичних методологій наукового пошуку. На його думку, плюральна методологія полягає в тому, що деякі найважливіші якості теорії виявляються не завдяки аналізу, а завдяки контрасту. Тому вчений, зацікавлений у максимальному збільшенні емпіричного змісту своєї концепції та більш глибокому її осягненні, повинен вводити інші концепції, тобто застосовувати *плюралістичну методологію*.

Отже, вчений змушений порівнювати одні концепції з іншими, а не з “досвідом” [11]. Образ пізнання, що виникає при застосуванні плюралістичної методології, становить “...Океан взаємно несумісних (а можливо, навіть неспівмірних) альтернатив, які збільшуються...”. Аргументом на користь плюральної методології є, з погляду П.Фейєрабенда, неможли-

вість перевірити стандарти, які використовує певна теорія, послуговуючись цією ж теорією: такий стандарт не можна відкрити зсередини, потрібен “зовнішній стандарт критики, множина альтернативних припущень...”. Одною з головних вимог П.Фейєрабенда є вимога пам’ятати, що *“будь-яка методологія, навіть найбільш очевидна, має свої межі”* (Виділено мною. – М.С.), а кращий спосіб показати це полягає у демонстрації меж і навіть ірраціональності певних правил, які той чи інший автор приймає як фундаментальні [11, с.164].

Безпосереднім теоретичним наслідком такого підходу є перегляд взаємовідношення теорії і факту загалом. Теорії не є класифікаційними схемами для впорядкування нейтральних фактів. Теорії, яка узгоджується з будь-якими фактами, просто не існує – це суперечить самому поняттю теорії як результату здійснюваного відбору значущих та незначущих фактів за певними визначеними принципами (П.Фейєрабанд). Теорія є здійсненням певної селекції (М.Полані). Дискурс, який є структурою пізнання, визначає, які ідеї можуть бути виражені, а які відкидаються або табууються. “Дискурс установлює “режим істини”, визначаючи об’єкт аналізу, тобто те, що належить осмислити, та арсенал інструментів пізнання. В такому разі істинним виявляється те, чому дискурс дозволив бути істинним”.

Тому емпіричне “свідчення” працюючої теорії – факт у радикальному методологічному вирішенні створюється самою “...обраною процедурою його отримання, яка дістає виправдання в тому самому свідченні, яке сама створює” [11, с.176]. Єдиний спосіб дослідження таких всеохопних принципів полягатиме, за Фейєрабандом, у порівнянні їх з такою множиною таких самих загальних принципів – шлях, що виключався ідеалом наукової єдності поглядів. Подальший розгляд цього співвідношення, здійснений уже у постмодерній епістемології [10], не тільки заперечив ідею нейтральних “фактів”, які існують незалежно від теорії, та легітимував позицію, за якою здобуване знання породжене цінностями та інтересами пізнаючого, але й осмислив проблематику знання як культурного виробництва влади, що ще більше знизило претензії наукового знання на об’єктивність та істинність [12].

Сучасні конотації проблеми істинності знання полягають у тому, що як тільки знання визнається “істинним”, воно стає імперативом влади або ж “керівництвом до дії”.

Усі ці процеси, що відбуваються зі зміною образу науки в цілому, конституують її як одну із форм пізнання, наголошують на соціокультурній зумовленості її результатів та специфічно означають власне соціальне пізнання, не відмінюючи специфіки вимог до теоретичного (та загалом наукового) знання. Адже теорія повинна давати правильне розуміння світу, під яким мається на увазі сукупність фактів, отриманих на основі її власних фундаментальних понять. Її положення мають бути достовірними (точними); теорія має бути релевантною щодо даної системи знань (мати глибину). Її результати повинні мати самостійну значущість.

Через це постнекласичні тенденції у розвитку соціального пізнання як системи не варто оцінювати як більш руйнівні, ніж це є насправді: зміни, що відбуваються завдяки їх осмисленню, дають змогу розширяти дослідницькі можливості у врахуванні явищ швидкозмінного світу та здійснити їх теоретичні інтерпретації.

РЕЗЮМЕ

Поширення у науковому обігу плюральної методології розширює межі наукової раціональності, легітимізує постання та розвиток нових соціальних досліджень, сприяючи становленню нових наукових шкіл і напрямів. Здійснена у межах поширення плюральної методології рефлексія засад аналітичної філософії та філософії науки у цілому сприяє визначенню місця і ролі науки як соціального інституту у нових історичних умовах, дає змогу усвідомлювати межі регулятивних принципів, що ототожнюються з науковою раціональністю.

РЕЗЮМЕ

Распространение в научном обороте плюралистической методологии расширяет границы научной рациональности, легитимизирует возникновение и развитие новых социальных исследований, содействуя становлению новых научных школ и

направлений. Осуществленная в границах распространения плюралистической методологии рефлексия основ аналитической философии и философии науки в целом способствует определению места и роли науки как социального института в новых исторических условиях, позволяет сознавать границы регулятивных принципов, которые отождествляются с научной рациональностью

SUMMARY

Dissemination of the plural methodology in the scientific custom broadens boundaries of the scientific rationality, leads to the new social research appearance and development being favourable for the formation of new scientific schools and trends. The reflection of the analytical philosophy and philosophy of science in general accomplished in terms of plural methodology dissemination is favourable for defining of the role and place of science as a social institution under the new historical conditions and makes it possible to realize the boundaries of the regulation principles that are being identified with the scientific rationality.

Литература

1. Ядов В.А. Стратегия и методы качественного анализа данных // Социология: методология, методы, математические модели. – 1991. – № 1. – С. 13–21.
2. Парахонский Б.А. Язык культуры и генезис знания. – К.: Наук. думка. – 1988.
3. Давидов Ю.Н. Патологичность “состояния постмодерна” // Социс. – 2001. – №11. – С. 5 – 16.
4. Козлова Н.Н., Смирнова Н.М. Кризис классических методологий и современная познавательная ситуация // Социс. – 1995. – № 11. – С.12–23.
5. Философский словарь. – М.: Изд-во полит. лит-ры. – 1968.
6. Левитская И.В. Проблема познания человека в меняющемся мире // Современные проблемы методологии социогуманитарного познания. – Самара: Изд-во Самар. гуманитарной акад., 2001.
7. Тоффлер А. Футурошок. – М.: Прогресс, 1992.
8. Якимова Е.В. Социальное конструирование реальности: социально-психологические подходы: научно-аналитический обзор / РАН ИНИОН; Центр социальных научно-информационных

- исследований; Отдел социологии и социальной психологии.– М., 1999.
9. *Степин В.С.* От классической к постклассической науке (изменение оснований и ценностных ориентаций). —М.: Наука, 1990.
  10. *Здравомыслова Е., Темкина А.* Феминистская критика эпистемологических оснований социологии: перспективы социологии гендерных отношений // Введение в гендерные исследования: Учеб. пособие. – X.; СПб.: Алетейя, 2001 – Ч.1. – С. 237–261.
  11. *Фейерабенд П.* Против методологического принуждения (I) // Избр. тр. по методологии науки.. – М.: Прогресс, 1986.
  12. *Батлер Д.* Случайно сложившиеся основания: феминизм и вопрос о “постмодернизме” // Гендерные исслед. – №3.– С. 98–116.

© Скорик М.М.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Т.М.Титаренко

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ ОСОБИСТІСНОГО ВИБОРУ

Однією з найважливіших суто людських здатностей є здатність робити самостійний вибір, який цілепокладає якість майбутнього життя. Відтак зрозуміло, що дослідження вибору має посідати пріоритетне місце у проблемному полі психології особистісного розвитку. Теоретичні витoki проблеми і її практичне значення висвітлено нами у [1; 2; 3]. В цій статті ставиться за мету узагальнити основні результати завершеної теми “Соціально-психологічні передумови та детермінанти особистісного вибору”, що розроблялася в лабораторії соціальної психології особистості протягом 1998–2002 рр., і намітити перспективу подальших досліджень.

Щоправда, завершити тему, присвячену життєвим виборам особистості, дуже проблематично. Адже її актуальність після кількарічних досліджень стає ще виразнішою, ніж це було на початку наукового пошуку. Справді, якщо розглядати особистісний вибір як своєрідний спосіб самопобудови життєвого світу, такий відповідальний вчинок, що конструює власну реальність особистості, як певний суб’єктний механізм апробації нових життєвих смислів, структурування сміливих задумів, то дослідницьке поле, яке ми ще не встигли опанувати, виявляється просто безмежним.

Поняття життєвого вибору тлумачиться колективом лабораторії як рушійна сила індивідуальної світопобудови, стратегічне рішення, котре певним чином видозмінює напрямку руху вперед. Здатність особистості ефективно, безпомилково вибирати розглядається нами як ключове світопороджувальне утворення, що іманентно забезпечує розвиток, зростання. У процесі побудови особистістю свого життєвого світу закладено потенції трансформування індивідуально-психологічних та соціокультурних змістів у їх взаємопроекціях саме шляхом

вчасного вибирання між певними альтернативами, шляхом відмови від якихось перспектив заради втілення у життя інших можливостей.

Життєвий вибір – це джерело прогресивних трансформацій, фактор, що забезпечує самоорганізацію особистості, дієво прогнозування її майбутнього, реконструкцію життєвого світу, розбудовує індивідуальну історію, маркірує поворотні події життя, вписуючи їх в індивідуальний контекст, означуючи, асимілюючи.

У різних людей життєвий світ відрізняється здатністю змінюватися, своєрідністю, внутрішньою узгодженістю. Роблячи вибір, людина виходить за межі феноменального світу, актуальної людської свідомості. В актуальну передвиборну ситуацію вона додає ніби “осад” усіх попередніх виборів з їх подальшими успіхами і поразками, осад своєї унікальної життєвої драми.

Залежно від досвіду, що його має особистість, її жагучих бажань та стійких переконань, цілком реальних і абсолютно уявних перешкод на її шляху провідними детермінантами можуть виступати як внутрішні, так і зовнішні чинники, хоча частіше йдеться про їх складну, взаємоопосередковану взаємодію.

Ситуація, яка готує людину до майбутнього вибору, є і зовнішнім середовищем, і суб'єктивними життєвими обставинами, і процесом трансцендування людини за межі цих зовнішніх і внутрішніх детермінант. Розвиток ситуації завжди передбачає зовнішній і внутрішній конфлікти як стартовий майданчик для майбутнього вчинку.

Не меншу роль відіграє і соціокультурна детермінанта. Якщо особистість консервативна, якщо вона занурена у повсякденність, якщо її поведінка, життєдіяльність регулюються традиціоналістськи, за ustalеними правилами, звичаями, обрядами, ритуалами, потреба вивільнитися, здійснити посправжньому самостійний життєвий вибір у неї мінімальна. Необхідний певний культурний контекст, який є умовою здатності вибирати, який актуалізує суб'єктний потенціал.

Про здатність змінюватися як про готовність до життєвих виборів писав Х.Томе [4], а про наявність бажання, без якого ніхто нічого не вибиратиме, – І.Ялом, Р.Мей та ін [5; 6].

Отже, без актуалізованої потреби, без більш-менш усвідомленого бажання людина не наближається до тяжкої, відповідальної межі, до життєвого роздоріжжя. Вона краще відмовлятиме себе від необхідності вибирання, обмануватиметься можливістю вдалого поєднання альтернатив, аби не залишатися без чогось, украй значущого й цінного.

Чим ціліснішою, зрілішою є особистість, тим легше їй не зволікати, а усвідомити вчасність, невідкладність вибору, тим простіше поставити себе перед власним бажанням віч-на-віч. Для неї ані страх майбутнього, ані почуття провини щодо минулого, тобто втрачених завдяки вибору можливостей, не стають гальмами, хоча й усвідомлюються, і враховуються. І тоді прийняте життєве рішення починає втілюватися органічно, без зайвих сумнівів та самопримусів.

Визначення базису, основи особистісної готовності і спроможності робити життєво важливі, екзистенціальні вибори дало змогу говорити про такі критерії:

- *еволюційно-самоорганізаційний* (переструктурування особистістю власного життя як динамічне упорядкування його спонтанності через вибирання напрямку руху за параметрами оптимальності);

- *психосемантичний* (вибір нових форм і способів чергових переінтерпретацій набутого досвіду за параметрами зрозумілості, зручності, несуперечливості);

- *суб'єктний* (актуалізація здатності відповідати за себе і своє життя, інтернальності, самостійності при екстремому прийнятті важливого рішення);

- *структурно-функціональний* (розробка ндивідуально-специфічних форм активності, так званих технік буття, що полегшують, стандартизують діяльність вибирання);

- *зряддєво-операціональний* (розвиток здатності розпочинати вибір, переходити від етапу до етапу в діяльності вибирання, досягати нового якісного рівня життєтворення, долаючи різноманітні ускладнення старту, помилки вибирання тощо).

Виділено етапи здійснення життєвого вибору, які є елементами його структури.

На *першому етапі* пробудження інтенціональності, відмови від звичних стереотипів, коли сьогодні перестав влаштовувати, людина переживає розчарування, втрату застарілих надій та спрагу до змін. “Передвиборний стан” є хаотичним станом неприйняття свого життєвого світу і самого себе. Відкритість особистості дає змогу зовнішнім і внутрішнім впливам вивести її зі стану рівноваги, порушити стару симетрію і порядок. Саме цей специфічний нерівноважний, асиметричний, невпорядкований стан сприяє старту діяльності самообирання, актуалізації нового “я-ідеального”.

Другий етап характеризується плинним співвіднесенням “я-ідеального” та “я-реального”. Образ бажаного майбутнього постає енергетичним забезпеченням процесу пошуку та аналізу альтернатив, диференціації пріоритетів. У точці біфуркації особистісна система немовби “коливається” перед вибором свого майбутнього шляху розвитку, поки раптом не вибере найсильнішу і найшвидшу флуктуацію. У цю мить утвориться зародок нової структури, який швидко за допомогою хвиль концентрації захоплює й організовує всю особистість. Новоутворена структура є надзвичайно чутливою до зовнішніх впливів, особливо таких, що узгоджуються з її власними характеристиками. Це так називана резонансна чутливість, сензитивність.

На *третьому етапі* відбувається синтез віднайдених стратегій ціледосягнення, що сприяє кардинальній трансформації “я-реального”, виникненню оновленої світобудови та появі перших абрисів нового “я-ідеального”. Відповідальність за зроблений вибір лягає на внутрішню взаємодію між елементами особистості як нерівноважної системи, деякі з яких конкурують, а деякі перебувають у стані кооперації. Рівнодійна цих причин, їх суперпозиція (накладання) і визначає кінцевий результат. Відкоригований життєвий задум набуває визначеності, необхідної для розгортання нового витка життєздійснення.

На певних етапах саморозвитку особистості складаються передумови для появи тих чи інших типів неспроможності вибирати. Застарілі дисгармонії в особистісній світобудові, сформовані на ранніх вікових етапах, є досить непростим явищем, адже вони сприяли створенню потужних систем психологічного захисту, руйнація яких небезпечна.

Помилковий особистісний вибір, погане усвідомлення альтернатив, уникання відповідальності за прийняте життєве рішення є наслідками “нездорового” розвитку, дисгармонійної світобудови.

Отже, можна вважати певний тип особистісної дисгармонії ключовою детермінантою життєвого вибору. Відповідно до аналізу основних типів особистісних дисгармоній, можна виділити чотири типи ситуацій, а саме – егоцентричну, конформну, нормативну й релятивну. Потрапляючи в ці ситуації, людина виявляє певну готовність або неготовність до здійснення вибору, зумовлену її індивідуальною життєвою історією.

У комплексному дослідженні визначено культурні детермінанти особистісного вибору, що сприяють процесів особистісного вибору (І.В.Лебединська). Особистісний вибір розглянуто як смислову вісь, що конститує суб’єктність, складний процес, який в акті самопокладання знімає багаторівневу культурну детермінацію. Тематичний особистісний простір культури проаналізовано як здатний задавати або навіть провокувати структуровані (в межах бінарних опозицій) стратегії особистісного вибору. Тему раціональності, що відстежується серед домінуючих тем історичного руху особистісного поля культури, проаналізовано за критеріями закритість/відкритість. Визначено типологію особистісних виборів, що її детермінують, історичні типи дискурсу раціональності, а саме – інструментальний та комунікативний.

Доведено, що вибір традиційними культурами інструментального типу раціональності призводить до гендерної асиметрії, яка інтерпретується як наявність “мовчазних груп”, змушених артикулювати власний екзистенційний досвід за межами домінуючих дискурсивних практик. Розкрито смислову множинність культурних детермінант, що впливають на готовність до вибору, механізм визначення домінантними нарративами стратегій життєздійснення.

У межах вивчення соціокультурних детермінант життєвого вибору досліджено релігійний вибір, який розглянуто як вибір форми, в яку людина втілює динаміку духовного пошуку, власний релігійний досвід (О.О.Любченко). Розкрито генезу релігійного життя людини та визначено вплив на

релігійний вибір сектантського та маніпулятивного втручання в духовне життя особистості. Серед типів релігійних виборів розглянуто вибори екзистенціальний і тривіальний, послідовність яких формує відповідно внутрішню і зовнішню релігійність як стилі життєтворення особистості.

Проведене емпіричне дослідження довело безпосередній вплив соціально-психологічної компетентності (СПК) на успішність міжособистісних виборів, оптимальність стосунків (Л.А.Лепіхова). Знайдено суттєві відмінності в тактиках налагодження взаємодії маніпулятора і соціально-компетентної людини. Експериментально визначено особливості маніпулятивної поведінки як одного з виявів СПК.

У педагогічній взаємодії СПК розглянуто як механізм подолання комунікативних бар'єрів; в управлінській взаємодії – як передумову для встановлення продуктивного (партнерські стратегії контакту) або непродуктивного (пригнічувальна і унікаюча стратегії контакту) стилів взаємодії. Підтверджено діагностичну цінність авторської методики “Самооцінка СПК старшокласників”. Виявилось, що СПК як спеціальна здібність тісно пов'язана із соціальним інтелектом, адаптивністю до соціальної ситуації, особистісною гнучкістю, соціальною сміливістю, м'якою домінантністю, ініціативою, впевненістю у собі, успішністю.

Визначено стратегії особистісного вибору в умовах різних типів рольових конфліктів (П.П.Горностай). Розроблено методичний арсенал дослідження вибору в умовах рольового конфлікту. На основі авторської методики “Локус рольового конфлікту” проведено аналіз особистісних детермінант вибору. Розроблено групову методику оптимізації особистісного вибору в умовах рольового конфлікту. Узагальнено засоби психотерапевтичної допомоги особистості, що перебуває у конфліктному стані.

Досліджено ситуації професійного вибору як умови оптимізації особистісного життєздійснення (Н.О.Татенко). Визначено суб'єктивну ефективність особистості як складову життєвих смислів, серед яких чи не найголовнішим є вибір професійної сфери та самореалізація в ній, що супроводжується переживаннями легкості, енергійності та потенційності. Розглянуто перешкоди для суб'єктивної ефективності

особистості під час професійного вибору, а саме – неусвідомлювані інфантильні потреби (у безпеці, власній значущості, у прийнятті, повазі) та страхи (відмовити комусь у чомусь, дістати відмову, бути невизнаним). Суб'єктивну ефективність виражено як стан особистості, якого вона досягає, проходячи так звану сутнісну ініціацію. Розроблено авторську методику визначення суб'єктивної ефективності професійних виборів, визначено засоби діагностики та шляхи надання психологічної допомоги людині під час професійного вибору.

Визначено детермінанти вибору девіантної моделі поведінки певними категоріями молоді (І.І.Лановенко). Досліджено соціально-психологічні механізми девіантного вибору, серед яких найтипівішим є вчинок. Розкрито функцію вчинку як форми девіантного вибору та його зумовленість набутих досвідом, фактами соціального життя. Апробовано групові технології корекції девіантного вибору.

Взаємовплив зовнішніх і внутрішніх детермінант життєвого вибору особистості розглянуто на матеріалах психологічної експертизи людей, що постраждали безневинно (Н.В.Алікіна). Визначено місце надлишкових перешкод у житті людини. Показано, яким чином катастрофічне розгортання життєвих подій призводить до руйнації адаптивного рівня життєдіяльності, вибору соціально проблемної поведінки, спрямованої на встановлення балансу справедливості та подолання протистояння з боку кривдника. Проаналізовано психологічну природу страждання як психологічного чинника вибору, тісно пов'язаного з психологією прощення. Показано, як людина, зазнавши тяжких психологічних і фізичних травм внаслідок безпідставного силового пресингу, стоїть перед проблемою прощення, до якого вона не готова і стадії якого має проходити послідовно.

Визначено специфіку особистісного вибору ВІЛ-інфікованої молоді (Б.П.Лазоренко). Розроблено особистісну типологію молоді з ВІЛ-інфекцією щодо стратегій життєвого вибору. При здійсненні вибору ризикованої поведінки виділено такі типи ВІЛ-інфікованої молоді: ”соціально активного лідера”, “пристосуванця”, “авантюриста”, “жертви” та “переслідувача”. З'ясовано, що для здійснення ВІЛ-інфікованою молодою людиною позитивного особистісного вибору їй потрібна

постійна підтримка з боку її оточення. Узагальнено засоби психокорекції, розроблено технології оптимізації особистісного вибору ін'єкційних споживачів наркотиків.

Проведено дослідження вибору молоддю ризикованих форм поведінки (Ю.Д.Гундертайло). Ризик розглянуто як активність особистості в невизначеній ситуації вибору, творчу, нестандартну діяльність, що є її пізнавальною діяльністю, і способом створення себе, і актом самореалізації, і шляхом визначення своїх та соціальних обмежень. Серед детермінант ризикованої поведінки, яка може реалізуватися як у нормативних, так і у ненормативних формах, особливу увагу приділено глибинним, неусвідомлюваним, так званим архаїчним детермінантам. З'ясовано вплив персонального міфу на вибір молоддю ризикованих форм поведінки, розкрито гендерні відмінності ризикованої активності, яка суттєво відрізняється у чоловіків та жінок.

Досліджено тенденції, що наближують молодь до прийняття неусвідомлюваних суїцидальних рішень (Т.О. Ларіна). Емпірично вивчено аутоагресивні мотиви вибору молоддю ризикованих видів спорту та туризму. Визначено особистісні характеристики груп ризику: спортсменів-екстремалів (альпінізм, спелеологія) та молоді з обмеженою дієздатністю; розроблено форми групової профілактичної роботи з ними.

Розглянуто мотивацію взяття молодими людьми шлюбу, особливості вибору шлюбних партнерів та форми шлюбних стосунків (О.Я.Кляпець). Показано, як у студентському віці здійснюються значущі особистісні вибори, серед яких і вибір потенційного шлюбного партнера. Визначено, що у здійсненні оптимального вибору потенційного шлюбного партнера та побудові стосунків, які задовольняли б обох партнерів, велику роль відіграють такі особистісні детермінанти, як усвідомленість і подібність ціннісних орієнтацій та шлюбно-сімейних настановлень, уявлень про жіночі й чоловічі ролі у сім'ї та спрямованість на партнерство у спілкуванні.

Вивчено специфіку особистісного вибору в умовах психосоматичного захворювання (С.Я.Карпіловська). Психосоматичну недостатність розглянуто як суттєву перешкоду у виборі напрямку життєвої самореалізації. Авторську модель

групової психологічної взаємопідтримки людей, що мають серйозні соматичні проблеми, побудовано за принципом “рівний – рівному” на основі досвіду групової роботи з онкохворими. Серед психотерапевтичних можливостей корекції вибору в режимі психосоматичного захворювання виділено передусім необхідність створення умов для більшого самоприйняття, формування адекватнішої самооцінки, для відкриття нових комунікаційних каналів, усвідомлення своєї психосоматичної цілісності та мобілізації психосоматичних ресурсів, для пошуку нових форм самоздійснення.

Таким чином, вибір, що його робить особистість, розглянуто як такий, що здійснюється за наявності таких передумов: особистості як суб’єкта вибирання, яка має прийняти рішення у межах усвідомлюваного спектра життєвих перспектив; полімодальних об’єктів вибору подальшого напрямку життєвого руху; актуальної життєвої ситуації, що вимагає кардинальних змін і задає певні обмеження процесу вибору, та значущого оточення, інтереси якого можна не враховувати під час вибирання.

Серед ключових психологічних детермінант особистісного вибору, що впливають на його вірогідність, ефективність, корисність, полегшуючи прийняття та втілення життєво важливого рішення, слід назвати такі:

- стан самоорганізації особистості, що має потенційно нескінченне число ступенів свободи;
- наявність несуперечливого інтерпретативного комплексу, нарративного модусу саморозуміння та побудови власного життя як транслятора набутого індивідуального досвіду, який багато в чому відтворює досвід спільноти;
- спрямованість на пошук оптимальної траєкторії життєвого шляху, траєкторії особистісної еволюції через удосконалення засобів сприймання і переробки інформації, оптимізації самопізнання, насичення його творчими механізмами.

Життєвий вибір – явище бездонне, багатозначне, загадкове. Він готується, зароджується, визріває у внутрішній, особистісній логіці, яка не має нічого спільного з логікою формальною, лінійною. Вибираючи траєкторію життєвого шляху, свою справу, близьких людей, людина щоразу по-новому

організує час свого життя. Роблячи конструктивні чи деструктивні вибори, вгадуючи чи помиляючись, вона змінює якість сьогодення та прогнозує майбутнє, задає нові ціннісні обрії.

Здатність особистості робити життєві вибори передбачає наявність у психіці певної структури, на підґрунті якої цей вибір робиться [4]. Такою структурою вочевидь є інтенціональність, завдяки якій ми поступово усвідомлюємо набутий досвід та відповідно уявляємо своє майбутнє. Поза цією структурою ніякі вибори та їх реалізація неможливі. Таким чином, нова комплексна тема лабораторії, присвячена життєвим домаганням особистості, є логічним продовженням та поглибленням теми попередньої.

Аналізуючи перспективи дослідження, роблячи вибір нової науково-дослідницької тематики, яка на кілька наступних років визначатиме наше професійне й особистісне життя, ми сподіваємось зрозуміти, у чому полягає здатність деяких успішних людей встигати, відповідати очікуванням соціуму, не відмовляючись від власних життєвих задумів. Нам хочеться дізнатися, що таке ціннісний режим життя [7], якою є енергетика психологічного часу на різних вікових етапах у представників різних статей, як відбувається самопрогнозування та на що воно впливає. Ми плануємо дослідити особливості життєвих домагань як вияву особистого потенціалу особистості, проаналізувати залежність між життєвими домаганнями та стратегіями керівництва часом життя, визначити специфіку впливу життєвих домагань на якість життя та успішність самоздійснення.

Ми сподіваємось, що зробимо цей наступний крок. А надія, яку маємо, дає нам свіжість суб'єктивності; вона оформляє, структурує безмежне поле наших хотінь, бажань, прагнень. Ця надія не абстрактно-ілюзорна, а конкретно-буттєва, заземлена у теоретичному пошуку, емпіричних дослідженнях та консультативній практиці. Вона загартована у боротьбі з чиновниками від науки, у наших особистих життєвих розчаруваннях, у тимчасовій зневірі, інколи й відчаї, і тому саме така надія стає джерелом творчості.

РЕЗЮМЕ

Вибір здійснюється за наявності таких передумов: особистості як суб'єкта вибору, що повинна прийняти рішення в межах усвідомлюваного спектра життєвих перспектив; полімодальних об'єктів вибору подальшого напрямку життєвого руху; актуальної життєвої ситуації, що вимагає кардинальних змін і задає певні обмеження процесу вибору; значущого оточення, інтереси якого неможливо не враховувати під час вибору. Серед детермінант вибору – стан самоорганізації особистості, наявність несуперечливого інтерпретативного комплексу і спрямованість на пошук оптимальної траєкторії життєвого шляху.

РЕЗЮМЕ

Выбор осуществляется при наличии следующих предпосылок: личности как субъекта выбора, которая должна принять решение в пределах осознаваемого спектра жизненных перспектив; полимодальных объектов выбора дальнейшего направления жизненного движения; актуальной жизненной ситуации, требующей кардинальных изменений и задающей определенные ограничения процесса выбора; значимого окружения, интересы которого невозможно не учитывать во время выбора. Среди детерминант выбора – состояние самоорганизации личности, наличие непротиворечивого интерпретативного комплекса и направленность на поиск оптимальной траектории жизненного пути.

SUMMARY

Choice usually is made under conditions of the following premises: a personality as a subject of a choice that has to make decision in terms of life perspectives spectrum realized; polymodal object of the further life movement direction choice; actual life situation demanding cardinal changes and establishing certain limitations of the process of choice making; referent surrounding whose interests cannot be taken into consideration while making the choice. Among choice determinants we can enumerate personality self-organization level, free of discrepancy interpretation complex presence and an orientation at the search of an optimal trajectory of life path.

Література

1. *Титаренко Т.М.* Личностный выбор как механизм взрыва повседневности // Г.И. Челпанов и современность: проблемы развития современной психологической науки: Сб. науч. тр. – М.: Моск. городской психолого-пед. ин-тут, 2000. – С. 55–63.
2. *Титаренко Т.М.* Неспроможність до життєвого вибору: спроба особистісної типологізації // Наук. студії із соціальної та політ. психології: Зб. статей. – К.: Агропромвидав України, 1999. – Вип. 2(5). – С. 94–103.
3. *Титаренко Т.М.* Критерії готовності до здійснення життєво важливого вибору // Наук. студії із соціальної та політ. психології: Зб. статей. – К.: Абрис, 2002. – Вип. 5(8). – С. 53–63.
4. *Анцыферова Л. И.* Психология повседневности: жизненный мир личности и “техники” ее бытия // Психол. журн. – 1993. – № 2 – С. 3–16.
5. *Мэй Р.* Любовь и воля. – М.; К., 1997.
6. *Ялом И.* Экзистенциальная психотерапия. – М., 1999.
7. *Абульханова К.А., Березина Т.Н.* Время личности и время жизни. – СПб., 2001.

© **Титаренко Т.М.**

Н.О. Татенко

СВІДОМІ ТА НЕУСВІДОМЛЮВАНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО ВИБОРУ

Проблема психологічних чинників професійного вибору є актуальною не лише в соціально-економічному контексті, а й під кутом зору вивчення закономірностей розвитку особистості та її самореалізації через професійний вибір.

У розробленні цієї проблеми ми спиралися на сучасні психологічні досягнення різних наукових шкіл. Так, О.Лоуен, учень В.Райха, у своєму біоенергетичному аналізі довів прямий зв'язок між придушеними думками і тілом, яке вбирає в себе все, з чим розуму важко примиритися. Якщо кількість негативних думок в тілі перевищує припустимий для особистості показник, то починає розвиватися хвороба [1].

Юнгіанський послідовник М.С.Пек довів, що відсутність практики внутрішньої дискусії між істиною у собі (слухати Бога у собі) та нагальним досвідом приводить до вчинків, про які особистість жалкує. Біблійний гріх він пояснює відсутністю дискусії. Людина уникає такої дискусії через власну ліню, однією із значних форм якої є страх [2].

К.П. Естес, досліджуючи шлях, який повертає людину до творчості, приділяє увагу страху, який стоїть на заваді цьому. Це страх невдачі. Вона закликає до невдачі, оскільки тільки у такий спосіб прихований страх може “вистрибнути”, з ним можна буде покінчити й рухатися далі. Для того щоб забезпечити живлення творчого життя, потрібне живлення для внутрішнього Я. Щодо вибору Естес проголошує апофеоз дикій природі, яка допомагає розгледіти істину. Вона порівнює стан вибору із поведінкою вовків у дикій природі [3].

У теорії сучасного психоаналізу (П.Куттер, Г.Когут) близьким є трактування нарцисичних відхилень розвитку особистості та психосоматичних захворювань. Афекти мають здатність накопичуватися у психіці і можуть звільнитися внаслідок нарцисичної образи [4; 5].

А.Бандура визначив самоефективність у професійній сфері як упевненість людини в тому, що вона здатна на деякі конкретні дії. Самоефективність залежить від комбінації чотирьох факторів: досвіду безпосередньої діяльності, побіжного досвіду, думки суспільства, фізичного та емоційного стану людини [6].

У літературі ми не знайшли аналізу того, чим керується людина, роблячи професійний вибір. Не знайшли ми і суб'єктивних критеріїв правильності вибору. Як можна це дослідити і допомогти людині бути свідомою у своїх професійних виборах? Відповіді на ці запитання і присвячена стаття.

Мета статті – показати різні рівні усвідомлення особистістю професійного вибору, визначити критерії правильності та хибності вибору для особистості, описати методику виявлення різних рівнів усвідомлення професійного вибору, вказати напрям надання психологічної допомоги для правильного вибору.

Професійну діяльність можна розглядати як специфічний діагностичний інструмент для визначення особистістю ступеня задіяності й активності проявів усіх її обдарувань (щось типу камертона у визначенні готовності музичного інструмента до гри). Максимальна позитивна “позначка” на такому інструменті сприймається особистістю як стан радості, що не суперечить внутрішньому спокою. Надалі ми цей “рівень” називатимемо суб’єктивною ефективністю. Різні проміжні варіанти професійної активності особистості, аж до її повної байдужості до того, чим заробляти на життя, свідчать про якість порушення її функціонування.

Розглядаючи особистість як живу психологічну організацію зі стабільними базисними обдаруваннями, котрі можуть розвинути частково, піддаючись численним мінливостям та відхиленням, розвиватися стрімко й інтенсивно або ж не розвиватися зовсім, перебуваючи у стані згорнутої потенційності, можна припуститися, що професійний вибір буде для особистості важливою подією.

Деякі люди мають звичку жити з глибини, з дитинства. Дехто відкриває себе протягом життя, докладаючи до цього зусиль. А дехто стоїть перед вибором: чи варто ризикувати? Може, справді синиця в руці надійніше, ніж журавель у небі? Немає ніяких гарантій, що пошуки кращого дадуть результат. Але ж і те, що є, можна втратити! Щоб переконатися, що будь-яка особистість прагне до чистоти звучання, ми досліджували професійний вибір молодих лікарів, які проходили фахову спеціалізацію в інтернатурі після здобуття вищої медичної освіти.

Професія медика, на нашу думку, психологічно багата, включає в себе всю палітру людських сподівань, намірів, надій, рішень. Що таке медицина і лікар для пересічного громадянина? Це “допомога” тілу й душі.

Чому ми обираємо бути кимось, робити щось? Що спонукає нас робити саме такий вибір? Як наш професійний вибір пов’язаний з нашим життям узагалі? Чому дехто з нас в середині життя кардинально змінює свої професійні інтереси? Як наш професійний вибір пов’язаний з нашими самопочуттям, бажанням прискорити заслужений відпочинок або байдужість до нього незалежно від віку? “Людина на своєму місці” – ці

слова, мов остаточна печатка, що підтверджує дійсність документа. Будь-яке інше місце буде для неї чужим.

Результати узагальнення практичного досвіду й теоретичний матеріал дають змогу поставити питання про *суб'єктивну ефективність* особистості як складової життєвих смислів, серед яких рівнозначною іншим є реалізація себе у професійній сфері, що супроводжується відчуттям легкості, енергійності та потенційності, якому не заважає звичайна фізична втома. А.Маслоу, досліджуючи самоактуалізацію особистості, згодом описав пікові переживання, якими обов'язково супроводжується самоактуалізація.

Звернімо увагу на те, що досліджувана нами суб'єктивна ефективність особистості є не винятковим станом для неї, а константним, стабільним і пролонгованим у часі. З плином часу особистість продовжує підтримувати його, він для неї лишається незмінним. Суб'єктивна ефективність незалежна від соціального впливу (захоплення, підтримки, байдужості, критики). Суб'єктивна ефективність досліджувалася нами виключно у професійній сфері, зокрема медичній. А.Маслоу дає перелік сфер життя, де наслідки естетичного, творчого, любовного, містичного та інших пікових переживань передсвідомо приймаються, як належить, художниками і викладачами мистецтв, теоретиками релігії та філософії, люблячим подружжям, матерями, терапевтами і багатьма іншими. Всі вони на нього розраховують [7]. Стан суб'єктивної ефективності у нашому розумінні є єдино можливим для особистості. Вона не перебирає варіанти і не піднімається в ньому – вона в ньому перебуває.

Екзистенціальна психологія вважає здорову й повноцінну особистість результатом напруженої внутрішньої роботи, спрямованої на виявлення несвідомої основи існування та його механізмів.

Повертаючись до суб'єктивної ефективності особистості, можна визначити її як стан, пов'язаний з проходженням особистістю такого етапу зрілості, який можна було б назвати *сутнісною ініціацією*. Існують деякі показники, за якими людина усвідомлює зміни, котрі переживає. Вона відчуває поступове звільнення від тих критеріальних взірців, за якими міряла правильність або хибність власних виборів, вчинків

тощо. Вони для неї упродовж попереднього періоду життя були опорою її позитивного або негативного ставлення до себе. Саме за цими взірцями вона планувала свої домагання, хвалила себе за відповідність їм та засуджувала за розбіжність з ними. Передсутнісне існування – існування виконавця, хорошої(го) дівчинки (хлопчика) достатньо зрозуміле й безпечне у межах причинно-наслідкової системи координат, де критерії напрямку та руху життя особистості винесені за межі самої особистості. До них адресує вона і відповідальність за власний успіх. Сутнісна ініціація спричинює глобальну зміну у внутрішньому світі особистості. Зовнішні критерії особистісної успішності змінюються на внутрішні, формалізуються особистістю як одні з можливих напрямів розвитку власного життя. Отже, відкриття внутрішньої свободи особистості, усвідомлення своїх прав на неї є головними характеристиками сутнісної ініціації (у пер. з англ. – прийняття в групу, групу ініційованих відкриттям та усвідомленням власної сутності).

Сутність відповідає реальній природі кожної особистості і є її згорнутим потенціалом із різноманітними можливостями творчо втілюватися в реальності. Прийняття себе у такій якості вивільняє особистість для визначення причетності або непричетності до тієї чи іншої соціальної спільноти, а також до тих правил, якими вона керується в житті. Людина, що проходить (незавершена дія) сутнісну ініціацію, має можливість усвідомлювати себе на різних рівнях свого функціонування і гармонізувати себе відносно актуальної мети. Вона усвідомлює свої потенції та обмеження, тому її вибори власної активності завжди органічні їй самій. Це важливий момент, бо, якщо одна активність, що дає особистості відчуття глибини й легкості, розвивається за рахунок іншої – суб'єктивно значущої, але нерозвиненої з якоїсь причини, в контексті нашої теми таку особистість у її професійній сфері не можна назвати суб'єктивно ефективною. Вона є компенсаційною. Така активність допомагає виживати, але не жити у повному розумінні цього слова.

Як особистість може зорієнтуватися в тому, що для неї є компенсацією? Для відповіді на це запитання їй потрібна щира уважність до внутрішніх переживань: успіх, перемога на тлі компенсації завжди несуть у собі присмак гіркоти. Особистість повинна мати високі домагання до чистоти переживання, щоб

віднайти причину гіркоти й усунути її (можливо, разом з невідповідною сутністю діяльності). Якщо сутнісна ініціація пройшла успішно, то найбурхливіша радість неймовірно поєднується із внутрішнім спокоєм, і разом це створює внутрішню гармонію, що сприймається особистістю як звичайне щастя.

Суб'єктивна ефективність особистості можлива там, де особистість є уважною до свого внутрішнього світу, відкритою для нього правдиво і глибоко, а тому може адекватно оцінювати свої потреби і творчі прояви.

Страх посідає у цьому переліку особливе місце. Чому? Візьмімо для прикладу образу чи провину. Ми можемо відчувати образу і все ж діяти в ситуації. Сама дія може не давати нам задоволення, але ми не зупиняємося. Страх блокує дію особистості так, що їй навіть на думку не спадає: а що за ним? Вона обминає його, як безповітряний простір, де життя немає. Принаймні для неї немає.

Страх, безумовно, є афективно зарядженим резервуаром негативної енергії. Він притягує до себе, як магніт, і здорову – позитивну енергію, спрямовану на оберігання ураженого страхом місця від повторного травмування. Енергія втрачається марно. Внаслідок цього людина “працює” на свою боязкість. Якщо особистість не замислюється над причинами душевного дискомфорту, а ситуативно переборює його, то виходить такий собі сурогат страху й задоволеності, що врешті-решт дає відчуття втоми, розгубленості, .

Отже, суб'єктивна ефективність особистості під час здійснення нею своїх професійних виборів можлива тільки на тлі свідомого особистісного зростання за умов її відкритості, відвертості й непорушності.

У своїй роботі ми дослідили свідомі та неусвідомлювані причини професійного вибору фахової спеціалізації молодих лікарів у момент їх вступу до інтернатури. Серед **усвідомлюваних** причин, які ми виявили анкетуванням, такі:

- сімейні традиції, наслідування професії старших членів родини;
- власний дитячий позитивний досвід довірливого спілкування з лікарем, який надавав допомогу;

- бажання самостійності, прагнення до сепарації з батьками;
- зачарування красою людського вчинку;
- необхідність негайно бачити результат своєї діяльності, що дають такі спеціальності, як хірургія, акушерство, стоматологія;
- переживання власної цінності у спілкуванні з лікарем у дитинстві;
- ореол добродійності, що лежить на працівниках медицини, бажання бути у їх рядах.

До **неусвідомлених** мотивів вибору, виявлених методом психологічного малюнка, належать:

- незадоволення своїм життям, надія на те, що воно зміниться на краще;
- побоювання наслідків власних помилок та невпевненість у своїй стійкості перед спокусами, які передбачаються;
- страх самотності, страх загубити рідних, бажання продовжити їх життя, використовуючи свої професійні вміння, відповідальність за це;
- страх власної смерті, боротьба за життя;
- страх загубити людську гідність у переборенні внутрішніх та зовнішніх перешкод;
- передчуття, що професія допоможе зрозуміти власні обмеження, які сприймаються як душевний біль;
- бажання займатися просвітництвом разом з лікуванням або замість нього;
- ставлення до себе як до частини універсуму;
- гнів як безсилля перед смертю – тим, що неможливо відмінити;
- пошуки своєї відповідності обраній діяльності.

Зупинімося докладніше на процедурі виявлення та аналізі результатів неусвідомлених мотивів вибору фахової спеціалізації. Це зацікавило нас тому, що такий підхід дає змогу абстрагуватись від соціальної зумовленості своїх думок, виборів, вчинків. Він оголює істину, дає шанс і напрямок для змін.

Серед використовуваних нами методів був *психологічний малюнок*. Головні переваги методу ми бачимо в тому, що він безоцінний для піддослідного, тобто створює психологічний захист. Він не передбачає жодних обмежень, крім часу. Робота проводиться у повній тиші [8, с. 73–81].

Справжній матеріал у цьому процесі – внутрішній світ. Дія, що виносить внутрішнє у зовнішній світ, очищує його до деякої міри від напруження. Малювання відкриває можливість для самовиліковування. У самому процесі зображення і в кінцевому продукті стає наочним і зрозумілим внутрішній світ людини. Таким чином може бути опрацьований матеріал із несвідомого.

Психологічний малюнок ми провели з інтернаміневрологами, терапевтами та інфекціоністами. Готуючись до психологічного малюнка, ми мали на меті активізувати уявлення інтернів про психологічні аспекти їхньої майбутньої діяльності і через глибинне контактування з власним переживанням-ставленням визначити свою позицію до свого професійного вибору.

Після попередньої розмови про те, де бачать себе інтерни після закінчення інтернатури – у поліклінічному відділенні чи в клініці, які переваги й недоліки перед іншими спеціальностями вони визнають в обраній ними спеціалізації, ми пропонували їм не звичне для них завдання, а прислухатися до своїх переживань щодо майбутньої професії, сповнених психологічним змістом, і висловити їх через кольори та форми на папері, приймаючи все, що спадає на думку, незважаючи на виявлення художнього хисту під час роботи. Тобто за принципом: хай малюють почуття, а розум дивується.

Як засоби малювання було запропоновано різнокольорову крейду й фарби. Коли, за суб'єктивними відчуттями, роботу було закінчено, її треба було назвати. Протягом малювання слід було звертати увагу на свій емоційний стан, його можливу мінливість. Закінчивши роботу, досліджувані повинні були відповісти собі на запитання: що нового я дізналася(вся) про себе? Заключним етапом роботи було обговорення малюнка.

Рекомендувалося звертати увагу на свій емоційний відгук про роботи інших. Так, розглядаючи поданий кимось

малюнок, треба було прислухатись до власних переживань і поділитися ними з автором малюнка. Це давало змогу його авторові набути зворотного зв'язку стосовно того, чи доніс малюнок зміст його переживань. Ті, хто давав цей відгук, вправлялися у самопізнанні, адже йшлося про те, що вразило в малюнку іншого.

За силою заглиблення у свої переживання, що виявилось в емоційній насиченості малюнка, ми поділили малюнки на сюжетні, сюжетно-символічні, символічні та емоційні.

Так, *сюжетні малюнки* за темою “Моя майбутня професія” передають формальні атрибути майбутньої професійної діяльності. На них майже не виражається суб'єктивне ставлення. Причиною цього може бути небажання або неможливість торкнутися справжніх переживань, психологічний захист завойованого в групі статусу, недовіра. Ми не аналізували причини захисту, а тільки констатували, що він є.

У *сюжетно-символічній* серії атрибутика професійної діяльності виражена якимось маленьким сюжетом і доповнюється окремим символічним підтекстом, який ставав зрозумілим під час усного виступу автора малюнка. Як і в попередній, у цій серії констатуємо емоційну бідність. Серія цікава величезною потенційністю для аналітичної роботи.

Наведемо кілька прикладів малюнків: “Головне, щоб близькі тобі люди були з тобою якомога довше”(другий малюнок). Можна припустити, що автор пов'язує зі своєю спеціальністю можливість якимось вплинути на такі зрозумілі кожному речі, як радість жити поряд з близькими людьми, застерегтись від самотності, відтягнути смерть. Третій малюнок – “Робота – це життя, це боротьба у собі. Буде все добре, якщо я поборю і прорвуся, навіть якщо тяжко”. Можливо, майбутня професія якимось віддзеркалює на ньому внутрішню суперечність автора та неусвідомлювану боротьбу в собі. Або диптих лікаря-невропатолога з назвою у вигляді білого вірша: 1. “Чому плаче твоє серце? / Воно у мене в долонях. / І навіть якщо ти не відчуваєш / Тепла моїх рук, я знаю: Коли зустрінуться наші душі, / Тобі стане легше”. 2. “Нехай всі кажуть, що нічого нового про себе не дізналися, / Але за цей час я зрозуміла, що мої малюнки – це дійсно шлях у підсвідоме. / Я малюю біль, біль моїх пацієнтів, / Я прагну допомогти їм будь-яким шляхом, /

Але, можливо, мені самій потрібен лікар, / Щобвилікувати мою розколоту душу” (четвертий і п’ятий малюнки). Можна припустити, що в цьому випадку вибір діяльності опосередковано пов’язаний з прагненням допомогти собі.

Серія символічних малюнків характеризується багатозначністю елементів, які ми бачимо. Сакральність, магія, езотеричність – так можна її охарактеризувати. Можна припуститися, що автори цих малюнків ставляться до себе як до носіїв цих знань. На малюнках звучали мотиви цілісності всього у природі, залежності між тілесно-духовно-душевно-космічними реаліями, володіння таємним знанням з приводу того, що все у світі підкоряється одним і тим самим законам. А бути собою – найвища мудрість як для природи в цілому, так і для людини як її частини. Прикладом цієї серії може бути шостий малюнок “Вікно”. Сьомий малюнок “Моя робота терапевта”. Перша назва восьмого малюнка “Дерево” була такою: “Боротьба світла та п’тьми, знань та забобонів”. Автор його бачить своє покликання у просвітництві, у тому, щоб нести знання людям. Він – майбутній терапевт, що матиме справу з хронічними захворюваннями, які мають тенденцію видозмінюватися з плином часу. Хворому треба роз’яснити його хворобу, переконати в тому, що для нього краще.

Диптих з цієї ж серії “Сприйняття світу” і “Нескінченність” (малюнки дев’ятий і десятий) несе ідею єдності людини і Космосу. Людина підкоряється загальнокосмічним законам. Ця ідея важлива у збереженні та відновленні здоров’я, оскільки рух проти природних сил неминуче призводить до хвороби.

Емоційна серія. Малюнки передають цілісне почуття до обраної спеціалізації, і це відрізняє їх від інших серій. Людина переживає своє ставлення, тобто пропускає його крізь себе, привласнює собі. Реагуючи таким чином, вона виходить за межі прийнятого, ігнорує свою інформованість відносно чогось. Вона йде від себе. Такі малюнки більш ніж інші передають суб’єктивність автора, і це найцікавіше. Такою виявилася робота “Радість” (одинадцятий малюнок), яка належить лікареві-інфекціоністу. Підготовча бесіда торкалася допомоги СПІД-інфікованим, теми смерті, того, чи доречно обговорювати це з хворими. Йшлося також про внутрішні резерви, що

допомагають лікареві бути сильним і надійним. Подаючи свій малюнок, молодий лікар пояснила, що з намальованими квітами співзвучний настрій, який вона відчуває, йдучи в палату до своїх хворих. До речі, такі внутрішні піднесеність, гармонійність повторюються кожного робочого дня.

Малюнки “Відпочинок” (дванадцятий) та “Щось агресивне” (тринадцятий) відображують інший настрій. Автор першого підписала його так: “Хочеться залишити все і втекти сюди!” Можна уявити втому, розчарування автора майбутньою діяльністю. Відверте неприйняття сьогодення вселяє надію, що внутрішній пошук приведе молодого лікаря до себе. Природа на малюнку закликає зглянутись на людську природу.

Друга піддослідна малювала з великою динамікою та емоційним виплеском. Першою закінчила роботу, заспокоїлася, посміхнулася. Із її представлення стало зрозумілим, що психологічний аспект лікувальної роботи з інфікованими для неї є складним. Навіть нестерпним. Призначити лікування і не вдаватися у подробиці особистої історії хворого набагато легше. Із психотерапії відомо, що страх нерідко лікується через вияв агресії. Чого боїться молодий лікар? Можливо, власного безсилля в боротьбі за чуже життя, розуміння сьогodнішньої мізерності в собі того спасительного ресурсу, що дається зв'язком з Поза межним. І все це, концентруючись, виявляється в агресії. Це шанс молодому лікареві опрацювати її і стати сильнішою.

Аутентичним серії виявився малюнок “Життя” (чотирнадцятий). З того, як його автор уявляла процес роботи, стало зрозуміло, що її руку рухали почуття: “Спочатку прийшло переживання руху – захотілося намалювати бурхливу річку, всю у білій піні. Потім захотілося тепла – намалювала вогнище. Думаючи про свою майбутню роботу терапевта, відчула поклик до чогось вічного – намалювала гори”. Знайшли там своє місце і складнощі, і оптимізм, і питання до себе. Що можна сказати про ставлення до професії молодого лікаря? Вона реалістично ставиться до професії, а спирається на свою любов до життя.

Проведене нами дослідження показало, що вибір молодого лікаря та його внутрішня впевненість пов'язані з широкою палітрою внутрішніх переживань. Ми зустрілися із здивуванням, страхом душевного болю, агресією, романтизмом,

гумором, емоційним відмежовуванням, спокоєм, гармонією, радістю. І все це стоїть за сухим стандартним “Хочу допомагати людям”.

Висновки:

- сутнісну ініціацію особистості можна визначити як етап її розвитку, на якому можливе усвідомлення потенційності та природних обмежень;
- суб’єктивна ефективність є константним станом для особистості, яка займається своєю справою, не залежить від фізичної втоми, дає енергію, радість, творчу насагу;
- неусвідомлювані чинники професійних виборів були встановлені завдяки спеціально розробленій методиці;
- одержані результати неусвідомлюваних виборів за критерієм небайдужості або емоційного привласнення майбутньої професії були поділені на чотири групи;
- завдяки дослідженню було виявлено, що більшість молодих лікарів емоційно не задіяні у своїй майбутній діяльності. Можна припустити, що професійна підготовка лікаря передбачає самовідмежування від своїх емоцій;
- тільки чверть піддослідних здатна була усвідомити і виявити емоційне ставлення до професії;
- аналіз неусвідомлюваних чинників показав, що 80% з них пов’язані з екзистенційним страхом смерті, самотності, невпевненості у собі, своїй стійкості перед випробуваннями, негативною самооцінкою, 20% асимілювалися з певними філософськими теоріями, були емоційно відмежовані;
- відкриття неусвідомлюваних причин професійних виборів суттєво доповнює свідомі, ставить особистість перед вибором особистісного зростання або зміни професійної діяльності;
- усвідомлювані чинники професійного вибору ґрунтуються на соціально схвалюваних варіантах поведінки;
- поєднання позитивних неусвідомлюваних та усвідомлюваних чинників може свідчити про те, що існує сутнісна ініційованість і можлива суб’єктивна ефективність у діяльності;
- розроблений нами підхід збагачує можливості особистості робити свій вибір, вказує на необхідність проходження нею сутнісної ініціації у пошуках суб’єктивної ефективності у професії.

РЕЗЮМЕ

Неусвідомлені чинники професійного вибору особистості можуть бути причиною використання професійної діяльності як засобу компенсації глибинних особистісних проблем. Усвідомленість психологічних чинників свого професійного вибору дає змогу досягти суб'єктивної ефективності у професії.

РЕЗЮМЕ

Неосознанные факторы профессионального выбора личности могут быть причиной использования профессиональной деятельности как средства компенсации глубинных личностных проблем. Осознанность психологических факторов своего профессионального выбора позволяет достичь субъективной эффективности в профессии.

SUMMARY

Unconscious factors of a personal professional choice can be the reason for a professional activity as a means of in-depth personal problems compensation. Consciousness of psychological factors of the professional choice gives an opportunity to reach subject efficiency in a profession.

Література

1. Лоуэн А. Радость. Попурри. – Минск, 1999.
2. Пек М.С. Непроторенная дорога. – София, 1999.
3. Эстос К. Бегущая с волками. – София: ИД Гелиос, 2001.
4. Кохут Х. Восстановление самости. – М.: Когито-Центр, 2002.
5. Куттер П. Современный психоанализ. – СПб: Б.С.К., 1997.
6. Фрейджер Р., Фейдиман Д. Личность // Психол. энцикл. – СПб: Прайм Еврознак; Изд. Дом “Нива”; М.: Олма-Пресс, 2001. – С.695–700.
7. Маслоу А. Психология бытия. – М.: Рефл-бук. Ваклер, 1997.
8. Обухов Я.Л. Кататимно-имажинативная психотерапия детей и подростков. – М.: Эйдос, 1997.

© Татенко Н.О.

НАДІНДИВІДУАЛЬНІ ПСИХІЧНІ ЯВИЩА

О.А.Донченко

НОМО NATURALIS У ПСИХОФРАКТАЛІ

Багато людських проблем існує і відтворюється через невідпрацьованість питання самоідентичності людини. Запропоновану автором теорію психофракталів присвячено частковому висвітленню цього питання. Метою даної статті є демонстрація можливості укрупнення проблем індивідуальної та соціальної психосоціальності за рахунок визнання об'єктивно-природних метасистем регулювання різних рівнів життя.

Аби здійснити таке укрупнення, варто звернутися до поняття світової психіки. Що вона собою являє, знає тільки Бог. У науці, зокрема у психології, на подібні запитання так чи інакше намагаються відповісти дослідження, виконані у постнекласичній парадигмі. Вочевидь, світова психіка є здатністю творити і відтворювати, структурувати й руйнувати за допомогою втілених чи невтлених (або польових) інформаційно-енергетичних квантів. Припустімо далі, що ці кванти як елементи світової психіки в перекладі мовою науки є нескінченною рухомою *сіткою* дихотомічних пар та їх співвідношень. Ідея сітки відіграє в постнекласичній картині світу істотну роль. Поняття сітки трапляється в культурології, семіотиці, філософії, освіті, фізиці, торгівлі. Сітка як зв'язок усього з усім є й певною психічною субстанцією [1 – 7].

Сітку-матрицю, елементами якої є дихотомії та їх співвідношення, вважатимемо джерелом різних видів психіки: *вільної* (або об'єктивної, ціннісно-неопредмеченої, що існує як “харч” для тих чи інших форм і сутностей, котрі прагнуть власної межі), *соціальної* (яка обмежена певною територією, спільнотою, існує у формі опредмеченого поля, простору); *індивідуальної* (що існує в певному тілі, опредмечена в процесі та результатах життєвого шляху певного індивіда).

Модель психіки будь-якого суб'єкта включає кілька планів:

1) *незмінний, трансперсональний, надособистісний план Homo Naturalis*; природа цієї частини психіки складається з напрацьованих віками архетипових форм, з елементів ноосфери і метапатернів психосоціального простору; вона може трактуватися або як філогенетична, що містить у собі напрацьоване, типізоване й структуроване у процесі філогенезу психічного, або як первинно-космічна, що зв'язує свого носія з універсумом, або як архетипова. І перше, й друге, й третє є одним і тим самим, універсальним, споконвічним (у земному вимірі), таким, що повторюється у фрагментах, *психофракталах*, підструктурах. Кожний фрагмент, або психофрактал, є *осколковою частиною універсальної психіки*. Саме цією частиною зумовлюється психологічна межа суб'єкта, його “приреченість” диференціювати світ за певною системою цінностей;

2) *змінна, більш динамічна частина, або фігура*, – те, що можна назвати адаптивно-комунікативною моделлю, або психосоціальним “вбранням” *Homo naturalis* (людини природної).

Незважаючи на те, що простір мінливих “фігур” у структурі психіки становить меншість, а простір незмінного “фону” – більшу частину психіки, увага академічної психології прикута здебільшого саме до “фігури”, яка втратила спокій разом із втратою сакрального, первинно-природного порядку у своєму внутрішньому світі.

Психофрактали презентують *Homo naturalis*, психіка якого містить більшість із того, що є спільним з іншими, нелюдськими, носіями універсальної психіки. Один і той самий склад універсальних елементів (“дихотомічних квантів” універсальної психіки) об'єднує людину і людську спільноту з іншими носіями психічного більше, аніж роз'єднує. *Homo naturalis* може бути представлений індивідуальним і соціетальним *психофракталами* (ПФ).

Соціетальний та індивідуальний ПФ є формотворчими, смислоутворювальними і смисломісткими праструктурами шансів, “заготовками”, які певним чином втручаються в життя своїх носіїв, забезпечують їм траєкторію руху, певний характер, перспективу, погляд на речі, життєвий вибір тощо.

Індивідуальний ПФ зумовлений і створений низкою відомих і невідомих змінних інформаційно-енергетичного або польового походження. Це і вплив планет, і стан простору й часу, і психоемоційні впливи та відношення, і різноманітні імпринти в момент народження людини (ті, що пов'язані із соціальною структурою відношень в певному середовищі) тощо.

Вирішальну роль у формуванні психофракталу як системи відіграють його психічні межі. Межа слугує розділенню психоформ, всередині яких відбувається життя елементів системи. Існування будь-яких систем можливе тільки доти, доки існують їх межі. А ці межі мають психічну природу і зв'язані із певним типом сприймання індивідом (суб'єктом) навколишнього світу.

Отже, психофрактал – це та частка світової психіки, що виникає в момент її втілення і зветься в народі **душею**. Це – живий неусвідомлюваний запускний **механізм** (“**вічний двигун**”) відбору суб'єктом певних матеріалізованих і нематеріалізованих цінностей навколишнього світу і вибору на цій основі певного **шляху** життєздійснення. На відміну від архетипу, ПФ є ближчим до свідомості феноменом психічного, більш диференційованим, гнучким і, незважаючи на космічне походження, більш наближеним до реальності за рахунок його місіонерського призначення (частинка загального механізму забезпечення порядку на Землі). Психофрактал – це природна **позаособистість**, яка начебто збоку контролює свою соціально заангажовану плоть і супроводжує її по життю. ПФ – це дороговказ, структура руху, розвитку, вибору, динаміка якого поєднує унікальність реальної сучасної Самості й універсальність архаїчного Архетипу. Можна сказати, що ПФ – це природна частина суб'єктності.

Функція психофракталу – вбудувати у світ певний суб'єкт (людину, соціум) конкретним (а саме – захисним) чином: щось йому показати, а щось (руйнуюче для нього) приховати.

Головним неусвідомлюваним механізмом динаміки індивідуального життя є психофрактальна ідентифікація. За рахунок атрактивної властивості психофракталу людина *спроможна* (і це тільки можливість!) адекватно своїй природній

психіці адаптуватися й реалізовуватись у світі, притягуючи до себе певні цінності, діяльність, відношення.

Психофрактал – це “щупальця” людини. Намацування психікою “свого” відбувається у межах дихотомій. Дихотомію можна вважати одним з головних законів (поряд, наприклад, із законом золотого перерізу), що поклав початок процесові розвитку не тільки природного, а й соціального світу. Життя і смерть, розчинення і коагуляція, день і ніч, порядок і хаос, світле і темне, рух і спокій, Інь і Янь, свідоме і несвідоме, резонанс і дисонанс, рухоме і нерухоме, ліве і праве, органічне і неорганічне, екстраверсія і інтроверсія, раціональність і ірраціональність, інтуїція і логіка, локальне і дифузне, анаболічне і катаболічне і т. ін. На рівні ПФ реальна психіка має справу із локалізацією дифузних форм існування психодихотомій певного типу, а саме – **позитивного** (конструктивного, доцільного, природного). Саме цей, спільний для всіх людей, позитивний дифузний архів у принципі дає змогу носіям різних за дихотомічними акцентами ПФ спілкуватися і розуміти одне одного.

Але людство, яке ототожнило себе із раціонально-перетворювальною функцією (згадаймо крилате мічурінське “Ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх у неї – наше завдання”), додало до позитивного світосприйняття такі **негативні** психодихотомії, як “або – або” (не “порядок і хаос”, а “порядок або хаос”), “ми – вони”, “свій – чужий”, “ворог – не ворог”, наш – не наш”, “добро – зло” і т. ін., що природно породило і “Я – не Я”. Утворився новий пласт універсального психічного – *гомосфера* (назвемо так сферу негативних енергій навколо Землі), який відрізняється наявністю поряд із позитивними негативних психодихотомій. Зовнішній конфлікт інтеріюзувався у внутрішній і почав діяти *наче* природний. Народилася психологія ворога, боротьби, протидії. Народилася тоталітарно-авторитарна психосоціальність. Усі теорії і концепції позитивного спрямування стали називатися соціальними утопіями. *Природа людини* стала сприйматися як первинно агресивна, схильна до спротиву і боротьби, в тому числі внутрішньої.

Ствердження психофракталу як сакральності природної людини викликає у моїх колег посмішку, яка свідчить про

втрату справжньої віри людей у рай (*психосфера позитивних психодихотомій*) і ад (*негативні психодихотомії*). Нещодавно М.Селігман розробив концепцію навченої беспорядності (1999 р.), а за нею – концепцію навченого оптимізму (2000 р.). Саме на останній інтенсивно формується так звана “позитивна психологія”, що вже вийшла за межі США і друга конференція з якої повинна відбутися в Італії в 2004р. В рамках цієї психології, крім вивчення позитивних емоцій, рис і здібностей, стає суперактуальним вивчення позитивних соціальних інститутів (демократія, міцна сім’я, вільна преса тощо) і, додамо, *вивчення позитивної природи людини*.

Отже, ПФ – це локалізована сукупність природних нейтральних (а з огляду на людську моральність – позитивних) психодихотомій певного профілю. Не буває конфліктного ПФ. Буває штучний або дистресовий ПФ, який є носієм і транслювачем конфліктних відношень. Можна сказати, що пари дихотомій наче перебувають одна в одній і функціонують по черзі. Добре чи погано – це залежить від того, які *відношення* складаються між ними у певній ситуації. Саме відношення є основним інструментом пізнання в парадигмі психофракталу. Саме таке чи інше відношення є модулем, за допомогою якого розкривається причинність психосоціальної динаміки (людини чи спільноти). ***Статус аналізу відношень між елементами піднімається в даній теорії вище за статус функціонального опису окремих психосоціальних елементів.***

Головним відношенням (і водночас головною дихотомією) психофракталу людини розумної є два режими роботи психофракталу – “Я”-режим (інстинкт-самість) і “МИ”-режим (пралюбів, виживання спільноти).

“Я”-режим – це сильний режим психоінстинкту, режим інстинктивного виявлення себе у зовнішньому світі і водночас відгородженості від усього світу, визнання головним *свого* погляду на світ. Це – гнучкий, егоцентричний, енергетизований режим, ефективний у ситуаціях, пов’язаних із самовиживанням суб’єкта. У людини цей режим багато в чому спільний із тваринним світом. Це апарат для диференціації небезпечних подразників (за відомим психобіологічним принципом економії подразнень, без якої жива тканина загинула б) і насамперед – *відношень (співвідношень, стосунків, взаємин), несумісних з*

життям (тих, що з часом призводять до фізичних або психічних хвороб). Головним механізмом, який регулює цей режим на індивідуальному рівні, є *архетиповий метасигнал переживань*, завдяки яким людина знаходить свої межі, не відділяючи при цьому себе від інших (іншого), диференціює “*моє – не моє*” (моя людина, моє заняття, мій автор, мій колір, моє бачення тощо), не намагаючись паплюжити оте “не моє”.

Носій ПФ – це завжди істота, якій притаманний груповий Розум, яка є носієм не завжди виявленого зв'язку з Універсумом. Залежно від багатьох факторів рівень цієї виявленості різний, різне і вище “Я” того чи іншого суб'єкта.

Режим “МИ” – це спільний для всіх носіїв ПФ чинник виживання суб'єкта як елемента спільноти. Режим “МИ” – це режим психоекологічної узгодженості із природою, космосом, іншими людьми чи державами; це вищий режим спільних цінностей, який може включитися тільки за умови узгодженості суб'єкта із самим собою. Це вищий, але, на жаль, слабкий режим, пов'язаний з “проблемою Вавилонської башти”, проблемою встановлення еквівалентних відношень між різними психофрактальними “мовами”, ментальностями, цінностями тощо. Слабкий ще й тому, що розвиток індивідів і спільнот відбувається нерівномірно і нечасто трапляються два самоузгоджених суб'єкти, здатних спілкуватися на МИ-режимі (зазвичай, кожний про своє і за своє).

Головним законом ПФ-теорії є закон відношень: ***певний тип ендовідношень між елементами ПФ, а також між ПФ і різними психологічними інстанціями індивіда формує відповідну форму його поведінки, яка і транслюється в навколишнє середовище.*** Інакше: парціальні відношення формують інтегральний патерн поведінки суб'єкта. Нелюбов до себе глибинного трансформується в нелюбов до ближнього. І навпаки.

Ненасильницьке толерантне ставлення до іншого може “вмикатися” тільки за умови самоприйняття, на основі поваги до себе як до природної (божественної, первозданої тощо) істоти. Ефективно будувати інтеракції іншого рівня можна тільки на основі пра-любви. Саме пра-любов як загальнолюдський ресурс виживання, як захисне МИ, як здоровий глузд є головним управлінським механізмом другого режиму роботи

психофракталу. Це те, що “вмикає” соціальну відповідальність за свої вчинки, те, що дає змогу першим протягнути руку взаєморозуміння, це прагнення компромісу і здатність не шукати колоду в чужому оці, не поділяти спільноти за принципом “старшого брата”, це те, що змушує цікавитись іншими культурами і вивчати інші мови, щоб не опинитися Робінзоном на безлюдному острові, тощо. Здавалося б, любов і здоровий глузд – це опозиції, які не можуть бути разом в конкретному життєвому прояві. Але в нашому випадку йдеться про остаточний об’єднальний принцип, який вироблений величезним досвідом людства і який повинні поділяти всі учасники будь-якого дискурсу – політичного, культурного, наукового тощо, – *принцип здорового глузду любові*.

Основні положення індивідуального ПФ (ІПФ) з деякими нюансами стосуються і соціетального ПФ (СПФ).

1. Прафункція здорового і цивілізованого соціуму – вільне володіння двома режимами функціонування СПФ: Я-режимом і МІ-режимом; рівень реалізації цієї функції репрезентує рівень розвитку соціального інтелекту певної спільноти.

2. Я-режим – це пошук власного шляху до самодостатності, це прийняття народом самого себе як природної цінності, як головного елемента певного географічно-територіального простору, це вміння розшукати і натиснути *саме ті* кнопки соціального самопочуття; працюючий Я-режим – це, нарешті, цивілізований, ненасильницький патріотизм.

3. Основним психосоціальним механізмом прийняття народом самого себе і свого суспільства є створення *громадянського суспільства як психологічного чинника (“зона найближчого розвитку”)* нормального розвитку індивідуальної та колективної складової спільноти, саме наявність кількісно найбільшого в суспільстві середнього класу і його горизонтальних організаційних структур забезпечує *створення простору оптимальних зв’язків (відношення управління), толерантностей (видові відношення) та об’ємностей (базові відношення) в суспільстві, тобто простору високої тональності, здорової атмосфери задоволення життям тощо*.

4. *Відношення управління* (реальні, існуючі стосунки між різними соціальними структурами і організаціями; вони

можуть бути в різних стосунках із СПФ – партнерськими, маніпулятивними або конфліктними), *видові відношення* (надперсональні структури-фільтри або структури-пастки цінностей, до яких притягуються певні види людей, груп, ідей, ідеологій тощо; об'єктивна наявність видових відношень в соціумі є причиною “незрозумілих” конфліктів і “незрозумілих” тяжінь; різні за психофрактальною спеціалізованістю види людей і дифузних груп породжують на рівні Я-режиму різні за своїми характеристиками зони з певним рівнем теплоти або холоду, насиченості або порожнечі, енергомісткості або енергозбереження, важкості або легкості, близькості або відчуженості тощо). Сила напруження між цими зонами створює певний рівень напруженості в цілому. Тип стосунків між цими зонами характеризує тип простору і *базові відношення* (міра і форма визнання вищих цінностей мирськими соціальними структурами, буденною масовою психологією, усталеними нормами суспільного життя тощо) є елементами психосоціального простору, його психоінстанціями або парціальностями. Стосунки між ними визначають психологічний портрет суспільства, рівень його розвитку.

5. У соціумі існує багато інших парціальностей: елементи соціальної структури, різноманітні організації, видові спеціалізовані (невидимі) групи, регіональні психоструктури, різні еліти, народ і влада, проводирі й провідники і т. ін.; у кожній організації і в кожній групі є власні ПФ-парціальності, між якими формуються певні стосунки. Саме вони, ці інтрасуб'єктні стосунки між різними парціальностями, виходять на арену життєдіяльності спільноти і створюють загальну тональність атмосфери.

6. Можна припустити, що та чи інша *тональність психосоціального простору* (показниками якої можуть бути рівень соціального самопочуття, за методикою Є.Головахи і Н.Паніної, і домінуючий психічний стан, наприклад, апатія, страх, гнів, нудьга, ентузіазм, любов, за шкалою емоційних тонів Л.Рона Хаббарда) є своєрідним атрактором смислоутворень у ньому, стартовою позицією, з якої колективний суб'єкт оцінює ті чи інші події, факти, пропозиції, політичні постаті, твори мистецтва тощо. Саме та чи інша тональність відтворює рівень розвиненості СПФ, а отже, міру

цивілізованості спільноти. Наприклад, апатія, страх – це нижчий рівень, а любов, ентузіазм – вищий. Відстань між ними, яку знову ж таки можна визначити за шкалою емоційних тонів Хаббарда, є мірою напруженості в соціумі, мірою соцієтальної тривожності, невпевненості, самонеприйняття тощо.

7. Будь-яка цивілізована спільнота (або інший груповий суб'єкт) так чи інакше, але завжди виходить на МИ-режим з іншими спільнотами (суб'єктами); на МИ-режим виходить як ПФ-ідентифікована, так і не-ідентифікована спільнота. ПФ-ідентичність – це здатність соціуму, спільноти в цілому бути толерантними до інших соціумів, здатність будувати свої відношення із зовнішнім світом на засадах взаємодопомоги і ефективного виконання спільних завдань, здатність піднятися *над* власними амбіціями; не-ідентифікована спільнота або спільнота, яка ще тільки перебуває на шляху до якоїсь ідентичності, і відстоюватиме свої власні амбіції, конфліктуватиме тощо.

На жаль, людство, за окремими винятками, не знає ще МИ-режиму психофрактального типу, де саме свідоме задоволення життям, патріотизм, любов до своєї землі і Землі взагалі є головною парадигмою мирного і ефективного співіснування народів; давня історія людства (тотемне поклоніння духам або тваринам, жорстокі обряди ініціацій, зомбування тощо) і наше недалеке минуле (“тотемне” поклоніння “духові комунізму”) також ілюструють МИ-режим, але він має іншу природу – дистресово-шокову, імпрентовану страхом, болем, нарко- або іншим гіпнозом, жорстокістю, він має закритий характер і від початку *налаштований на образ ворога і захист від нього*; дистресовий МИ-режим – це режим майже автоматичного, детермінованого негативними настановами насильницького *підкорення* спільним правилам нав'язаної кимось гри. Психофрактальний МИ-режим народжується і формується вільно, правила гри народжуються разом із розумним структуруванням психосоціального простору, він налаштований на образ партнера, співучасника, навіть учителя: всі спільноти такі різні і кожній є чому повчитися в інших.

Традиційні національні ідентичності, вважає Е.Гідденс, будувались на засадах антагоністичного розрізнення “Ми” і “Вони” і слугували зміцненню власної ідентичності. В

сучасному ж світі, коли національні держави не мають ворогів у традиційному розумінні цього слова, національна ідентичність має формуватися завдяки усвідомленому діалогові з іншими ідентичностями. Цей процес веде до виникнення глобального громадянського суспільства, побудова якого неможлива без космополітичної орієнтації [6, с.83]. Тому останнім часом з'явилися такі терміни, як *“наднаціональне суспільство”*, *“наднаціональне громадянство”*, *“космополітична нація”*, *“космополітична демократія”* та ін. Можна сказати, що спочатку з'являються терміни для групової категоризації, а вже потім розпочинається відповідний процес.

8. Національний характер – це не СПФ, і спільнота може його коригувати за своїм бажанням, але для цього потрібно відрефлексувати власні природні та психокультурні корені, дистресовий досвід соціуму, відстежити рівень психосоціального розвитку спільноти та її самопочуття на даний історичний момент тощо.

9. Психосоціальний простір, поле, атмосфера – це те, що можна формувати, і те, що формує. Можна сказати, що це – сфера виховання і безперервної освіти людей, сфера, з якої *“живиться”* індивідуальна і соціетальна психіка. Психосоціальне поле формується взаємодією тріади польових відношень – базових, видових і управлінських. Соціетальний психофрактал різних спільнот-соціумів містить у собі різні пропорції цієї тріади: так задумала природа. Пропорційний пріоритет базових відношень є характерним для традиційних суспільств, управлінських – для західних, видових – для цивілізованих. Кожна спільнота є активною часткою і елементом цілого і, безперечно, кожна має своє призначення на Землі. Кожна з них належить до психофрактальних безіменних типологій єдиного земного цілого.

10. ПФ-теорія нівелює голослівне твердження про те, що позитивні соціальні зміни не можуть відбутися, оскільки вони суперечать людській природі. За Ейнштейном, людська психіка як фрактальна частка Абсолюту є субстанційно гармонійною і позитивною.

11. ПФ-теорія формує систему поглядів, яка має протидіяти закритому тоталітарному суспільству зсередини, з низів. Політика тоталітарного суспільства формує деяку закриту

когнітивну систему поглядів, цінностей, певну *моду* на ті чи інші реакції, поведінку тощо. Ця мода є центральним політичним авторитетом, навколо якого формується шаблон *нормальності*. Всі, хто йде своїм власним шляхом, визнаються ненормальними; ненормальною, таким чином, визнається людська природа, а отже (за антропним принципом), природа взагалі.

РЕЗЮМЕ

Феномени індивідуального і колективного психічного живуть окремим життям, однак впливають на соціальні, політичні, культурні та інші процеси життя людської спільноти. Визнання ролі автономної природної психосистеми в індивідуальній і колективній структурі психічного дає ефективний інструмент ненасильницького управління і самоідентичності суспільних структур.

РЕЗЮМЕ

Феномены индивидуального и коллективного психического живут отдельной жизнью, но влияют на социальные, политические, культурные и прочие процессы жизни человеческого сообщества. Признание роли автономной природной психосистемы в индивидуальной и коллективной структуре психического дает эффективный инструмент ненасильственного управления и самоидентичности общественных структур.

SUMMARY

Individual and collective psychic phenomena live a separate life though influence social, political, cultural and other processes of the human community life. Recognition of the autonomous natural psychic system role in the individual and group structure of the psychic presents an efficient instrument of free of violence management and the self-identification of the social structures.

Література

1. По ту сторону сознания: Методологические проблемы неклассической психологии. – М.: Смысл, 2002.
2. *Асмолов А.Г.* Культурно-историческая психология и конструирование миров. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1996.
3. *Брунер Дж.* Празднуй разнообразие: Пиаже и Выготский // *Вопр. психологии.* – 2001. – №4. – С.3–14.
4. *Файерабенд П.* Против методологического принуждения. Очерк анархистской теории познания. – Благовещенск: БГК им. И.А.Будуэна де Куртинэ, 1998.
5. Соціокультурні ідентичності та практики. – К.: ІС, 2002.
6. *Донченко О.А.* Социетальная психика. – К.: Наук. думка, 1994.
7. *Федер Е.* Фракталы. – М., 1991.

© **Донченко О.А.**

В.В. Жовтянська

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Неврівноваженість політичних та економічних процесів, що тією чи іншою мірою властива так званим перехідним суспільствам, зробила актуальними дослідження такого явища, як соціальна напруженість (СН). Проблема СН розглядалася багатьма соціологами і психологами [1; 2; 3 та ін.], неодноразово робилися й спроби її емпіричного вивчення [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10]. Проте досі невіршеним залишалось завдання систематичного відстеження цього явища у загальнонаціональному масштабі, що було зумовлено відсутністю внутрішньо несуперечливих концептуальних підходів до його вивчення і відповідних засобів вимірювання, придатних до використання в моніторинговому режимі.

Метою комплексного дослідження, про яке йдеться у цій статті, було виявити загальні тенденції розподілу й динаміки СН в Україні у період з 1998 по 2002 рр. Дослідження здійснювалось колективом учених під керівництвом чл.-кор. АПН України М.М.Слюсаревського. Використовувались, по-перше, дані

опитування експертів і, по-друге, дані масового опитування населення. Залучення різних методик давало змогу як здійснити додаткову перевірку і контроль отриманих результатів, так і розширити загальну картину даних. У процесі дослідження ставилися такі завдання:

1) визначити рівень СН в Україні, дослідити особливості її регіонального розподілу, а також розподілу серед населення за головними соціально-демографічними характеристиками;

2) дослідити динаміку СН в Україні та її можливі чинники.

Попередній аналіз існуючого інструментарію не дав нам адекватної методики для вимірювання СН. Тому спочатку ми вдалися до експертних опитувань, що дало змогу накопичити певну базу даних і дослідити деякі закономірності становлення рівня напруженості. Цей метод, звісно, має свої недоліки (адже ми були змушені звертатись до суб'єктивної думки окремих фахівців), але за відповідного кількісного та якісного відбору експертів він зарекомендував себе як досить репрезентативний.

Наша вибірка експертів була організована так. У кожній області було опитано по 15 експертів, з яких:

– 5 керівних працівників обласної держадміністрації, серед яких обов'язково мали бути заступник голови адміністрації з політико-правових питань або заступник, який займається цими питаннями; начальник управління з питань внутрішньої політики або його заступник; керівник інформаційно-аналітичного підрозділу держадміністрації (якщо такий підрозділ є); інші керівні особи;

– 2–3 учені – політологи, соціологи, психологи;

– 2–3 керівники обласних організацій політичних партій, профспілкових об'єднань, масових рухів, страйкових комітетів;

– 5 керівників та політичних оглядачів місцевих засобів масової інформації.

Тобто ми намагалися залучити різнопланових фахівців із зазначеної тематики. Крім того, експерти мали відповідати певним обов'язковим вимогам: бути якнайповніше обізнаними із соціально-політичною ситуацією в області, поінформованими щодо масових настроїв та поведінки населення, неупереджено

ставитись до різних політичних течій, виявляти об'єктивність в оцінюванні їхньої діяльності (бути політико-ідеологічно поміркованими).

Експертам, зокрема, було запропоновано визначити за 5-бальною шкалою рівень СН у їхній області. При цьому зауважувалося, що під СН розуміється ступінь загострення суспільних суперечностей, невдоволення громадян діями влади та можливість переростання цього невдоволення у загрозу соціального вибуху. Зрозуміло, що таке визначення напруженості не є точним, але воно стосується найбільш значущих її корелятивів і надає достатньо інформації для спеціаліста-практика.

Для того, щоб мати можливості для подальшого порівняння та аналізу результатів, первинні дані були перетворені у шкалу від 0 до 10, де 0 відповідає мінімуму, а 10 – максимуму напруженості. Виявилось, що результати опитування вибудовуються у достатньо гладку криву (верхня частина графіка на рис.). Дані 1998 – 1999 рр. показують повільне (на 0.8 за нашою шкалою) зниження рівня СН. (Зауважимо, що цілий комплекс сторонніх індикаторів демонстрував саме тенденцію повільного зниження СН після 1998 р.) У 1999 – 2000 рр. цей рівень виявився постійним. У 2001р. спостерігалось його подальше зниження і потім деяке підвищення у 2002 р. Однак залишалось незрозумілим, чи останні зміни є наслідком звичайної флуктуації, чи початком нової тенденції до підвищення.

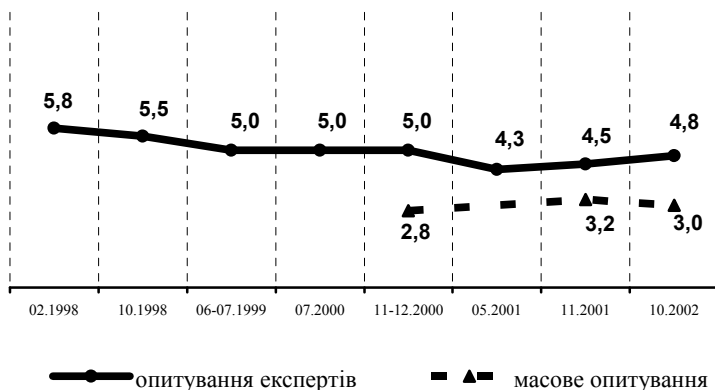

Рис. Динаміка рівня соціальної напруженості

Якщо на основі експертних опитувань ми могли визначити актуальний (або прогнозований) рівень напруженості у межах певного регіону, то дані масового опитування давали можливість визначити окремі складові СН. При цьому рівень напруженості розглядався як інтегральний показник, який визначали за виділеними параметрами. Перелік параметрів, або складових моделі СН, був визначений і обґрунтований раніше [11], а тут ми лише коротко нагадаємо про нього. Згідно з нашою моделлю, СН задається двома базовими векторами: оцінкою соціальної ситуації в категоріях вдоволення–невдоволення і оцінками впливу на цю ситуацію. Оцінка ситуації розгортається у часовому вимірі, відтворюючи суб'єктивну динаміку задоволеності існуючим станом речей. Вплив на ситуацію має залежний і незалежний від суб'єкта аспекти. Залежний бік ситуації ми пов'язували із ступенем розгортання та реалізації власного суб'єктного потенціалу респондента, а незалежний – із впливом інших соціальних суб'єктів. У результаті маємо такий перелік параметрів:

- 1) загальна оцінка ситуації;
- 2) порівняння ситуації з минулим;
- 3) порівняння ситуації з майбутнім;
- 4) задоволеність можливостями власного впливу на ситуацію;
- 5) рівень інтернальності (розглядається як коефіцієнт до рівня задоволеності можливостями власного впливу);
- 6) задоволеність результатами зовнішнього впливу на ситуацію;
- 7) оцінка ступеня зовнішнього впливу (розглядається як коефіцієнт до оцінки результатів зовнішнього впливу).

Відповідно до цієї моделі було виділено низку індикаторів і розроблено анкету для масових опитувань, які проводились у листопаді–грудні 2000 р., листопаді 2001 р. та жовтні 2002 р. Вибірка (2000 респондентів) відповідала структурі дорослого населення України з урахуванням розподілу за статтю, віком, місцем проживання і соціально-професійними категоріями.

Після підрахунку з'ясувалося, що, незважаючи на те, що інтегральний показник мав багато складових, він був практично постійним упродовж усіх трьох замірів. За шкалою від 0 до 10,

де 0 відповідає мінімуму, а 10 – максимуму напруженості, він становив: 2.83 у 2000 р., 3.15 у 2001-му і 2.98 у 2002 р. Як бачимо, за 11-бальною шкалою зміни мізерні.

Порівнюючи отримані дані з результатами експертного опитування за період з кінця 2000-го по кінець 2002 р., ми отримаємо дві криві (майже прямі), які відрізняються на певну константу (рис.). Зрозуміло, що дані експертного опитування і ті, що розраховані на основі моделі, по-різному центровані і відповідають шкалам, так би мовити, різної чутливості. Перші відображують процес виразніше, а другі – детальніше, і тому різниця між кривими на певну константу цілком зрозуміла. Втім, цілком правомірно порівнювати динаміку отриманих результатів. Оскільки зміни у рівні напруженості і в першому, і в другому випадках незначні і вкладаються у межі похибки, а на графіках видно, що, крім того, вони є по-різному “спрямованими”, то можна зробити висновок, що це є просто флуктуації, а не початки нових тенденцій. Отже, результати свідчать про стабілізацію рівня СН в Україні за останній період.

Виникає запитання: наскільки така стабільність є стійкою? Чи є вона наслідком стагнації політичних процесів та їх суб’єктивного відображення в суспільстві, чи така рівновага є тимчасовою і нестійкою? Звернімося до аналізу показників окремих складових моделі (табл.).

Таблиця

Динаміка окремих показників рівня соціальної напруженості

Параметри моделі соціальної напруженості	Грудень 2000 р.	Листопад 2001 р.	Жовтень 2002 р.
Оцінка ситуації (-2 : +2)	-0.80	-0.70	-0.51
Порівняння з минулим: чи була раніше ситуація кращою (-2 : +2)	0.73	0.75	0.64
Порівняння з майбутнім: чи буде ситуація змінюватись на краще (-2 : +2)	-0.21	-0.19	-0.28
Задоволеність можливостями власного впливу на ситуацію (-2 : +2)	-0.92	-0.86	-0.84
Рівень інтернальності (0 : 1)	0.52	0.55	0.56
Задоволеність результатами зовнішнього впливу на ситуацію (-2 : +2)	-0.84	-1.04	-1.11
Оцінка ступеня зовнішнього впливу (0 : 1)	0.63	0.85	0.85
Інтегральний показник напруженості (0 : 10)	2.83	3.15	2.98

Виявилося, що ці дані здебільшого вкладаються у певні тенденції і, принаймні, не є стрибкоподібними. Як і можна було очікувати, оцінка ситуації змінилася до поліпшення, хоча загалом усе ще залишається негативною. Більш оптимістичним є порівняльне ставлення до минулого. Водночас ставлення до майбутнього, хоч і не значно, але погіршилося. Далі, з одного боку, зросла задоволеність можливостями власного впливу на ситуацію, а з другого – зменшилася задоволеність результатами зовнішнього впливу (хоча і в першому, і в другому випадку вона залишається у межах від’ємних значень).

Показовою є динаміка у значеннях коефіцієнтів. По-перше, повільно, але неухильно змінюється показник інтернальності, який за цей період зріс на 4%. Це було для нас дещо несподіваним, адже локус контролю для дорослої людини є досить стійкою особистісною характеристикою. Втім, ці зміни відображують повільні, але важливі зрушення у світосприйнятті людини та баченні її власної ролі у цьому світі. Тобто можна припустити, що для населення країни у середньому характерне збільшення ролі суб’єктивної залученості у процеси, що відбуваються, та відповідальності за ці процеси. По-друге, суттєво (на 22%) зріс коефіцієнт ступеня зовнішнього впливу, тобто підвищилася суб’єктивна оцінка відповідальності владних структур за те, що відбувається.

Виявлені зміни у значеннях параметрів можна охарактеризувати так. Передусім, стає більш поблажливою загальна оцінка ситуації і менш виразною ностальгія за минулим. І це цілком зрозуміло з огляду на об’єктивні зміни в макроекономічних показниках, на поступову адаптацію людей до нових соціальних умов життя, врешті-решт, на повільну зміну поколінь. Але, всупереч очікуванням багатьох, таке поліпшення саме по собі ще не забезпечує зниження рівня СН. Адже водночас зростає рівень домагань, збільшуються претензії до владних структур. Підвищується ступінь суб’єктивної залученості, зокрема, до соціальних процесів. І це стимулює напруженість, бо ж відомо, що її джерелом виступає різниця між рівнем домагань і рівнем досягнень соціуму [12].

Отже, ми виявили розмаїтість у картині змін окремих показників напруженості і одночасно константний рівень її інтегрального показника. Це є досить цікавим фактом і може

свідчити про таке. По-перше, у складних і неоднозначних умовах рівень СН має тенденцію до стабілізації. Якщо порівняти СН із стресом (як це часом і робиться), то за аналогією матимемо, що як тільки відбувається деяка адаптація до зовнішніх умов, то відразу зростає і внутрішня активність, мобілізація, що націлена на більші досягнення. Треба сказати, що такий механізм є досить природним і ефективним. Звичайно, різкі зміни у зовнішній ситуації впливають на рівень СН, і вона все-таки є функцією від зовнішніх умов, але цей зовнішній вплив має досить опосередкований характер. Справді, незважаючи на яскраві події соціального життя (касетний скандал, виборні перегони тощо), ми не спостерігали різких змін у рівні напруженості. А тому, до речі, ті соціологічні показники, що їх дослідники часом використовують як індикатори СН [4; 5; 6; 7], насправді є її досить віддаленими корелятами.

По-друге, тенденція до збереження константного рівня визначеного показника напруженості непрямо свідчить про адекватність інструментарію. Адже важко уявити, що розрахунок, який тричі проводився за змінними параметрами, тричі випадково показував би один і той же результат.

Тепер, окресливши картину в цілому, перейдемо до розгляду деяких закономірностей розподілу СН по регіонах*. Традиційно вважається, що найбільш “напруженими” регіонами в Україні є індустриальний Схід, особливо Донбас, а також Південь, і особливо Крим, тоді як на аграрному Заході рівень напруженості має бути нижчим [9]. І дійсно, наш перший замір, здійснений за моделлю, відтворює саме таку ситуацію (хоча розкид даних у цілому невеликий). Схожа картина спостерігається і за результатами експертного опитування того ж періоду: на Півдні та Сході рівень СН вищий, у Галичині – приблизно середній, в інших західних областях – нижче за середній по Україні. Проте наступні результати дещо порушують звичну картину. Так, за розрахованими даними, з

---

* У процесі дослідження використовувався такий умовний регіональний поділ України: Галичина (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська області); Донбас (Донецька, Луганська області); Захід (Волинська, Закарпатська, Рівненська, Чернівецька області); Крим (Автономна Республіка Крим); Південь (Миколаївська, Одеська, Херсонська області); Північний Схід (Полтавська, Сумська, Чернігівська області); Схід (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області); м.Київ.

2001 р. спадає напруженість у Криму, причому настільки, що цей регіон постає як найменш “напружений”. А у 2002 р. аналогічна ситуація спостерігалась і на Півдні (Миколаївська, Одеська, Херсонська області). На Донбасі і Сході теж відбувається деяке зниження рівня СН, хоч вони й залишаються найбільш “напруженими” регіонами в країні. Натомість у Галичині рівень СН поступово зростає, дещо підвищується він і в інших західних областях.

Природно, ми порівняли отримані результати із даними експертного опитування. І тут, починаючи з 2000 р., спостерігається постійне зниження СН у Криму, а з 2001 р. – на Півдні. Як і за даними масового опитування, з 2002 р. Південь і Крим постають як найменш напружені регіони у країні. А в 2002р. рівень СН відчутно збільшується у Галичині. У центральних регіонах та м. Києві динаміка результатів масових та експертних опитувань тяжіє до загальноукраїнської. Тобто ті самі тенденції у динаміці напруженості, що були виявлені нами на основі моделі СН, підтвердилися даними опитування експертів.

Що ж було причиною таких зрушень у регіональному розподілі СН? Щоб з’ясувати це, ми розглянули динаміку результатів за окремими показниками моделі. Почнемо з південних областей і АР Крим. Останній за два минулі роки на загальному тлі виглядає просто оптимістично. Це єдиний регіон, де оцінка ситуації виявилась додатною. Приблизно нейтральною вона є на Півдні. У Криму спостерігається досить незначне незадоволення як можливостями власного впливу на ситуацію, так і результатами зовнішнього впливу. Порівняльна оцінка майбутнього також є додатною по Україні тільки в Криму і на Півдні.

Отже, очікування високого рівня напруженості в АР Крим виявляються даремними – під соціально-психологічним кутом зору він є доволі безпроблемним регіоном. Для цього існують і об’єктивні передумови. По-перше, Крим за останні роки перестав бути тим мафіозно-бандитським осередком, яким вважався раніше. По-друге, і мабуть це головне, тут активно розвивається туристичний бізнес і, відповідно, відбувається економічна стабілізація ситуації. Це підтверджується і відповідями на запитання “Чи вистачає грошей Вашій сім’ї?”.

Виявилося, що за цим параметром Крим займає одну з кращих позицій в Україні. Отже, проблемна політична обстановка у Криму (як вона часто висвітлюється у ЗМІ), зокрема, питання про приєднання до Росії або активізація комуністичної ідеї, принаймні тепер не спричиняють загострення СН у цьому регіоні.

Розглянемо особливості динаміки напруженості, що були нами виявлені у Західному регіоні. Її первісно низький рівень пояснюється не економічним благополуччям. Швидше, тут ідеться, з одного боку, про меншу консолідацію сил, ніж в індустріальних областях Сходу [9], а з другого – про більшу ідеологічну лояльність населення до реформ, менший жаль за соціалістичним минулим. Із чим же пов'язане підвищення тут рівня СН за останній період? Якщо говорити про економічний фактор, то, як і по країні в цілому, в регіоні спостерігається позитивне оцінювання зростання власного добробуту (про що свідчить розподіл відповідей на запитання “Чи вистачає грошей Вашій сім'ї?”). Очевидно, в цьому випадку спостерігаються актуалізація саме ідеологічної складової і, зокрема, невиправдані сподівання щодо реформ і ситуації в країні.

Звернімося тепер до особливостей розподілу рівня СН за соціально-демографічними показниками. Динаміка рівня напруженості за статтю як для чоловіків, так і для жінок практично точно відображує закономірності загального розподілу, проте серед жінок СН постійно трохи вища. І це цілком зрозуміло, оскільки переважно жінки роблять покупки і планують сімейний бюджет. До того ж відомі дані про те, що ця частина населення менш економічно забезпечена та соціально захищена.

Треба відмітити чітку тенденцію до зростання рівня напруженості із збільшенням віку. Особливо відчутною є дистанція між віковою категорією до 30 років і старшими віковими групами. Це можна пояснити різницею в сімейному статусі: зрозуміло, що для сімейних людей є вищим рівень потреб, зокрема економічних. Виражена динаміка у межах вікових груп не спостерігалася.

Менш очікуваними виявились результати розподілу рівня СН за національною належністю респондентів. Якщо у 2000 р. найменші показники напруженості були серед

автентичного населення, то до 2002 р. картина змінюється на протилежну. Навряд чи є підстави вважати, що саме серед українського населення погіршилися об'єктивні показники рівня життя порівняно з іншими етнічними групами. Можна припустити, що тут відбуваються зміни в характері очікувань і загальній оцінці ситуації.

Коротко зупинимось на розподілі рівня СН серед представників різних соціально-професійних груп. Тут він був цілком очікуваним: нижчі показники у бізнесменів, студентів і у сфері обслуговування, а вищі – у пенсіонерів і безробітних. Саме серед пенсіонерів спостерігається найбільш відчутна динаміка рівня напруженості, причому до підвищення. Робітничий клас у сучасних умовах аж ніяк не є головним носієм напруженості – тут значення на рівні середніх відміток по країні.

Викладене вище дає підстави для таких висновків:

1. Якщо абстрагуватись від динаміки СН і розглядати загальний діапазон її значень, то можна констатувати, що як по країні в цілому, так і по окремих регіонах він далекий від крайніх позначок (навіть серед соціально неблагополучних верств населення).

2. Аналіз динаміки СН дає змогу говорити, що, незважаючи на деяку стабілізацію її рівня за останні 2–3 роки, її внутрішня структура, однак, не є стабільною. З одного боку, поліпшується суб'єктивна оцінка ситуації, а з другого – повільно, але зростають очікування щодо динаміки суспільних змін, вимоги до дій влади і “фактор суб'єктності”.

3. Схожі тенденції виявилися і в регіональній динаміці СН: якщо в південних областях поліпшення економічних та інших об'єктивних показників було достатнім для зняття напруженості, то у західних незадоволення очікувань на істотні перетворення виявилось більш значущим. Таким чином, серед складових напруженості помітне місце починає посідати “ідеологічний” фактор поряд із суто економічним.

РЕЗЮМЕ

Як свідчать результати комплексного емпіричного дослідження, проведеного в 1998 – 2002 рр., рівень соціальної напруженості в Україні був і залишається далеким від

критичних значень. У період 1998 – 1999 рр. спостерігалось незначне зниження рівня напруженості, а далі він лишався переважно постійним. Водночас таку стабільність не можна вважати стійкою, оскільки вона є результируючою різноспрямованих тенденцій. Це виражається, по-перше, у змінах окремих складових соціальної напруженості і, по-друге, в її регіональній динаміці.

РЕЗЮМЕ

Как свидетельствуют результаты комплексного эмпирического исследования, проведенного в 1998 – 2002 гг., уровень социальной напряженности в Украине был и остается далеким от критических значений. В период 1998 – 1999 гг. наблюдалось незначительное снижение уровня напряженности, в дальнейшем он оставался преимущественно постоянным. В то же время такую стабильность нельзя считать устойчивой, т.к. она является результирующей разнонаправленных тенденций. Это выражается, во-первых, в изменениях отдельных составляющих социальной напряженности и, во-вторых, в ее региональной динамике.

SUMMARY

According to the results of the complex empirical investigation carried out in 1998-2002 the social tension level in Ukraine has been and is staying far from the critical indicators. During the period of 1998-1999 the insignificant fall of the tension level could be observed and later it stayed mainly constant. At the same time such a stability cannot be considered as steady since it results from differently directed tendencies. This is can be seen first of all from the changes of the separate components of the social tension and secondly in its regional dynamics.

Література

1. Головаха Є.І. Соціальна напруженість в українському суспільстві // Дух і Літера. – 1997. – № 1–2. – С. 45–47.
2. Міщенко М. Соціальна напруженість у суспільстві: проблеми виявлення та аналізу. – К.: НІСД, 1995.

3. *Dohrenwend B.A., Dohrenwend B.P.* Stressful life events and their context. – N.Y.: Wiley, 1981.
4. *Давыдов А.А., Давыдова Е.В.* Измерение социальной напряженности. – М., 1992.
5. *Кваша А.* Социально-демографические проблемы роста социальной напряженности // Вес. статистики. – 1992. – №1. – С.3–9.
6. *Клюенко Э.А.* Диагностика социальной напряженности. Дис. ... канд. социол. наук. – К., 1998.
7. *Паніна Н.В., Головаха Є.І.* Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998 рр.). Соціологічні показники. – К., 1999.
8. *Рукавишников В.О. и др.* Социальная напряженность: диагноз и прогноз // Социс. – 1992. – № 3. – С. 3–23.
9. *Суименко Е.И.* Социальная напряженность в приватизационном процессе // Социс. – 1999. – №10. – С.86–94.
10. *Чорнобай П.Д.* Социальная напряженность: опыт измерения // Социс. – 1992. – № 7. – С. 94–98.
11. *Слюсаревський М.М.* Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників // Наук. студії із соціальної та політ. психології: Зб. статей. – К.: Абрис, 2002. – Вип.5(8). – С.3–23.
12. *Назаретян А.П.* Психология предкризисного социального развития: исторический опыт и современность // Психол. журнал. – 2000. – Т.21. – №1. – С.39–49.

© **Жовтянська В.В.**

Р.І. Зрайко, Л.М. Калачнікова

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕГІОНАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Гострота проблеми відмінностей між окремими регіонами України за 12 років незалежності не зменшилась, а, якщо вірити засобам масової інформації, навіть збільшилась. Це виявляється, зокрема, у протиставленні східних областей західними, у відсутності консолідуючої для суспільства ідеї, єдності та консенсусу на рівні протоєлітних регіональних груп, про що пише, наприклад, О.Покальчук [1].

Постає запитання: такий стан суспільства зумовлений лише історико-політичними та економічними чинниками чи,

може, він корениться у певних стійких рисах соціальної психіки української спільноти? [2].

У даній статті ми ставили за мету хоча б частково дати відповідь на це запитання, використовуючи результати всеукраїнського опитування, проведеного лабораторією психології мас та організацій у жовтні 2002 р. Першим завданням було виявлення найбільш типових для всіх регіонів України психологічних ознак, їх порівняння з даними інших джерел. Своєрідним “фоном” мала виступати загальна картина розподілу ознак по регіонах та соціальних групах, яка повинна була наочно продемонструвати ступінь існуючої психологічної диференціації в Україні.

Фрактальна психологія, основні положення якої розробляє О.Донченко, виокремлює в кожному соціальному суб’єкті глибинне смислове ядро, певний неусвідомлюваний механізм вибору цінностей і шляху. Його можна називати порізному: “енергоінформаційним геном онтопсихосоціальності” [3, с. 10; 4, с. 129], “ментальним несвідомим” [5, с. 147] або просто “душею” спільноти. Спільним є акцентування уваги дослідників на усталеній системі відношень між структурами, суб’єктами суспільства, яка впродовж століть повторюється, незважаючи на соціальні трансформації (О.Донченко). Психофрактал (ПФ) і є тими “прихованими змінними” соціальної та культурної динаміки, без яких ця система не може бути ні достатньо прогнозованою, ні оптимально керованою. Виникнувши як механізм адаптації соціального суб’єкта до умов середовища в період становлення його цілісності, соціальний ПФ після завершення інституціалізації “кристалізується” і далі стає механізмом відбору певних метацинностей, відповідей на виклики історії тощо. Разом з тим ПФ виконує роль певного енергоінформаційного фільтра, задає спільноті ту чи іншу модель-матрицю взаємодії зі світом.

На наш погляд, юнгівську типологію психічного можна застосувати і до колективної психіки, скориставшись антропним принципом. Соціально психіка теж характеризується певними домінуючими ознаками, стійкими рисами, а також протилежними, які витіснені в “колективну тінь” [6, с.81]. Гіпотеза емпіричного дослідження полягала в тому, що різні сторони й парціальні відношення *соціального психофракталу*

як глибинної психокультурної матриці соціуму можна вивчати на макрорівні за допомогою масових опитувань, проєктивних методик, контент-аналізу, структурно-лінгвістичного аналізу, експертних оцінок, міждисциплінарних студій та ін. Ми використали для цього опитувальники, складені за чотирма психологічними шкалами К.Юнга, а також за двома додатковими. Методика доповнена проєктивними тестами кольорів, які побудовані на основі люшерівських. Одним із завдань була перевірка гіпотез О.Донченко щодо деяких стійких властивостей соціальної психіки населення України, обґрунтованих в однойменній монографії [2]. Вибрано такі дихотомічні ознаки: 1) екстраверсія – інтраверсія, емоційність – прагматичність, ірраціональність – раціональність, інтуїтивність – сенсорність (юнгівські); 2) екстернальність – інтернальність, екзекутивність – інтенціональність (додаткові).

Усього по Україні опитано 1571 респондента, з них дорослих 1367, школярів 15–17 років – 204. Оскільки для школярів вибірка по регіонах є нерепрезентативною, то отримані у цій групі результати ми розглядаємо як допоміжні, хоча й корисні з огляду на педагогічну спрямованість майбутніх досліджень. Проте загалом по Україні вона достатня для встановлення деяких соціально-психологічних закономірностей.

Результати опитування були опрацьовані методами математичної статистики. Зокрема, проведено кластерний аналіз чотирьох юнгівських ознак.

У нашій статті використано лише близько половини проміжних даних, отриманих після математичної обробки. Триває, зокрема, інтерпретація результатів проєктивного тесту кольорів та кластерного аналізу, вивчається розподіл психологічних ознак серед таких соціальних груп, як професійні та національні, міські й сільські жителі. Встановлення кореляцій між ознаками, кольорами та іншими параметрами опитування дасть змогу спростити майбутні дослідження, створити нові гібридні методики тощо.

За ознакою екстраверсія – інтраверсія Україна вийшла амбівертною, значної переваги одного з полюсів не виявлено. Для порівняння зауважимо, що в монографії “Соціально психіка” О.Донченко зробила висновок про інтравертність української ментальності, проаналізувавши дані кількох

соціологічних досліджень. Крім того, за різними літературно-науковими джерелами вона обґрунтувала стійкий, глибинний характер цієї властивості української спільноти протягом віків. Нинішнє зростання екстраверсивності українського суспільства, на наш погляд, можна пояснити тим етапом, на якому воно нині перебуває: періодом корінної трансформації усіх сторін життя, глибокої зatoryжної кризи і, як наслідок, вимушеного зростання активності та мобільності населення.

Щодо ознаки емоційність – прагматичність опитування показало сильне переважання серед громадян України емоційності. Такий результат цілком очікуваний, бо стосунки й почуття є однією з провідних цінностей не тільки українського, але й усіх слов'янських народів. В українців ця риса виявляється у формі “кордоцентричності”, своєрідної “філософії серця”, про яку писали П.Юркевич, Г.Сковорода, В. Винниченко та багато інших авторів.

За шкалою ірраціональність – раціональність виявилася невелика перевага раціональності, щоправда, зі значними регіональними відмінностями, що не зовсім збігається з висновками О.Донченко. Домінування сенсорності над інтуїтивністю в Україні також виражене помірно, спостерігається велика територіальна неоднорідність. Загалом же науково-історичні дані про переважну сенсорність українського народу підтверджуються.

За шкалою екстернальність – інтернальність виявлено невизначеність результатів по всій вибірці й суттєві регіональні особливості. До речі, такі самі дані отримано по Україні на початку 1990-х років; на них спирається у своїй монографії О.Донченко. Цю ознаку ми використовуємо відповідно до шкали внутрішнього і зовнішнього контролю, введеної Д.Роттером. Цей учений вважав оптимальними середні значення шкали з деяким зміщенням у бік інтернальності [7, с. 756]. Нідерландському соціологу Г.Хофштеде у процесі теоретичного аналізу вдалося встановити смисловий зв'язок цієї ознаки з так званим “індексом уникнення непевності” (“індексом невротизації”) [8, с.109]. Вивчаючи культурні відмінності в бізнес-організаціях різних країн, Хофштеде розробив методикy, яка може бути корисною для визначення стійких рис колективної психіки. Екстраполяція отриманих ним результатів,

їх інтерпретація, порівняння з результатами аналогічних досліджень в Україні, Росії та інших країнах становлять, на наш погляд, значний науковий інтерес.

Дещо несподіваними виявилися загальні підсумки за шкалою екзекутивність – інтенціональність (фемінність – маскулінність). Опитування показало явну перевагу інтенціональності, хоча у праці “Соціетальна психіка” доводиться зворотне. Ми вважаємо, що ця шкала несе подвійне смислове навантаження. З одного боку, вона відображає відносно стійкі характеристики соціуму, пов’язані з його етнічними рисами та далеким історичним минулим, а з другого – є своєрідним показником стабільності – нестабільності соціальної структури, співвідношення стихійно-самоорганізаційних та планомірно-організаційних чинників. Таким чином, ознака екзекутивність – інтенціональність складається з двох частин – сталої і відносно змінної, що залежить від етапу розвитку спільноти, стану соціетальної психіки. Це можуть бути, наприклад, стани “Так”, “Ні”, “Інше”, описані у книзі О.Донченко [2, с.112–153]. Під цим кутом зору суспільна динаміка постає як неупинний процес переходу від одного конвенційного стану “Так” до іншого такого ж стійкого стану через коригувальні стани “Ні” або навіть через хаотичний стан “Інше”. За нашою гіпотезою, подібні переходи й суспільні трансформації супроводжуються коливанням рівня інтенціональності. Сказане вище значною мірою стосується також ірраціональності – раціональності. Факторний аналіз показав явну кореляцію між двома названими парами бінарних опозицій.

Результати дослідження, отримані по окремих регіонах*, демонструють зазвичай значну неоднорідність соціально-психологічного простору України. Винятком є тільки два показники: емоційності та інтенціональності. Ознаку емоційності вибрали зі значною перевагою Правобережний Центр, Захід, Схід, Донбас та м.Київ, а Галичина й Південь – з

---

* У процесі дослідження використовувався такий умовний регіональний поділ України: Галичина (Львівська, Тернопільська області); Донбас (Донецька, Луганська області); Захід (Волинська, Закарпатська, Рівненська, Чернівецька області); Крим (Автономна Республіка Крим); Південь (Миколаївська, Одеська, Херсонська області); Північний Схід (Полтавська, Сумська, Чернігівська області); Правобережний Центр (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Черкаська області); Схід (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області); м.Київ.

великою перевагою. Північний Схід виявив трохи меншу емоційність, а Крим не визначився в той чи інший бік. За ознакою ірраціональність – раціональність спостерігаються різкі відмінності між регіонами. Ірраціональність чітко виражена тільки на Заході України (Рівненська, Волинська, Чернівецька та Закарпатська області). “Раціональними” виявились такі регіони: Північний Схід, Південь і Донбас. На Сході спостерігається лише невелика перевага раціональності, а АР Крим, Правобережний Центр, Галичина і м. Київ – не визначилися. Зауважимо, що по Україні в цілому зафіксовано незначну перевагу раціональності.

Високими за шкалою сенсорності були показники в Галичині і в м. Києві. Значно переважала сенсорність над інтуїтивністю в Західному і Східному регіонах. АР Крим і Південний регіон не визначилися. У Правобережному Центрі зафіксовано незначну перевагу сенсорності. А от на Північному Сході і в Донбасі більшість респондентів вибрали інтуїтивність. Причому ці результати не пов’язані з високим відсотком росіян в окремих регіонах.

На Сході України більшість опитаних віддала перевагу інтернальності. Невелика перевага цієї властивості виявилася в АР Крим. Захід і Південь на цій шкалі розмістилися рівно посередині. До цих регіонів близький і Донбас, з деяким переважанням екстернальності. Решта регіонів є екстернальними, особливо Північний Схід. Щодо ознаки ексекутивність – інтенціональність громадяни України продемонстрували рідкісну однаковість. Ексекутивність домінує тільки в АР Крим, а на решті території переважає інтенціональність. Найбільше це виражено у м. Києві, на Сході, Північному Сході, а також на Заході і в Галичині, дещо менше – в Донбасі і Правобережному Центрі.

Екстраверсія – інтраверсія виявилась по регіонах нерівномірно. Донбас, як і вся Україна, за цією шкалою не визначився, майже те саме, з невеликим зсувом у бік екстраверсії, на Північному Сході і в Галичині, а також на Сході, де є тенденція до інтраверсії. Правобережний Центр виявив себе в цьому опитуванні переважно екстравертно, а на Заході домінування екстраверсії ще більше. Явно виражену перевагу інтраверсії над екстраверсією показали АР Крим,

Південь і м. Київ. Стосовно двох останніх територій це стало деякою мірою несподіваним.

Отже, колективній психіці України загалом притаманні такі відносно стійкі риси: емоційність, сенсорність, інтенціональність. Інші властивості проведені опитування поки що не дає змоги надійно перевірити. Але і цих даних цілком достатньо, щоб деякою мірою встановити зв'язок теперішнього кризового стану суспільства з відносно стійкими рисами соціальної психіки України. Домінування емоційності та сенсорності означає, за К.Юнгом, витіснення функцій прагматичності та інтуїції в “колективну тінь”, їх суспільну маргіналізацію. Але ж це саме ті риси, які необхідні для ведення цивілізованого підприємництва, впорядкування матеріального життя соціуму, які сприяють інноваціям і дають змогу ефективно діяти в кризових, складних ситуаціях. Тому й не дивно, що центри економічного життя в Україні зміщені у “тіньову”, кримінальну сферу.

З іншого боку, ознака сенсорності у поєднанні з інтенціональністю (інша назва – маскулітність) призводить до відсутності толерантності і порозуміння в політиці, до намагання вирішувати суспільні проблеми силовим шляхом, до клановості, домінування часткових інтересів над інтересами суспільства в цілому. Для формування національно-об'єднаної ідеї згадані риси також є несприятливими.

Окреслимо найхарактерніші психологічні риси кожного регіону за результатами опитування за бінарними шкалами. Крим – інтравертний, дуже екзекутивний; Правобережний Центр – емоційний, екстравертний, екстернальний, інтенціональний; Північний Схід – емоційний, раціональний, інтуїтивний, екстернальний, інтенціональний; Галичина – дуже емоційна, дуже сенсорна, екстернальна, інтенціональна; Захід – емоційний, екстравертний, ірраціональний, сенсорний, інтенціональний; Донбас – емоційний, раціональний, інтуїтивний, інтенціональний; Схід – емоційний, сенсорний, інтернальний, інтенціональний; Південь – дуже емоційний, інтравертний, раціональний, інтенціональний; м. Київ – емоційний, інтравертний, дуже сенсорний, екстернальний, інтенціональний. Аналогічні психологічні “портрети” можна створити для окремих областей, міст і навіть районів, причому точність їх,

детальність і практичне значення будуть набагато більшими, ніж по регіонах. Ці дані, на нашу думку, можуть бути дуже важливими для вироблення економічної стратегії на місцях за наукового підходу до розвитку регіонів.

Часто результати по регіону виявляються суперечливими (наприклад, емоційність і раціональність), бо до його складу входять області з полярно протилежними психологічними характеристиками. Відомо, що сучасний адміністративно-територіальний поділ України багато в чому є штучним, не збігається з культурно-історичним, а за своєю глибинною суттю – із психологічним районуванням. Причому в соціально-політичних опитуваннях ці відмінності можуть затушовуватися, не виявлятися так яскраво. На жаль, вибірка по областях надто мала, що й не дало нам змоги провести більш детальний аналіз на рівні областей. За нашою гіпотезою, системні психологічні ознаки такої території можна виділити тільки на вибірці 300–400 осіб. Тому для перевірки гіпотези корисно було б провести масове опитування вибірково в кількох областях України, в різних її частинах.

Щодо гендерних відмінностей, то жінки загалом виявились більш інтравертованими, емоційними, раціональними та інтенціональними, ніж чоловіки. Сенсорність та екзекутивність в обох категорій опитаних приблизно однакова. Розподіл цих ознак по регіонах також є дуже неоднорідним. Наприклад, на Заході, у Правобережному Центрі і в АР Крим жінки переважно екстравертовані, а на Сході, Північному Сході, Півдні та в м. Києві – переважно інтравертовані. Виходить, що саме жінки роблять Київ відносно інтравертним. Чоловіки більшості регіонів, особливо на Заході, виявляють екстравертованість. В Донбасі це виражається слабко, на Півдні вже помітне переважання інтраверсії, а особливо інтравертні чоловіки АР Крим. Тільки в жінок АР Крим помічено деяке переважання прагматичності над емоційністю. Дуже сильно жіноча емоційність виявилася на Півдні та в м. Києві, досить сильно – в Галичині, Правобережному Центрі, Донбасі і на Сході, помірно – на Північному Сході та Заході України. Щодо чоловіків картина є не такою однозначною. Наприклад, у Галичині їм притаманна велика емоційність, а в м. Києві – незначна перевага прагматичності. Чоловіки АР Крим, Сходу,

Північного Сходу і Заходу не визначились. Помітну перевагу емоційності зафіксовано у Правобережному Центрі, на Півдні і в Донбасі. За шкалою ірраціональність – раціональність розподіл є таким. У жінок значне переважання раціональності виявлено на Сході, Північному Сході, на Півдні та в Галичині. На решті території України жоден з полюсів не домінує. Стосовно чоловіків більш раціональними можна вважати Донбас і Південь України. Захід, Галичина і м. Київ, навпаки, відзначаються більшою ірраціональністю чоловіків. Решта регіонів займають щодо цього проміжне положення.

За ознакою інтуїтивність – сенсорність жінки розподілилися так. Інтуїція переважає над сенсорністю в Західному регіоні та Донбасі. Північний Схід за цією ознакою не визначився, а на решті території переважає сенсорність. Серед чоловіків також виділилися дві різні групи: на Північному Сході, на Півдні, в АР Крим вони переважно інтуїтивні, в Галичині, на Заході, у м.Києві – сенсорні (особливо в Галичині).

Цікавими є дані по групах жінок і чоловіків за ознакою екстернальність – інтернальність. Зокрема, жінки АР Крим та Сходу показали високий рівень інтернальності, а на Північному Сході і в м.Києві переважає екстернальність. Найбільш екстернальні жінки Правобережного Центру. У чоловіків виявляються помірні відмінності за цією шкалою. Крим, Правобережний Центр, Північний Схід, Галичина і Донбас – це регіони з переважанням екстернальності серед чоловічого населення. Інтернальність переважає лише на Півдні і в м.Києві.

Останньою розглянемо властивість ексекутивності – інтенціональності. Полюс ексекутивності у жінок переважає тільки в Криму, на решті території країни тією чи іншою мірою домінує протилежна ознака. Дуже інтенціональні жінки Галичини, високі показники за цією ознакою також на Заході, Сході, Північному Сході та у м. Києві. На Півдні й у Донбасі інтенціональність жінок виражена менше, ще менше – у Правобережному Центрі. Припущення про те, що за цією ознакою чоловіки повинні хоча б частково доповнювати, “врівноважувати” жіночу частину населення, не виправдалося. Таке компенсуюче доповнення виявилось тільки в Галичині, що, на нашу думку, пов’язано із впливом греко-католицької церкви.

Таким чином, в АР Крим та Галичині чоловіки здебільшого ексекутивні, а в Західному регіоні маємо середні результати за цією шкалою. Сильна перевага інтенціональності спостерігається на Сході, Півдні та в м.Києві. У Правобережному Центрі, на Північному Сході, в Донбасі інтенціональність чоловіків виражена помірно.

Проведене опитування дає змогу простежити вікові особливості респондентів за виокремленими психологічними шкалами. Добуті дані ми згрупували за статевою ознакою. Почнемо з екстраверсії – інтраверсії. Встановлено, що у чоловіків віком 18–24 роки екстраверсія дуже поширена, а згодом цей показник поступово знижується і в групі віком 46–52 роки набуває середніх за шкалою значень. У віці 53–59 років екстравертів знову помітно більше, ніж інтравертів. Нарешті, у віковій категорії понад 59 років маємо, навпаки, велику перевагу інтравертів. В жіночій половині опитаних спостерігаються інші закономірності. Для категорії 18–24 роки спостерігається урівноваженість полюсів, для жінок 25–31 року екстраверсія переважає і в 32–38 років сягає піку. Наступним віковим групам властиве переважання інтраверсії.

За ознакою емоційності – прагматичності спостерігається така вікова динаміка. Серед чоловіків 18–24 років емоційність дуже поширена, у віці 25–31 рік її стає значно менше, а в 32–38 років устанавлюється баланс емоційних і прагматичних рис. Ця рівновага зберігається і в групі віком 39–45 років, а потім спостерігається новий “стрибок” емоційності серед чоловіків 46–52 років. У групі 53–59 років перевага емоційності стає помірною, а далі знову встановлюється рівновага. Жінки в усіх вікових групах виявляють досить стійку емоційну домінанту, яка може бути більшою чи меншою. Особливо поширена емоційність у вікових групах 18–24, 39–52 роки та понад 59 років.

А як же змінюється з віком психічна риса ірраціональність – раціональність? Максимальна ірраціональність притаманна наймолодшій віковій групі чоловіків. У віці 25–38 років носіїв обох ознак приблизно порівну, а від 39 до 52 років ірраціональність знову переважає, хоч і помірно. Чоловіки 53–59 років, навпаки, великою мірою схильні до раціональності. Далі перевага раціональності стає помірною, але

зберігається. У жінок ірраціональністю відзначаються вікові групи 18–24 та 46–52 роки. Респондентки віком 25–45 років демонструють збалансовані показники, а серед жінок старшого віку спостерігається перевага раціональності.

Коротко опишемо вікові відмінності за ознакою інтуїтивність – сенсорність. Серед опитаних чоловіків 18–24 років сенсорність абсолютно переважає, але вже в наступній віковій групі (25–31 рік) обидва полюси майже урівноважуються. У вікових межах 32–45 років знову переважає сенсорність, яка змінюється її балансом з інтуїтивністю у групі 46–52 роки. У чоловіків 53–59 років вже значно домінує інтуїтивність. На цьому фоні досить нелегко пояснити сильне переважання сенсорності серед опитаних чоловіків віком понад 59 років. Можливо, це пов'язано з незадовільним станом здоров'я. Ми припускаємо, що, крім загальних закономірностей вікової динаміки, опитування виявляє соціальні патерни різних історичних періодів, які брали участь у формуванні людей як особистостей. Різні вікові групи є, на наш погляд, носіями цих патернів не тільки на рівні ціннісних настановлень та переконань, але й, частково, на рівні деяких стійких психодинамічних особливостей. Жінки, як і чоловіки, виявили перевагу сенсорності у групі 18–24 роки, але в них це виражено значно сильніше. Менш “сенсорним” є віковий проміжок 25–31 рік, а в групі 32–38 років ця ознака знову зростає. Інші вікові групи жінок, навпаки, “інтуїтивні”, за винятком проміжку 53–59 років, де маємо баланс сенсорності – інтуїтивності.

Цікавими видаються результати опитування за шкалою екстернальність – інтернальність у чоловіків різного віку. На фоні інших виділяється група 18–24 років, у якій домінує інтернальність. Таке явище можна розглядати як позитивний фактор суспільного розвитку. Проте в чоловіків 25–31 року виявляється несподіваний “стрибок” до екстернальності. З одного боку, це можна трактувати як показник невпевненості, значного розчарування у власних сподіваннях, можливостях, які не знаходять підтвердження в умовах даного соціуму. З іншого боку, ми не виключаємо, що цей феномен пов'язаний із деякими позитивними сторонами соціалізації, коли молода людина більш адекватно оцінює шляхи самореалізації в суспільстві, навчається ефективної комунікації, взаємодії, співпраці з оточенням,

створює сім'ю тощо і таким чином доповнює свій унікальний смисл життя "здоровим конформізмом". В наступній віковій групі (32–38 років) це начебто підтверджується: настає деяка рівновага екстернальності-інтернальності. На жаль, в усьому віковому діапазоні 39–52 роки спостерігається явна перевага екстернальності, що, на наш погляд, є свідченням несприятливих умов особистісного розвитку більшості чоловіків. Рівновага обох полюсів дихотомічної ознаки настає знову у віці 53–59 років, хоч все одно екстернальність повертає свої позиції серед чоловіків віком понад 59 років. Жінкам 18–24 років також властива переважаюча інтернальність. У віці 25–45 років у них спостерігаються середні значення шкали. Тільки починаючи із 46 років стає значною перевага екстернальності. У групі 53–59 років зафіксовано середні значення інтернальності – екстернальності.

Завершимо огляд вікових груп за шкалою ексекутивності – інтенціональності. У віковій групі 18–24 років серед чоловіків переважає інтенціональність. Вона значно посилюється у чоловіків віком 25–31 рік і повертається до попереднього рівня у групі 32–38 років. Далі йде група 32–45 років, для якої характерні середні значення шкали. У групах 53–59, а також понад 59 років значно переважає інтенціональність. Стабільно високий рівень інтенціональності практично у всіх вікових категоріях жінок. Виняток становить тільки група 18–24 роки, де спостерігається рівновага полюсів, з незначним переважанням ексекутивності. Інтенціональність особливо поширена серед жінок віком понад 53 роки.

Загалом теоретичний аналіз та результати емпіричних досліджень дають підстави для таких висновків:

1. На всеукраїнській вибірці можна виділити окремі сторони і відношення соціетального психофракталу, користуючись юнгівськими та іншими дихотомічними шкалами.

2. Достатня кількість незалежних психологічних шкал дає змогу побудувати інтегральний психокультурний портрет соціуму, в якому виділяються відносно стала і ситуативна та відносно змінна частини.

3. Дані емпіричних досліджень за бінарними психологічними шкалами можна інтерпретувати як культурно-ціннісні патерни реагування колективних суб'єктів та використовувати

для прогнозування суспільних процесів, вироблення економічної стратегії тощо.

4. Для надійного визначення стійких рис колективної психіки потрібно проводити моніторингові та кроскультурні дослідження, використовуючи міждисциплінарний системний підхід.

5. Такі самі психологічні портрети за достатньої вибірки можна отримати для окремих регіонів, міст, областей, різних соціальних груп тощо.

6. Результати проведеного дослідження дають змогу говорити про суттєвий зв'язок кризових явищ в Україні з відносно сталими рисами соціетальної психіки.

РЕЗЮМЕ

Гіпотеза емпіричного дослідження полягала в тому, що парціальні відношення соціетального психофракталу, який являє собою глибинну психокультурну матрицю соціуму, можна вивчати на макрорівні, у даному разі – проведенням масових опитувань. У результаті дослідження вдалося встановити, що колективній психіці України в цілому властиві такі відносно стійкі риси: емоційність, сенсорність, інтенціональність. Проведене опитування показало дуже неоднорідний розподіл психологічних властивостей по регіонах України, а також виявило значні вікові особливості.

РЕЗЮМЕ

Гипотеза эмпирического исследования заключалась в том, что парциальные отношения социетального психофрактала, представляющего собой глубинную психокультурную матрицу социума, можно изучать на макроуровне, в данном случае – проведением массовых опросов. В результате исследования удалось установить, что коллективной психике Украины в целом свойственны следующие относительно устойчивые черты: эмоциональность, сенсорность, интенциональность. Проведенный опрос показал весьма неоднородное распределение психологических свойств по регионам Украины, а также вскрыл значительные возрастные особенности.

SUMMARY

The hypothesis of the empirical investigation had been in a suggestion that the partial relations of the societal psychofractal presenting the in-depth psychic-cultural matrix of the society can be investigated on the macro level that is with the help of mass polls. The results of the investigation show that the following relatively stable features are peculiar for the group psyche of Ukraine in general: emotionality, sensorial perception and intentional attitude. The poll carried out has shown that the psychological features are very heterogeneously presented in different regions of Ukraine and has proved significant age peculiar features.

Література

1. *Покальчук О.В.* Політична еліта сучасної України: регіональний вимір // Психол. перспективи. – 2003. – Вип. 4. – С. 54–60.
2. *Донченко Е.А.* Социетальная психика. – К.: Наук. думка, 1994.
3. *Романенко Ю.В.* Аналіз соціальних систем (психофрактальний аспект): Монографія. – К.: Відділ операт. поліграфії Ін-ту міжнар. відносин Київ. Нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2003.
4. *Донченко О.А., Романенко Ю.В.* Психосоціальне поле політики: проблема інтерсуб'єктних взаємин // Наук. студії із соціальної та політ. психології: Зб. статей – К.: ТОВ “Видавництво гуманітарної літератури “Абрис”, 2002. – Вип. 5 (8). – С. 125–139.
5. *Карп'юк Л.А.* Ментальні та соціальні патерни колективного несвідомого // Там само. – С. 139– 151.
6. *Одайник В.* Психология политики. – СПб.: Ювента, 1996.
7. *Фрейджер Р., Фейдимен Д.* Личность: теории, эксперименты, упражнения. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002.
8. *Hofshede G.* Cultures and Organizations. – London: Harper Collins Publishers, 1991.

© Зрайко Р.І., Калачнікова Л.М.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ, ЙОГО ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ

І.В. Жадан

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Толерантність до відхилень від прийнятих у культурі норм визнається в культурантропології і соціальній психології одним із основних психологічних вимірів культури. Процеси глобалізації вивели проблему толерантності на одне з чільних місць у переліку актуальних для соціально-гуманітарного пізнання. Водночас у психологічній науці проблемне поле, пов'язане з цим поняттям, залишається надзвичайно широким – від визначення психологічного змісту і механізмів до ймовірних меж і взагалі можливості існування толерантності. Експериментальне ж вивчення толерантності за межами конкретної ситуації і політичної поведінки в цій ситуації зазвичай зводиться до вимірювання настанов людей стосовно соціальних об'єктів. Таке вимірювання здійснюється задля визначення особливостей політичної культури та прогнозування поведінки суб'єктів політики в тих чи тих ситуаціях.

Метою нашого дослідження була спроба визначити механізми та індикати політичної толерантності, проаналізувати окремі підходи до вирішення означеної проблеми в освітньому процесі та оцінити перспективність цих підходів.

Взявши за основу визначення толерантності як визнання права іншого чинити і мислити інакше, ми мусимо погодитися з тим, що толерантність властива всім без винятку суспільствам, а умови, види й типи її проявів визначаються особливостями культурної традиції, яка й виконує функцію регулятора соціотипової поведінки [1, с.36]. У цьому разі проблема форм і засобів педагогічного впливу на процес становлення толерантності молоді вирішується через визначення і пропагування властивих українській культурі моделей толерантної поведінки та прогнозування можливих напрямів руйнівних

впливів на цей процес в умовах нестабільності, характерних для трансформаційного суспільства, з метою запобігання їм чи нівелювання їх.

Серед імовірних причин зростання інтолерантності називають руйнування традиційних відносин, насамперед у сім'ї; різкі зміни в моделях орієнтацій (стилі життя, релігійних переконаннях тощо); зростання складності економічних та соціальних структур, обсягів та інтенсивності інформаційних потоків. Усе це зумовлює збільшення різноманітності життєвих стратегій і відношень, виникнення нових, складних і суперечливих ситуацій, а отже, зростання рівня невизначеності.

“Толерантність до невизначеності” – так означається цілий напрям у дослідженнях проблем толерантності, в межах якого остання визначається то як когнітивна характеристика особистості, то як тенденція сприймання, то як реакція на невизначеність, то як система ставлень, що поєднує і когнітивне оцінювання невизначеності, і емоційне й поведінкове реагування. Психологічне переживання невизначеності може бути як негативним (викликати страх, ненависть, тривогу, гнів, сором, почуття провини), так і позитивним (викликати інтерес і позитивні емоції).

Прагнення до збільшення міри визначеності ситуації виступає мотиваційним чинником поведінки особистості. При цьому низька толерантність виявляється у переживанні стресових і дискомфортних станів, тоді як висока породжує прагнення до таких ситуацій. З низькою толерантністю до невизначеності пов'язують когнітивний стиль авторитарної особистості, якому властиві надмірна повага до влади, некритичне ставлення до подій і людей, високий рівень стереотипності поведінки (Т.Адорно), тенденцію сприймати невизначені ситуації як джерело загрози (С.Баднер). Високу толерантність асоціюють із сприйняттям невизначених ситуацій як бажаних (С.Баднер), здатністю до пошуку шляхів розв'язання проблеми навіть у разі неповного уявлення про причини виникнення проблемної ситуації і можливі наслідки прийняття рішення. Луковіцька Є.Г. [2] на основі проведених досліджень робить висновки про те, що висока толерантність пов'язана з гнучкістю мислення, відкритістю новому, здатністю до

структурування інформації, антиципації, контролю над ситуацією, а також із задоволеністю своїм життям загалом.

З огляду на те, що толерантність за своєю феноменологією є вторинним утворенням стосовно базових цінностей та властивостей особистості, зміст і форми освіти мають бути спрямовані насамперед на формування перелічених корелятивів толерантної поведінки.

Якщо розуміти толерантність як неприродну стриманість, примирення з поведінкою, переконаннями і цінностями інших через певне насильство над собою, то мають бути обрані зовсім інші підходи до забезпечення умов формування толерантності, а за певних інтерпретацій слід взагалі визнати цей процес принципово неможливим. Зокрема, відповідно до запропонованого П.Ніколсоном [3] наведеного нижче переліку ознак власне толерантної дії:

- об'єкт толерантної дії повинен мати певне відхилення від того, що оцінюється суб'єктом як належне;
- відхилення виявляється у значущій для суб'єкта сфері;
- суб'єкт не згоден з відхиленням і не вважає за можливе прийняти відхилення як належне;
- суб'єкт толерантності має достатню владу для того, щоб спробувати вплинути на об'єкт з метою ліквідації відхилення чи хоча б його зменшення;
- суб'єкт толерантної дії не намагається скористатися владою і вплинути на об'єкт;
- суб'єкт прагне бути толерантним, визнаючи суспільну цінність толерантності.

Таке розуміння толерантної поведінки істотно ускладнює, а то й унеможлиблює будь-який розвиток толерантності. Особистість, що постійно відмовляється від впливу на ситуацію, мусить шукати вихід із стану дискомфорту, який, згідно з теоріями когнітивної відповідності, не може не виникати. Всі відомі психологічні механізми виходу з такого стану (зміна власних когніцій, зміна ситуації, переведення ситуації в розряд незначущих тощо) виводять наступні дії особи з ряду толерантних (за Ніколсоном). За цих умов слід визнати, що формування толерантного ставлення принципово неможливе, а особистість, яка прагне бути толерантною,

неминуче постане перед проблемою збереження власного психічного здоров'я.

Внутрішні суперечності в інтерпретації змісту і проявів толерантності та можливостей її формування до певної міри знімаються в запропонованій В.Є. Кемеровим [4] теорії полісуб'єктної соціальності, де проблема толерантності ставиться як проблема соціальної форми. Поняття толерантності інтерпретується автором не як поняття чи цінність, які "дані", а як форма взаємодії, яка по-різному відтворюється в різних типах соціальності. В контексті полісуб'єктної соціальності толерантність виявляється методологічною проблемою. Автор, беручи за основу традиційне філософське розуміння толерантної дії, переносить акцент у проблематиці толерантності з питання про її сутність на питання про те, якими є суб'єкти взаємодії, хто реалізує толерантність. Поняття толерантності не обмежується відображенням її як особистісної здатності, а виводиться в ранг чинників соціального відтворення, відсутність якого призводить до дискретності і розриву соціального процесу, робить неможливим його відтворення. Межі толерантності в моделях поведінки, заданих спільнотою, задаються, на думку прихильників цієї концепції, ідеологією. Остання визначається в рамках означеного концептуального підходу як певний суспільний зв'язок, який уможлиблює інваріанту всіх окремих філософій і виражає сукупність стійких поведінкових і ментальних настанов, цінностей і орієнтирів, прийнятих в тому чи тому суспільстві.

Отже, ***політичну толерантність можна визначити як форму соціальної поведінки, яка забезпечує зв'язок і взаємодію різних, відмінних один від одного, суб'єктів.*** Якісні параметри такої взаємодії є одним із індикаторів толерантності.

Особливий інтерес для політичної освіти становить феномен мовленнєвого впливу, адже комунікація може здійснюватись як активний вплив, спрямований на примус до певних дій, і як кооперативне спілкування, в якому враховані інтереси обох сторін. Агресивний мовленнєвий дискурс, на думку Є.І.Шейгала, Р.М.Блакара та ін., спрямований на самоствердження, підкорення іншого, на створення і підтримку соціальної ієрархії. Психолінгвістичні дослідження останніх років [5; 6; 7; 8] відзначають зростання рівня мовленнєвої

агресивності не тільки у взаємодії суб'єктів політики, а й у ЗМІ. При цьому застосовується увесь спектр можливих способів реалізації мовленнєвої агресії – невмотивоване вживання іншомовних слів, лінгвосугестивний вплив рекламних текстів, поширення лексики маргінальних соціальних груп, мовна демагогія, надмірна метафоризація тощо, котрі якщо не закликають до агресивних дій, то підтримують агресивний стан у споживачів.

Серед чинників інтолерантності – відторгнення, порушення комунікативних норм-стандартів, що виявляється у поширенні вживання вульгарних, жаргонних, нелітературних висловів. Натомість толерантні політичні взаємини мають свій мовний спосіб вираження, “зібрання мовленнєво-комунікативних обов'язків і прав особистості” [6, с. 49].

Центральною в аналізі толерантних взаємин є категорія діалогу. Освітні зусилля мають бути спрямовані на заміну словника тоталітарного типу (основними одиницями якого є ідеологеми, міфологеми та апологетичні рефлексії), відродження орієнтації на систему традиційних цінностей, трансформацію ідеологем в культуреми, деміфологізацію.

Питання про межі політичної толерантності може стосуватися тільки певних дій, а не думок суб'єктів політики. Толерантній політичній культурі властиві відмова від категоричності в оцінках політичних дій, прагнення зрозуміти мотиви поведінки суб'єктів політики, визнання принципової можливості множинності істин. Не варто переоцінювати цінність раціонально-наукового підходу в пошуку ефективних форм соціальних взаємодій. За такого підходу політичну толерантність можна розглядати як систему ставлень, що визначають стосунки індивіда і спільноти. Тоді толерантність у ставленні громадянина до самого себе виявлятиметься у самоповазі, почутті власної гідності, переконаності у своїй спроможності впливати на власне життя. Толерантне ставлення до інших людей – у терпимості, повазі до їхніх прав, розумінні необхідності іншого, відмінностей і особливостей як моментів цілого, готовності до спільного вирішення проблем, довірі, доброзичливості, прагненні зрозуміти мотиви вчинків і очікування інших. Показниками толерантного ставлення громадян до співтовариства виступатимуть відчуття спільних з

іншими людьми цінностей, принципів історії, життєвого шляху, сприйняття суспільного життя як позитивного цілого, відмова від претензій на абсолютну й остаточну істину.

Толерантне ставлення до влади виявлятиметься у прийнятті влади, лояльному ставленні до її інституцій. Толерантність до політичної системи – у ставленні до фундаментальних конституційних цінностей і принципів, соціальній довірі, осмисленому скептицизмі й критичності в оцінці інформації. Толерантність у ставленні до суверенності особи виявлятиметься у прагненні бути вільним у виборі своїх життєвих цілей і їх реалізації та визнанні такого права за іншими людьми. Толерантне ставлення громадянина до світу – у розумінні глобального значення дотримання прав людини.

Взявши за основу викладені уявлення про сутність, мету і функції толерантності, ми зробили спробу визначити основні індикати толерантної дії, які можуть бути орієнтирами при формуванні змісту освіти і використовуватись при оцінюванні ступеню її успішності. Попередній перелік індикатів містив 20 позицій, які далі були конкретизовані у 82 індикатори. Після проведення пілотажного дослідження з використанням розробленого опитувальника та обробкою результатів за допомогою факторного аналізу було виділено 6 факторів толерантності.

Перший фактор – *повага до прав і свободи вибору інших*. Другий – *рівень активності, самоконтролю*, насамперед у сфері прояву емоцій.

Назву третього – *адаптивний тип поведінки* – ми запозичили у Лірі, оскільки показники, що увійшли до цього фактора, змістовно збігаються з характеристиками саме цього типу поведінки за Лірі. Це у нашому випадку – відмова від претензій на абсолютну й остаточну істину, потреба в самовираженні, почуття власної гідності, упевненість у собі, прийняття влади, лояльне ставлення до інституцій влади, прагнення бути вільним у виборі своїх життєвих цілей і їх реалізації, відчуття спільних з іншими людьми цінностей, принципів, історії, життєвого шляху, розуміння глобального значення дотримання прав людини, поступливість, делікатність, тактовність, спокій, доброзичливість, люб'язність.

До четвертого фактора, умовно названого нами *налаштованістю на конструктивні стратегії комунікативної*

взаємодії, входять орієнтація на діалог, компроміс, співробітництво.

П'ятий фактор – *“життєвий оптимізм”* – включає розуміння необхідності іншого, відмінностей і особливостей як моментів цілого, відкритість, оптимізм, часову компетентність.

Шостий фактор, до якого увійшли критичність, осмислений скептицизм, прагнення зрозуміти мотиви вчинків і очікування інших, ми умовно означили як *поміркованість і критичність у сприйнятті суспільного життя*.

На основі кластерного аналізу розподілу вагових вкладів окремих показників було виявлено таку ієрархію у першій шістці індикатів:

- 1) прагнення до компромісу, орієнтація на діалог і мирне вирішення конфліктів;
- 2) відмова від претензій на абсолютну й остаточну істину;
- 3) довіра та орієнтація на співробітництво;
- 4) відчуття спільних з іншими людьми цінностей, принципів, історії, життєвого шляху;
- 5) розуміння необхідності іншого, відмінностей і особливостей як моментів цілого;
- 6) прагнення зрозуміти мотиви вчинків і очікування інших.

Неважко помітити, що два ряди показників, виділених з використанням факторного та кластерного аналізу, не суперечать один одному, що може свідчити про певний рівень достовірності отриманих результатів.

Усе викладене дає підстави для висновку про те, що:

потенційні можливості розвитку та формування толерантності значною мірою визначаються адекватністю актуалізованих механізмів формування толерантних ставлень особливостям педагогічної ситуації. При цьому кожен з існуючих підходів може бути ефективним, однак найбільш перспективною для політичної освіти видається методологія теорії полісуб'єктної соціальності;

з високою мірою ймовірності можна стверджувати, що формування визначеної нами системи ставлень з орієнтацією на виділені показники забезпечить бажане зростання рівня політичної толерантності особистості;

отримані нами результати факторного аналізу підтверджують доцільність при оцінюванні вихідного стану толерантних ставлень та визначенні успішності педагогічних впливів поєднувати вимірювання толерантності з використанням методик, які дають змогу опосередковано оцінити її рівень. Це насамперед самооцінні, адаптивні методики, шкали передсудів, методики для визначення прагнення до уникнення невизначеності, тести тривожності, активності, методики для визначення особливостей мислительних процесів тощо.

РЕЗЮМЕ

В інтерпретації психологічного змісту, функцій толерантності, а також потенційних можливостей формування толерантних настанов засобами політичної освіти найбільш продуктивним є підхід, запропонований у рамках теорії полісуб'єктної соціальності. Складовими системи толерантних стосунків особистості є повага до прав і свободи вибору інших, активність і самоконтроль, адаптивний тип поведінки, настанова на конструктивність комунікативних взаємодій, оптимізм, критичність у сприйманні суспільного життя.

РЕЗЮМЕ

В интерпретации психологического содержания, функций толерантности, а также потенциальных возможностей формирования толерантных установок средствами политического образования наиболее продуктивным является подход, предложенный в рамках теории полисубъектной социальности. Составляющими системы толерантных отношений личности являются уважение к правам и свободе выбора других, активность и самоконтроль, адаптивный тип поведения, установка на конструктивность коммуникативных взаимодействий, оптимизм, критичность в восприятии общественной жизни.

SUMMARY

While interpreting the psychological contents, tolerance functions as well as potential opportunities of the tolerant attitudes formation by means of the political education the most productive is the approach offered in terms of the polysubjective sociality theory. Respect toward rights and freedoms of other people, active position and self-control, adaptive behaviour type, constructiveness of communicative cooperation, optimism, critical attitude toward social life are the components of the tolerant relations system of a personality.

Литература

1. Социальная психология в современном мире / Под ред. Г.М.Андреевой, А.И.Донцова. – М., 2002.
2. Луковицкая Е.Г. Социально-психологическое значение толерантности к неопределённости / Автореф. ... канд. психол. наук. – СПб.: Санкт-Петербург. гос. ун-т, 1998.
3. Nicholson P. Toleration as a Moral Ideal // Aspect of Toleration. Philosophical Studies / Ed. Be J. Horton and S. Mendus. – L.; N.Y., 1985 – P. 158–173.
4. Толерантность: Материалы летней школы молодых учёных “Россия–Запад: философские основания социокультурной толерантности”. – Екатеринбург, 2000.
5. Купина Н.А. Языковое сопротивление в контексте тоталитарной культуры. – Екатеринбург, 1999.
6. Матвеева Т.В. Нормы речевого общения как личностные права и обязанности, формируемые в сфере естественной коммуникации // Юрислингвистика-2: русский язык в его естественном и юридическом бытии. – Барнаул, 2000.
7. Политический дискурс в России: Материалы рабочего совещания. – М., 1999. – Вып.2–4.
8. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – Москва; Волгоград, 2000. – М., 1987.

© Жадан И.В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СТИЛЮ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Становлення демократичного суспільства в Україні нерозривно пов'язане з необхідністю виховання громадянськості нової генерації, становлення нової свідомості, нового мислення, нової людини з такими головними рисами, як самовизначеність, самостійність, соціальна відповідальність та соціальна активність. Для цього потрібне сприяння формуванню спроможності людини самостійно осмислювати об'єктивні процеси в макросоціумі, усвідомлено приймати відповідальність за вибір індивідуально значущих принципів, цінностей, цілей, форм і засобів поведінки в соціальній і політичній сферах.

У такому контексті ми виходимо з думки про людину, яка є активним суб'єктом засвоєння (або свідомого неприйняття) певних політичних норм, ідеологічних цінностей, традицій певної актуальної культури у формі усвідомленої системи соціально-політичних настанов, що детермінують і виступають механізмом регулювання позицій та поведінки особистості у політичній системі суспільства [1]. Йдеться про потребу виховати людину, яка гостро відчуває свою унікальну роль і свої можливості у світі глобальних проблем, до якого вона належить, про людину, яка в кожному досягненні виявить свою неповторну індивідуальність.

Таким чином, стає досить актуальною у контексті сучасної політичної реальності **проблема** особистісного підходу до розуміння індивіда як не лише об'єкта політичного впливу, на котрого спрямований динамізм політичної системи, а й активного суб'єкта її перетворювань, суб'єкта політичного життя у його різноманітті.

Зрозуміло, що роль системи освіти у виховному процесі успадкування особистістю духовних надбань українського народу, розвитку особистих рис громадянина української держави дуже велика [2]. Визначальними принципами концепції національного виховання є принцип формувального впливу

середовища, демократизація, гуманізація виховання, “психологізація виховного процесу, що оптимізує інтелектуально-вольовий і духовно-креативний розвиток особистості вчителя і учнів, осмислювана дисципліна і відповідальність за результати своєї праці” [1, с.2]. Досягнення успіху на цьому шляху можливе через навчання та виховання дитини у цілісній моделі освіти, прагнення забезпечити єдність її фізичного, духовного й інтелектуального розвитку, а саме:

- розвиток здатності до творення індивідуального Я в його суверенності та в умінні поєднувати особисті інтереси з державними;

- розвиток почуття відповідальності за соціальну реальність, до якої він належить, і власну суспільно-політичну поведінку;

- формування вміння індивідуально відповідати за власне інтерпретування загальних принципів справедливості та слідування їм у своїх вчинках та поведінці загалом.

За твердженням Г. Ласвелла, політичне середовище впливає на особистість, яка прагне оволодіти системою цінностей (любов, благополуччя, влада, повага) через комплекс суспільних інститутів (сім'я, школа, інститути державного контролю і регламентації та ін.). Він поділяє включених до політичного процесу на агентів, які соціалізують, і тих, кого соціалізують. В такому контексті особистість виступає як пасивний об'єкт соціалізуючого впливу макро- та мікросередовища, такий підхід не дає змоги виділити психологічні механізми інтеріоризації змісту політичних очікувань соціуму.

Як зазначається у деяких публікаціях з проблеми, важливим внеском в її розв'язання стали розробки теоретичного пояснення інтерналізації (одного з важливих механізмів соціалізації) особистістю на ранніх етапах соціального становлення дитини тих норм і цінностей (у тому числі й політичних), які відображені в очікуваннях суспільства в контексті актуальної культури. Таким чином була визначена ще одна складова соціалізації – настановна, яка є посередником між впливом середовища та реальною поведінкою людини (А.Бандура, Р.Уолтерс, Е.Шестопал). Це дало змогу виокремити провідну роль соціальних факторів у формуванні складових

структури особистості та підкреслити особливу роль власної активності особистості у формуванні та власному відборі змісту відносно стійких інтраперсональних поглядів, ставлень, переконань, які детермінують її незалежність від впливу середовища та виступають регуляторами її поведінки (у тому числі й політичної). Грунтуючись на них, особистість активно й свідомо обирає норми та цінності актуальної культури, яка містить увесь попередній історичний досвід розвитку людства. Вона вже є не пасивним об'єктом зовнішнього впливу, а особистістю, яка є активним суб'єктом процесу політичної соціалізації і свідомо обирає комплекс настанов, котрі “стають для неї джерелом подальшої політичної поведінки” [3].

Аналіз розробленості проблематики дає підстави визначити важливим показником соціальної зрілості особистості рівень розвитку соціальної відповідальності, в основі якої лежить розуміння, усвідомлення особистістю завдань, що постають перед суспільством, його норм, вимог, очікувань і вибір шляхів та засобів їх реалізації, і яка виступає невід'ємною рисою розвитку особистості. Проблема відповідальності в різних її проявах досліджувалась як зарубіжними авторами (Е.Аронсон, Л.Росс, Р.Нісбет, Ф.Зімбардо, М.Ляйпе, Д.Равен, Л.Фестінгер та ін.), так і дослідниками вітчизняного соціально-психологічного простору сучасності (І.Бех, В.Горюнов, С.Гурьянов, А.Зворикін, А.Єршов, В.Красіков, К.Муздибаєв, А.Реан та ін.).

Мета нашої статті полягає у з'ясуванні деяких психологічних особливостей формування в освітньому процесі соціальної відповідальності особистості, яка є проявом рівня її соціальної зрілості, політичної культури, а також у визначенні деяких прийомів вивчення цих особливостей.

Аналіз деяких аспектів стосовно стилю соціальної відповідальності особистості за результатами проведеного семантичного дослідження 2001 р., на яке вже були посилання, дав змогу визначити наявність біполярних (інтернальних – екстернальних) уявлень молоді про особистісну відповідальність. Встановлено, що інтернальність коваріює із загальними пріоритетами демократичних цінностей стосовно влади,

державного устрою, з прагненням свобод, але поряд з повагою до закону та загальною оптимістичною оцінкою тенденцій сучасного розвитку суспільства. Разом з тим ще зарано визначати жорстку залежність між цими показниками.

Цей процес відбувається, коли пролонгована психотравмуюча ситуація призводить до екстерналізації соціуму, зокрема молодіжного середовища, що виявляється в його роздратованості, озлобленні, розчаруваннях, у намаганні зректися досвіду інших або попередніх поколінь, в активних пошуках ворога, на якого б можна було перенести відповідальність за всі негаразди. Деякі з цих рис виявилися у нещодавніх молодіжних політичних виступах, як про-, так і антидержавних. У тому ж дослідженні визначено подальшу спрямованість пошуку в бік розгляду феномена, що вивчається у зв'язку з явищем, яке можна визначити як “коактивність”, тобто можливість “взаємоподіяти” у процесі взаємодії.

У концепції формування особистості в колективі, яку розробив А.С.Макаренко, взаємозв'язок членів колективу (групи найвищого рівня розвитку) розглядався як відносини “відповідальної залежності”. Її можна вважати одним з найперших наукових поглядів на соціальну відповідальність як “морально виправдану потребу” [4].

Найширші можливості для розвитку соціальної відповідальності виникають у ранній юності, коли відбувається якісний стрибок у розвитку самосвідомості – від усвідомлення себе дорослим до самосвідомості, що припускає відповідальність за свою поведінку, за вибір значущої ролі в суспільно оцінюваній діяльності. Формування соціальної відповідальності, наприклад, приводить до зміни мотивації навчальної діяльності учнів старших класів. Ставлення до здобуття знань як до засобу досягнення особистих цілей замінюється усвідомленням соціальної значущості навчальної діяльності, усвідомленням необхідності використовувати здобуті знання для суспільного розвитку та усвідомлення своєї ролі в цьому процесі [5; 6; 7].

Соціальна відповідальність, яка формується у цей період, перетворює продуктивну суспільно схвалювану працю старшокласників з обов'язкової на добровільну, що дає змогу зробити свій посильний внесок у загальну справу.

Соціальна відповідальність значною мірою впливає на інтерперсональні ставлення в групі належності, на зміни її норм і цінностей.

Становлення соціальної відповідальності, а також виховний вплив на її формування можливі передусім через спільну діяльність із суспільно бажаною спрямованістю, але цей загальний засіб і умови виховання повинні конкретизуватися для кожної молодої (зростаючої) людини, оскільки рівень початкового розвитку соціальної відповідальності в різних юнаків та дівчат неоднаковий. Тому, обираючи шляхи виховного впливу, треба знати основні особливості такої особистісної якості, як соціальна відповідальність.

Відомо, що якість (риса) особистості є постійним, закріпленим ставленням людини до людей, речей, праці, природи, до самого себе, визначеною системою мотивів, форм і способів поведінки, у яких ці відносини реалізуються в повсякденній діяльності.

У вивченні особливостей формування цієї якості було використано трикомпонентну модель з'ясування рівня сформованості її складових: когнітивного, мотиваційного та поведінкового.

Соціальна відповідальність містить у собі три компоненти: когнітивний, мотиваційний і поведінковий. Когнітивний компонент є системою засвоєних особистістю знань про сутність соціальної відповідальності. Мотиваційний компонент включає сукупність мотивів соціально відповідального поведіння. Поведінковий компонент виражається у виборі лінії поведінки, що відповідає нормам соціально відповідального поведіння.

При виявленні особливостей соціальної відповідальності важливо насамперед розкрити її мотиваційний компонент, який служить показником розвитку двох інших компонентів. Справа в тім, що самі знання сутності соціальної відповідальності не ведуть до оволодіння соціально схваленими формами поведіння (у тому числі соціально відповідального). Потрібні не тільки правильне засвоєння знань, але і формування в юнаків і дівчат потреби застосовувати ці знання і поняття в повсякденному житті, тобто необхідно, щоб ці знання становили

основу мотивованої поведінки. Вчинки, які спостерігаються зовні як соціально відповідальні, але не торкаються внутрішнього світу особистості, її мотиваційно-потребової сфери, не можуть бути показником високого рівня розвитку особистості.

Таким чином, мотиваційний компонент є найважливішою ланкою, що зв'язує когнітивний і поведінковий компоненти, переводить знання соціальних норм у відповідні форми поведінки. Тому ми пропонуємо, поряд з обов'язковою, одну з модифікованих версій методики дослідження рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера, які широко відомі й опубліковані, використовувати взаємодоповнювальні методичні прийоми: “вивчення Я-ідеалу” (проективна методика, що дає загальне уявлення про спрямованість особистості, у тому числі про соціальну відповідальність) і спеціальну анкету для з'ясування конкретних мотивів суспільно бажаної діяльності.

Пропонуючи прийом “вивчення Я-ідеалу”, ми керуємося тим, що в ідеалі дістають відображення уявлення особистості про найцінніші людські якості. Тому він може стати постійнодіючим мотивом особистості, інакше кажучи, – регулятором її поведінки в різних життєвих ситуаціях.

Особливо актуальною проблема впливу ідеалу на особистість стає в ранній юності. У цьому віці, поряд з оцінкою дорослих, провідну роль у регуляції поведінки починає відігравати ідеал, що визначає всі інші образи “я” (“я-реальне”, “я-очікуване”, “я-уявне” і т. ін.) В ідеалах юнаків і дівчат ранньої юності переважають моральні якості, що дає змогу робити висновки про рівень моральної зрілості особистості.

Апробація методики “вивчення Я-ідеалу” складалася з кількох етапів. По-перше, досліджували запропонований список з 50 якостей особистості, що стосуються різних сфер людських стосунків: ставлення до держави (громадянськість, патріотизм тощо), до праці (працьовитість, дисциплінованість та ін.), до людей (чуйність, доброта, справедливість), до самого себе (скромність, упевненість у собі і т. ін.). До списку якостей особистості включено “соціальну відповідальність” і ті якості, що пов'язані з нею безпосередньо, тобто суспільну активність, почуття обов'язку, сумлінність, колективізм. Ступінь зв'язку цих якостей з досліджуваним визначали за допомогою

експертів, якими були 106 студентів філологічного факультету БГПУ, майбутніх психологів, педагогів. (Вони визначили 87 якостей і рис ідеальної особистості, з яких було відібрано 50 найбільш повторюваних, потім визначено за допомогою тих же студентів риси соціально відповідальної особистості. “Соціальна активність” у цьому переліку не була визначена як переважна).

Наступним кроком була апробація методичного прийому у старших класах (9 кл.) загальноосвітньої школи № 124 м.Києва. Учням була запропонована батарея методичних матеріалів, які вони мали заповнити (дати відповіді на поставлені запитання). Поряд з іншими методичними процедурами, учні здійснили відбір та ранжування особистісно значущих якостей “Я-ідеалу”.

Досліджувані повинні були визначити свій ідеал, вибравши із запропонованого списку 18 якостей і здійснивши їх ранжування в порядку особистісної значущості.

У процесі підготовки інструкції з користування пропонованими методичними прийомами було використано засоби обробки, які раніше застосовувались у схожих за принципом організації діагностичних методиках (С.А Будасі, Т.Н.Сидорова, О.В.Сидоренко)

Межі групи визначали за кількістю та рівнем значущості виділених якостей.

Загальний підсумок був таким:

– із 46 досліджуваних тільки 17 учнів (6 хлопців і 11 дівчат) в образ “Я-ідеал” включили особистісні риси, які нас цікавлять під кутом зору соціальної відповідальності, що становить 38% від кількості учасників;

– у межах групи з високим рівнем виразності соціальної спрямованості, у тому числі соціальної відповідальності, визначився тільки один учасник, або 6% від тих, хто визначив риси, які нас цікавлять, або 2% від загальної вибірки; друга група досліджуваних складається з двох осіб, що становлять 11% від тих, хто визначив риси, які нас цікавлять, або 4% від загальної вибірки;

– третя група включає 14 учнів, або 83% від тих, хто визначився, чи 31% від загальної вибірки, які у своїх уявленнях

про ідеал мали тільки одну якість, котра свідчила про наявність в образі “Я-ідеал” ознаки соціально відповідальної особистості;

– 62% досліджуваних загальної вибірки не увійшли в жодну з трьох груп з різним рівнем виразності соціальної спрямованості.

За висновками дослідження А.Реан, серед старших підлітків спостерігається найбільший відсоток негативного особистого ставлення у формі висловлювань до обумовленого поняття, тому що саме в цей період спостерігається зниження “престижності” відповідальності перед класом, але найбільше значення надається такій якості, як уміння спілкуватися. Разом з тим у цій віковій групі серед підлітків найвищий рівень усвідомлення та вербалізації істотних ознак інтрагрупової відповідальності.

Орієнтованість на загальнолюдські цінності й моральні суспільно схвалювані норми досліджуваної нами групи підтверджена найбільшою кількістю таких виборів: доброта, чуйність, чесність – 38 учасників, або 82%; сміливість, терплячість, самостійність – 34, або 73%.

Пріоритетність виборів якостей, які нас цікавлять, виглядає так: почуття обов’язку (20%), сумлінність, суспільна активність (15,5%), соціальна відповідальність (11%).

Загальне уявлення про спрямованість особистості було доповнене даними спеціальної анкети з визначення суспільної, ділової та особистої (індивідуальної) мотивації різних видів суспільно спрямованої діяльності. Усі середні значення по всіх видах суспільно бажаної та схвалюваної діяльності й усіх видів мотивації визначилися так: превалує індивідуальна мотивація (оцінка в балах – 21), на другому місці – суспільна (12), найменш визначена ділова (11). Інші розглядають відповідальність як інтегративну властивість особистості, що виникає в результаті синтезу всіх її моральних якостей.

Отримані та оброблені результати дали підстави для таких висновків:

1) можливості запропонованої процедури дослідження дати загальне уявлення про спрямованість особистості, в тому числі про соціальну відповідальність, потребують випробування й порівняння отриманих результатів у різних вікових групах

учнівської молоді (молодший підлітковий вік, старший підлітковий, рання юність);

2) необхідно і далі проводити роботу з коригування та вдосконалення запропонованого методичного прийому і критеріїв оцінювання отримуваних результатів, а також кількісних та якісних уявлень про досліджувані особистісні риси, які характеризують ідеальну особистість, у тому числі як соціально відповідальну;

3) участь юнаків і дівчат у керівництві шкільними справами сприяє як розвиткові організаторських умінь і навичок, так і вихованню громадської активності, почуття єдності з групою. Включення юнаків і дівчат у роботу громадських організацій формує в них громадянські якості, відповідальність, уміння поступитися суто індивідуальними інтересами, можливо і часом, задля загальної справи, що, в кінцевому підсумку, також веде до формування соціально зрілої особистості.

Найбільше відповідають спрямуванню цієї роботи висловлювання Френка Сікконе про те, що відповідальність починається з усвідомлення, якого можна досягти у вільній від страху й осуду обстановці.

РЕЗЮМЕ

Соціальна відповідальність є показником соціальної зрілості особистості. У ранній юності відбувається якісний стрибок особистісного розвитку від усвідомлення себе дорослим до усвідомлення власної відповідальності за вибір поведінки, значущої ролі, цінностей, цілей і засобів їх досягнення. Важливим компонентом соціальної відповідальності є мотиваційний, котрий дає змогу розкрити когнітивний і поведінковий компоненти. При визначенні особливостей мотиваційного компонента соціальної відповідальності доцільно, зокрема, використовувати методичний прийом “вивчення Я-ідеалу”.

РЕЗЮМЕ

Социальная ответственность является показателем социальной зрелости личности. В ранней юности происходит качественный скачок личностного развития от осознания себя взрослым до осознания собственной ответственности за выбор поведения, значимой роли, ценностей, целей и средств их достижения. Важным компонентом социальной ответственности является мотивационный, который позволяет раскрыть когнитивный и поведенческий компоненты. При определении особенностей мотивационного компонента социальной ответственности целесообразно, в частности, использовать методический прием “изучение Я-идеала”.

SUMMARY

Social responsibility is an indicator of a social maturity of a personality. In a very young age the qualitative sudden change of a personal development takes place that leads from the realizing of being a grown-up up to the realizing of a personal responsibility for the choice of behaviour type, a significant role, values, goals and means of reaching them. One of the important components of the social responsibility is the motivational component, which gives an opportunity to investigate the cognitive and the behavioural components. It is expedient to use in part a technique of “ideal-I investigation” in the process of the motivational component of the social responsibility determining.

Література

1. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання // Початкова школа. – 1994. – № 9–10. – С.2–16.
2. Концепція національного виховання // Освіта. – 1996. – №8 (52). – С.1–10.
3. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности: Учеб. пособие. – М.: Аспект Пресс, 2001.
4. Макаренко А.С. Твори: В 7 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.1, 5.
5. Кон И. С. Ребенок и общество. – М., 1988.
6. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л.: Наука, 1983.
7. Росс Л., Нисбет Р. Человек и ситуация: Уроки социальной психологии. – М., 1999.

© **Белавіна Т.І.**

МІСЦЯ ЯК ЧИННИК ВБУДОВАНOSTІ МОЛОДІЖНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У СИСТЕМУ СУСПІЛЬНИХ СТРУКТУР

У трансформаційному суспільстві, яким є сучасна Україна, гостро постає проблема формування у молодого покоління ініціативності, самодіяльності, здатності до колективно організованої дії, відповідальності та активної громадянської позиції. Цій меті, поряд з іншими суспільними структурами, служать і молодіжні громадські організації. На жаль, оцінка їх ефективності на місцях часто зводиться до суто формальних або лише кількісних показників. Водночас важлива роль молоді в оновленні всіх сторін суспільного життя настійно вимагає таких системних критеріїв, які, з одного боку, є інтегральною характеристикою організації, ступеня її розвитку, а, з другого, відображають місце і функцію у системі більш високого порядку – суспільстві та процесах його трансформації.

Головне завдання статті полягає в тому, щоб з'ясувати, чи існують такі критерії і чи піддаються вони емпіричній перевірці через певний комплекс індикаторів. Для відповіді на це запитання насамперед окреслимо найважливіші проблеми молодіжного руху в Україні.

В останнє десятиріччя різні за напрямками діяльності молодіжні громадські об'єднання (МГО) виникають відповідно до соціальних потреб сучасної української молоді (участь у громадській діяльності, самостійне розв'язання проблеми самоствердження, спілкування, набуття соціального досвіду, реалізація лідерських якостей). Будучи одним з важливих інститутів соціалізації у молодому віці, МГО вирішують проблему включеності особистості в суспільство, яке зазнає трансформації. Однак соціологічні дослідження показують, що про існування цих об'єднань абсолютна більшість молодих людей навіть не здогадується [1].

В історії давньої України можна знайти чимало прикладів організацій, що об'єднували молодь за статево-віковою ознакою і діяли в межах чітко визначених етичних та правових норм громадського життя своєї сім'ї. Молодіжні

громади регулювали стосунки в середовищі сільської молоді, захищали інтереси й честь своїх членів, виступали організаторами власного дозвілля та загальносільських урочистостей. Парубки й дівчата брали участь у колядуваннях, а на отримані гроші оздоблювали церкву. З такою самою метою орендували поля для обробітку, а доходи від продажу врожаю витрачали на спорудження молодіжних громадських центрів і святкування особливих свят: приміром, Катерини (для дівчат) та Андрія (для парубків) [2].

Сьогодні, на жаль, молодіжний рух переживає складний і суперечливий період, що характеризується низьким авторитетом молодіжних організацій, їхнім слабким впливом на молодь, браком позитивних програм дій, ідеологічною розмитістю, недостатньою організованістю, нерозвиненістю ціннісно-орієнтаційної єдності, залежністю від сумнівних цінностей масової культури [3].

Незважаючи на те, що в Україні останнім часом мережа молодіжних організацій значно розширилася, все ж залишається високим рівень соціальної апатії, аполітичності молоді. Кількість молодих людей, які цікавляться політикою, за даними досліджень, постійно зменшується. Зруйнування колишньої ідеологічної впевненості, стійких поглядів на історичне минуле викликали соціальну дезорієнтацію молоді. До того ж, вона виявилася найменш захищеною частиною спільноти, що зумовило прояви з її боку байдужості до соціальних явищ (абсентеїзму), зневіри у майбутньому [3].

Проаналізувавши політичний менталітет студентів вищих навчальних закладів, українські вчені порушують питання про існування особливої політичної індиферентності молоді, нерозвиненість у неї політичної свідомості та спотворену політичну соціалізацію [4]. Як показали, зокрема, дослідження соціально-політичних організацій молоді, проведені Українським науково-дослідним інститутом проблем молоді в 1994 – 1999 рр., панівною тенденцією в її суспільній свідомості є перехід від тоталітарного до анархічного мислення, переважання соціальної апатії й пасивності. Особливість анархічних орієнтацій полягає в тому, що молодь виступає проти організацій як таких [5]. Характерною є криза довіри молоді, яка поширюється сьогодні на всі політичні партії і

неполітичні об'єднання України, в тому числі й на молодіжні. Молодь посідає незначне місце у власне політичних партіях і становить дуже незначний відсоток серед прибічників практично всіх партій. Молоді люди не виявляють бажання пов'язувати свої економічні, культурні, політичні та інші інтереси з будь-яким політизованим громадським об'єднанням, з громадською інституціалізованою групою, тим більше з ідеологічно зафарбованою. За відсутності підтримки з боку держави, її структур молодіжні організації зазвичай стають боржниками “дорослих” організацій або взагалі зникають [3].

Значна частина молодіжних громадських організацій є вузькоспрямованою, тобто орієнтується на певні групи молоді. Цікавою і порівняно новою тенденцією в молодіжному русі є участь цих організацій у створенні та розвитку політичних партій і об'єднань [6]. Проте всі вони швидко з'являються і швидко зникають або, якщо й існують, то не виконують своїх функцій виховання, адаптації та інтеграції.

За даними літературних джерел та наших досліджень, МГО відрізняються одна від одної періодом існування, місцем і напрямками діяльності, юридичним статутом (всеукраїнські, місцеві, міжнародні), кількістю членів. Різною є також ефективність їх діяльності. Якість тієї чи іншої грантової програми визначається радше за кількісними ознаками – числом проведених заходів, виданих інформаційних матеріалів тощо. Не вистачає якісних критеріїв оцінки, що характеризують рівень розвитку самої організації, її роль у суспільному розвитку й вихованні громадянської компетентності. Через це практично неможливо визначити суспільний ефект тієї чи іншої програми [6]. Відсутність же критеріїв оцінки ефективності реалізованих соціальних програм зумовлює необхідність використання якісних критеріїв, таких як професіоналізм кадрів, структура бюджету, частка самофінансування, поінформованість громадськості, імідж, структура клієнтів та задоволення їх потреб, структура партнерів, форми співпраці [7], співвідношення місії з напрямками діяльності організації.

Залишається відкритим і питання про характер та ступінь впливу організаційної культури МГО на ефективність її діяльності [8]. Однак цілком зрозуміло, що без надійної діагностики стану організаційної культури неможлива

ефективна робота з розвитку наявних і створення нових молодіжних організацій. Необхідно визначити соціально-психологічні характеристики організаційної культури молодіжної громадської організації, які впливають (позитивно чи негативно) на ефективність її діяльності.

За даними вивчення наукових джерел і фактичних матеріалів, такими впливовими складовими організаційної культури є місія об'єднання, базові цілі і кодекс поведінки. Серед них саме місія є “своєрідний аттрактивний елемент (такий, що притягує), особливо в періоди соціальних змін” [9, с. 33]. У різних організаціях ці три елементи організаційної культури можуть бути представлені по-різному. Для того щоб їх реалізувати, потрібно, щоб вони були “впроваджені” у свідомість членів організації і для кожного з них стали власною ціннісною орієнтацією.

Мета нашої статті – визначення критеріїв доцільності місії як певного психодуховного чинника існування стабільної молодіжної громадської організації. Для цього, звичайно, спочатку з'ясуємо сутність поняття “місія”. В контексті статті **під місією (від англ. mission – завдання) мається на увазі український еквівалент, тобто місія – це високе призначення, покликання, доля** [10, с. 228]. У теорії наукового менеджменту питання про місію організації вперше розглядалося на Заході ще наприкінці XIX – початку XX ст. Гаррінгтоном Емерсоном і потім було досить детально вивчене. Проте аспекти місії громадських організацій у молодіжному середовищі висвітлені недостатньо. Окремі публікації з цього питання мають фрагментарний, уривчастий характер, що і спонукало провести це вельми актуальне дослідження.

Відповідно до поняття стратегічного менеджменту, **місія – це основна мета, заради якої організована й існує організація, сенс її існування. Місія включає в себе цінності, морально-етичні норми і принципи, згідно з якими організація намагається здійснювати свою діяльність.**

Місія є моделлю, яка під час аналізу процесів прийняття рішень впливає на стан колективної рефлексії [11]. Чим вищою є включеність усіх членів групи у процес прийняття рішень, тим вищий рівень відповідальності за їх результати.

З глибокого розуміння організацією свого призначення

формується її функції, забезпечується її вбудованість у систему більш високого порядку, “регламентуються її місце, роль у цій та інших системах більш високого порядку” [12, с. 38].

Вбудованість організації – це передусім: гармонізація національних та загальнолюдських цінностей; підтримка з боку основних структур соціуму; забезпечення психологічного захисту її членів і поповнення новими членами; стабільність організації в часі й просторі; забезпечення внутрішньої узгодженості (солідарності); фінансова незалежність. Доцільність місії організації для молоді й соціуму виявляється у процесі її самоорганізації й функціонування.

Організації перебувають на різних рівнях чіткості цілей та ясності інтересів, експлікованості місії як у внутрішньому психічному просторі членів організацій, так і у зовнішньому середовищі [13, с.77]. Місія, що зумовлює вибір мети, зміст методів діяльності, визначає структуру організації, котра забезпечує реалізацію її функцій, результатом якої є певний продукт. Залежно від ступеня відкритості організації внутрішні зв'язки системи більш високого порядку, в яку входить організація, діють на її стан, організаційну культуру і можуть змінювати місію.

Визначені в місії ціннісні орієнтації зумовлюють вибір типу цілей, яким організація віддає перевагу (духовно-релігійні, соціально-політичні, національного будівництва тощо).

Правильно визначена місія виявляє відмінність даної організації від подібної, надає їй унікальності і розкриває причину її виникнення. Місія визначає відкритість і закритість організації, регулює систему міжгрупових відносин, збереження соціальних меж при стратифікації. Регуляція меж може здійснюватися за допомогою формальних обмежень, які забезпечують життєздатність організації на багато років.

Один з аспектів регуляції меж організації пов'язаний з проникністю організації як соціальної системи (вікові обмеження, віросповідання), другий – з проникністю символічного вираження соціально-психологічних відносин (присяга, ритуальна форма одягу, пропаганда національного мистецтва) [14, с.127].

Місія сприяє насамперед груповій ідентифікації. Тільки на ґрунті групової ідентичності може виникнути громадська

ідентичність, яка формує найважливішу психологічну цінність – сприйняття людиною самої себе як громадянина свого суспільства [15].

Цінності, правила, норми вираження в місії можуть виступати “своєрідним фільтром” [16, с. 260] за несприятливого впливу зовні, тобто впливу будь-яких соціальних структур. Наприклад, спроби політизувати МГО “Пласт” не мали успіху: організації вдалося зберегти свою унікальність ось уже протягом 90 років. Ціннісний аспект місії МГО виявляє “тенденцію групи до збереження своєї соціальної ідентичності” [16, с. 265].

Отже, заявлені в місії, наприклад, християнські цінності дають змогу організації зберегти свої межі і водночас зменшити приплив нових членів інших конфесій.

Цінності, закладені в місії, можуть символічно виявлятися в емблемі об’єднання (як, приміром, тризуб в організації “Пласт”).

На думку В.П.Казміренка, “ототожнюючи себе з організацією, особистість чи інший суб’єкт організації бере на себе функцію своєрідного персоніфікованого представництва в системі тих соціальних цінностей, які уособлює організація в суспільному устрої. При цьому для суб’єкта часто відносно неважливо, яке місце вона посідає в ієрархічній структурі самої організації. Головне, що він максимально активно реалізує систему внутрішніх спонукань до соціальної діяльності через факт належності до даної організації. Цілком зрозуміло, що така позиція визначає і всі важливі умови належності: підпорядкованість вимогам, атрибутика й уніформа, система й етапи професійного становлення, тезауруси й специфіка мов спілкування, норми, стилі поведінки тощо, а також прийняття соціальних цінностей” [17, с. 245].

Проведені нами спостереження за практичною діяльністю молодіжних громадських організацій різної спрямованості протягом 1994 – 2002 рр. показали, що для членів цих організацій проводилося навчання соціальних технологій західного зразка, стратегічного менеджменту, стратегічного розвитку і планування діяльності організацій, дискусій, дебатних технологій та інших форм роботи, здебільшого не адаптованих до нашого менталітету.

Нині багато МГО мають формальні стратегічні місії для

громадськості, які відрізняються від справжнього сприйняття свого призначення.

Організація повинна усвідомлювати свою відповідальність за формування місії, оскільки часто декларуються модні напрями (наприклад, розвиток демократичного суспільства, декларативні акції) і рідко – загальнолюдські, духовні цінності, які є запорукою стратегічного успіху організації, її життєздатності.

Вдало визначена місія дає змогу залучати “донорів” (місцеві органи влади, бізнес-структури, іноземні фонди), розширювати (поповняти) ресурси організації, за якими вона може виділятися серед інших.

Якщо до корпоративної місії існують різні підходи, то для місії МГО вони не розроблені. Досліджуючи матеріали тренінгів, семінарів, довідників для громадських організацій зі стратегічного планування, ми виявили, що в них пропонуються приклади місій для розвиненого громадянського суспільства. Для нашого молодого суспільства найважливішою, на наш погляд, є функція МГО, яка має бути виражена в місії, – формування Громадянина України. Добре сформована місія організації зобов’язує її лідерів і членів звертати увагу на ефективність своєї діяльності, проводити її всебічний аналіз, моніторинг. Вона забезпечує прозорість роботи організації, сприяє інтеграції всередині неї, проектуванню позитивного іміджу для тих клієнтів у зовнішньому середовищі, від яких тією чи іншою мірою залежить доля організації.

На різних стадіях розвитку організації виникає низка проблем, пов’язаних із визначенням місії її членами. Так, на стадії зародження організації, коли вона згуртовується навколо загальних громадських проблем, місія, звичайно, не визначається. На стадії розвитку місія вже визначена, але нечітко, й різноманіття проектів не відповідає їй. На стадії розширення (консолідації) місія чітко визначається і загалом відповідає проектам, але члени організації не можуть одноставно сформулювати її. Крім того, оточення не може співвіднести її з діяльністю організації. І тільки на стадії життєдіяльності місія чітко визначається і її можуть сформулювати члени організації, а сама вона відповідає діяльності організації, віддзеркалюючи її філософію або

призначення, культуру. Усвідомлення своєї місії як загальної, гідної мети об'єднує і згуртовує колектив [15].

Усвідомлення своєї місії, її своєчасне коригування – найважливіший момент в існуванні самої організації. Проаналізувавши визначення місії в довідниках ресурсних центрів (2000 – 2001 рр.) [19; 20] різних молодіжних організацій Донецької, Рівненської і Волинської областей, ми виявили, що вони різняться стилем і формою подання, змістом цінностей та їхньою спрямованістю.

Результати дослідження методом вільної бесіди показали, що більшість опитаних рядових членів МГО зазнають труднощів у лексичному сприйнятті цього слова, що призводить до виникнення семантичного бар'єра. Деякі організації взагалі не змогли сформулювати місію, іноді подаючи замість неї короткострокові цілі й завдання, напрями діяльності. В одних випадках пропонуються вельми стислі формулювання (аж до одного слова), тоді як в інших вони досить детальні й структуровані.

Відсутність будь-яких нормативних вказівок, стандартів, вимог до змісту й розроблення місії, а також її формулювання в офіційному статусі зумовлює деякі проблеми організацій в написанні проекту розвитку організації для будь-якого іноземного фонду, де одним із головних вимог є формулювання місії, визначення відповідності між діяльністю організації, її досвідом та завданням проекту стосовно місії.

Інша проблема – занадто конкретне визначення місії як мети, що не дає змоги організації передбачити своє майбутнє.

Місія має бути викладена у порівняно простій і зручній для сприйняття формі. Натепер місія, на нашу думку, може виступати колаборативним фактором організаційної культури, який підміняє істинні поняття неістинними (спотвореними), наприклад, прикриття місією при відмиванні брудних грошей, проголошення неістинних понять тощо, руйнуючи тим самим імідж організації.

Водночас місія може виступати в ролі “медіатора” у разі узгодження конфліктних інтересів членів організації, її ворогуючих субкультур. Це дає змогу переглянути свою діяльність і позиції з урахуванням інтересів всієї організації та її

членів, а отже, забезпечити її стабільність, внутрішню інтеграцію та адаптацію в соціумі.

З урахуванням зазначеного вище вважаємо, що формування місії має ґрунтуватись на таких принципах:

- 1) адекватність місії МГО цілям, завданням і напрямку її діяльності;
- 2) задоволення провідних потреб даної вікової групи;
- 3) спрямованість у майбутнє;
- 4) соціальне схвалення;
- 5) узгодження національних та духовних цінностей.

Наведені вище принципи можуть бути покладені в основу розробки якісних критеріїв оцінки діяльності МГО.

Проведений аналіз дав підстави для розроблення таких критеріїв ефективності (реалізації) місії:

- усвідомлення її всіма членами;
- здійснення поставлених цілей і завдань перед організацією;
- позитивна оцінка соціумом діяльності організації;
- приплив нових членів.

Проведене дослідження показало, що у разі невизначеності доцільності місії виникають проблеми, через які знижується ефективність функціонування організації, а саме:

- мала чисельність, слабкість і аморфність організаційної структури,
- нерозвиненість на певній території, в регіоні;
- відсутність прозорості в організаційній діяльності та моніторингу;
- брак критеріїв оцінювання діяльності;
- відсутність спілки – представника інтересів молодіжних організацій;
- орієнтованість на потреби донора, а не клієнтів;
- нестача ресурсів в організаціях;
- відсутність взаємодії із ЗМІ;
- низький рівень поінформованості як державних чиновників, так і громадян про діяльність МГО;
- деструктивний вплив корумпованих грантодавців;
- залежність від органів влади;
- низький професійний рівень кадрів.

Організація повинна періодично переглядати свою місію, аби визначити, чи існує потреба в програмах, які її колектив реалізує на даний момент, а також оцінити, чи є потреба змінювати формулювання місії для того, щоб вона відповідала соціальним змінам, чи продовжувати завершувати її.

Звичайно, мало проголосити привабливу місію, її треба виконувати, беззастережно дотримуватися її ідеї. Організація має бути надійним партнером, завжди дотримуватися укладених угод, виконувати обіцянки, інакше вона самознищується [21].

У більшості досліджуваних нами організацій (86%) місія була визначена, але нечітко: напрями діяльності, різноманіття проектів не відповідали їй. У 10% колективів місія була чіткою, проте їх члени не могли одноставно сформулювати місію і співвіднести її з діяльністю організацій. Були також МГО (4%), які не вказують місію. Це дало підстави для висновку, що більшість молодіжних організацій перебувають на стадії розвитку і лише незначна їх кількість – на стадії зародження або розширення (консолідації) (табл., рис. 1).

На основі розроблених нами критеріїв і принципів доцільності було вивчено рівні визначення місій МГО, які мають регіональні відмінності (рис. 2).

За результатами аналізу, в Донецькій області частка МГО, створення яких ініційоване зовні якоюсь соціальною структурою (політичною партією, державними органами, органами місцевого самоврядування та ін.), становить 18,5%. Самоорганізованих об'єднань з високим рівнем визначення місії у Донецькій області 34,3%, а ініційованих соціальними структурами – 40%. Не з'ясовано залежності рівня визначення місії від чисельності і періоду існування організації.

Контент-аналіз місій МГО Донецької, Волинської та Рівненської областей показав, що найбільше організацій із вираженою духовно-релігійною ціннісною орієнтацією у Рівненській області (26,9%), найменше – у Донецькій (3,7%), а з національно-культурною – відповідно у Волинській (32%) і Донецькій (2,4%).

Таблиця

Напрями діяльності МГО Донецької області
(за даними 2001 р.)

Напрями діяльності МГО	Частка, %
Сприяння охороні здоров'я і реабілітації	13,9
Соціальний захист	11,9
Проведення досліджень (соціальних, економічних, політичних)	9,7
Правовий захист	8,0
Міжнародна співпраця	7,0
Спільні інтереси, хобі	6,7
Освітня діяльність	6,5
Фізична культура і спорт	5,6
Вивчення та збереження історико-культурної спадщини	5,0
Захист професійних інтересів	4,8
Розвиток місцевого самоврядування	4,5
Розвиток волонтерського руху	3,8
Надання сервісних послуг МГО	3,6
Розвиток філантропії	3,1
Сприяння збереженню природних ресурсів	3,0
Сприяння розвитку інформаційних технологій	1,0
Робота з ветеранами	0,6
<i>Усього</i>	100

Рис. 1. Визначення місії молодіжних громадських організацій по областях

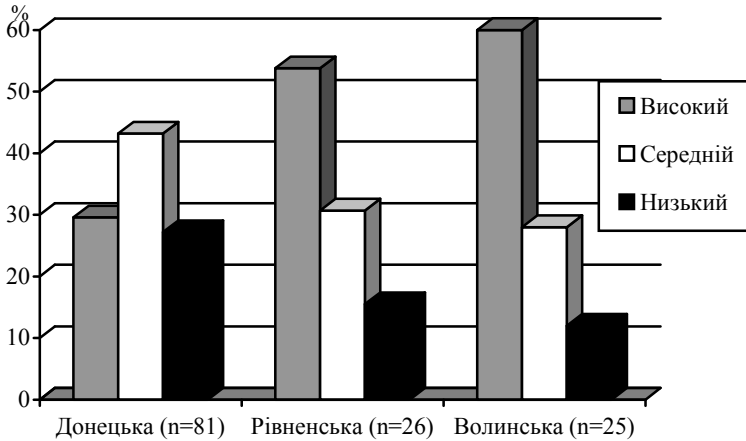

Рис. 2. Рівень визначення місії МГО по областях

І раніше дослідники проблем молоді зазначали, що в розвитку молодіжного руху в Україні західні регіони не тільки не поступаються регіонам центральним і столичному, а й де в чому переважають їх. Зокрема, у визначенні найбільш популярного кредо, використанні нетрадиційних форм діяльності та організації роботи і в умінні прогнозувати політичні події [5].

Результати раніше проведених соціологічних досліджень також показали різну ідеологічну спрямованість регіонів, політичних сил, виконавчих структур та соціальних груп, принципово різне тлумачення ними історичних традицій нашого народу [22].

Для розуміння місії МГО потрібно розробити вітчизняні тренінгові технології, навчальні посібники з урахуванням досвіду західних країн для членів і лідерів цих організацій.

З викладеного випливає, що ефективність діяльності МГО багато в чому зумовлена доцільністю вибору нею своєї місії. Місія виконує низку функцій, найважливішими з яких є регуляція системи міжгрупових відносин, зберігання соціальних меж при стратифікації та ін. Проте організація може мати складності при виборі та необхідності зміни місії. Про ефективність місії можна судити за спеціально розробленими

критеріями. Водночас доцільно сформована місія забезпечує синергетичний ефект у діяльності МГО, взаємну гармонізацію потреб та інтересів членів самої організації і суспільства загалом.

Отже, місія виступає головним психо-духовним елементом організаційної культури та організаційним чинником стабільності організації, забезпечуючи вбудованість останньої в систему соціальних структур. Вибираючи місію, молодіжні організації повинні враховувати теперішні тенденції й очікування та регіональну специфіку молодіжного середовища.

РЕЗЮМЕ

Актуальною та недостатньо вивченою проблемою молодіжних громадських об'єднань (МГО) є їхня організаційна культура, головним елементом якої виступає місія організації. У розумінні автора, місія – це основна довгострокова мета, надзавдання організації, смисл її існування. Вона визначає ціннісні орієнтації, систему норм і принципів діяльності МГО, забезпечує вбудованість останньої в суспільні процеси, а також виступає в ролі “атрактивного елемента”, особливо в періоди соціальних змін. Якщо місія належно сформована, це приводить до синергетичного ефекту в діяльності МГО, сприяє гармонізації потреб та інтересів членів самої організації і суспільства в цілому.

РЕЗЮМЕ

Актуальной и недостаточно изученной проблемой молодежных общественных объединений (МОО) является их организационная культура, главным элементом которой выступает миссия организации. В понимании автора, миссия – это основная долговременная цель, сверхзадача организации, смысл ее существования. Она определяет ценностные ориентации, систему норм и принципов деятельности МОО, обеспечивает встроенность последней в общественные процессы, а также выступает в роли “аттрактивного элемента”, особенно в периоды социальных перемен. Если миссия сформирована должным образом, это приводит к

синергетическому эффекту в деятельности МОО, способствует гармонизации потребностей и интересов членов самой организации и общества в целом.

SUMMARY

The problem of youths' public unions and their organizational culture containing an element of an organization mission is urgent and insufficiently investigated. The author suggests that the mission is the long-term goal, the supertask of an organization and the sense of its existence. It determines the values orientations, norms and activities principles system of a youths' public union, provides the installing of the latter into the social processes and plays the role of "an attractive element", especially in the periods of social changes. If the mission is appropriately formed it leads to the synergetic effect in the activities of an organization and is favourable for harmonization of needs and interests of its members and a society in general.

Литература

1. *Литвин В.М.* Особливості суспільно-політичної ситуації в Україні та психологічні чинники її розвитку // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. В.М. Литвина та М.М. Слюсаревського. – К.: Інф.-вид. центр Тов-ва "Знання" України, 2001. – Вип. 3. – С. 3 – 12.
2. Громади України: на шляху відродження. – К.: Ай-Бі, 2002.
3. *Белавіна Т.І.* Деякі аспекти становлення молодіжної політичної субкультури в Україні // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. В.М. Литвина та М.М. Слюсаревського. – К.: Інф.-вид. центр Тов-ва "Знання" України, 2001. – Вип. 3. – 344 с. – С. 156–160.
4. *Калина Н.Ф., Черный Е.В., Шоркин А.Д.* Лики ментальности и поле политики: Монография. – К.: Агропромвидав України, 1999.
5. Молодежь Украины: Состояние, проблемы, пути решения. – К., 1992.
6. *Азаров В.* Взростление нации. Ассоциация поддержки гражданских инициатив "Ковчег". – Одесса: Виктория, 2001.
7. Стратегія: Посібник для громадських організацій. – К.: ГУРТ, 1998.

8. *Подольська Л.* Сучасні аспекти організаційної культури молодіжних громадських об'єднань // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (27 – 28 березня 2003 р., м. Київ): У 5 т. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – Т. 1. – С. 287–289.
9. *Донченко О.А.* Психосоціальний простір політики: проблема інтерсуб'єктних відносин // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. В.М. Литвина та М.М. Слюсаревського. – К.: Інф.-вид. центр Тов-ва “Знання” України, 2001. – Вип. 3. – С. 31 – 34.
10. Українсько-російсько-англійський тлумачний словник ділової людини. – К.: Укр. фін. Ін-т менеджменту і бізнесу, 1998.
11. *Перчикова Е.* Украинский “третий сектор”: попытка саморефлексии // Персонал. – 2001. – № 7. – С. 52 – 55.
12. *Громкова М.Т.* Организационное поведение: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999.
13. *Власов П.К.* Психология формирования стратегии организации на этапе замысла. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001.
14. *Сушков И.Р.* Психология взаимоотношений. – М.: Акад. Проект, ИПРАН; Екатеринбург: Деловая книга, 1999.
15. *Шестопал Е.Б., Гозман Л.Я.* Политическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.
16. *Шихирев П.Н.* Современная социальная психология. – М.: ИПРАН; КСП+; Акад. Проект, 1999.
17. *Казмиренко В.П.* Социальная психология организаций: Монография. – К.: МЗУУП, 1993.
18. Оценка структуры развития организации // Персонал. – 2002. – №4. – С. 68 – 78.
19. Діючі громадські організації Рівненської та Волинської областей: Довідник. – Рівне: Регіональний фонд громадських ініціатив “Волинський ресурсний центр”, 2000.
20. Довідник організацій громадянського суспільства Донецької та Луганської областей. – Донецьк: Донец. ресурсний центр, 2001.
21. *Грабовська С.* Створення позитивного іміджу громадської організації засобами комунікаційного менеджменту // Громадські ініціативи. – 2002. – № 3 (13). – С. 22 – 27.
22. *Томенко М.В.* Само означення України: від історії до політики (державна стратегія сучасної України в контексті історичних традицій та світового досвіду): Монографія. – К.: Заповіт, 1998.

© Подольська Л.Д.

З ДОСВІДУ РОЗРОБКИ МЕТОДИКИ ОЦІНКИ МЕХАНІЗМІВ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ

Юність, як початок дорослого життя, культивує відчуття того, що все попереду, що можна пробувати себе, помилятися, шукати, з легкістю змінюючи напрямок руху. Всі психічні функції вже сформовані, спостерігається певна стабілізація особистості, відбувається компонування своєрідного, оригінального набору соціальних ідентичностей. Ці засвоєні соціальні ідентичності зумовлюють систему потреб, цінностей, уподобань, крізь які, ніби переломлюючись, сприймається соціально-політичне буття. Але на відміну від соціального буття, яке можна “помацати”, політична його частина не піддається на такого роду пізнання, а вимагає, на думку Г.Г.Дилігенського, “мобілізації здібностей людського мислення до абстрагування, до виділення певних загальних якостей явищ, які мають суперечливий, незрозумілий, важкодоступний характер” [1, с.20]. Звідси стає абсолютно очевидним факт неідеальності пересічних громадян, насамперед молоді, в питаннях політичної участі, в бажанні задовольняти потреби орієнтуватися у сфері суспільних стосунків. Треба сказати, що навіть особистісний аналіз політичних подій, участь у політичних акціях, виборах не передбачають того, що людина визначилася зі своїми політичними уподобаннями, тобто що у неї відбувся процес політико-ідеологічного самовизначення.

Під кутом зору соціально-психологічного дослідження, важливою є розвідка питання про індивідуально-типологічні особливості та характеристики молоді, яка виявляє чи не виявляє інтересу до політичного життя суспільства, самовизначається чи не робить ніяких спроб для того, аби означити свої політико-ідеологічні пріоритети. Експериментально ці питання поки що не досить досліджені. Були здійснені окремі розвідки вітчизняних і зарубіжних соціальних психологів, які стосувалися виявлення ефектів мотивування політичної активності (А.Адлер, А.Маслоу, Г.Лассвел, М.Боришполець, 150

В.Васютинський, С.Грабовська, Г.Гозман, І.Жадан, В.Татенко, Л.Найдюнова), визначення детермінант політичної активності науковців-інтелектуалів (Н.Ганіна, О.Еткінд), дослідження взаємозв'язку особистісних якостей і політичних переконань (Т.Адорно, Б.Альтмейєр, Х.Айзенк, А.Фернхем, М.Рокіч). Мета дослідження полягала у визначенні провідних соціально-психологічних механізмів, які зумовлюють політико-ідеологічне самовизначення молоді. Передбачалося, що розроблений та апробований опитувальник може стати ефективним інструментом діагностики психологічного змісту процесів формування настановлень на активну, зацікавлену участь молодих громадян у політичному житті країни.

Конструювання опитувальника відбувалося протягом 4 етапів, а саме: експертного опитування, експериментальної перевірки “базових” методик для конструювання опитувальника, його формування, статистичної стандартизації та апробації.

Оскільки у будь-якій новоствореній методиці “вимоги дотримання валідності до змісту закладаються вже на початку її конструювання” [2, с.22], то *першим етапом* валідації було окреслення кола властивостей процесу, що досліджується, тобто процесу політико-ідеологічного самовизначення, на складові (механізми). Елементи досліджуваної моделі було згруповано відповідно до найважливіших елементів реальної поведінки з використанням методу експертного опитування [3].

До експертного опитування було підготовлено перелік з 95 соціально-психологічних механізмів з приблизними визначеннями. Результатом цього опитування став набір із 77 соціально-психологічних механізмів, які, на думку експертів, беруть участь у політико-ідеологічному самовизначенні. Для нас цікавими стали ті механізми, які експерти вибрали не менш як 4–8 разів (таких виявилось 25). Відповідно до виділених експертами соціально-психологічних механізмів було відібрано конкретний методичний інструментарій з 11 методик.

На *другому етапі* проводилася апробація методик на здатність виявити специфічні соціально-типологічні показники саме політико-ідеологічного самовизначення. Відібрані “базові”

методики були спрямовані на діагностику психологічних особливостей особистості та її міжособистісних стосунків і не діагностували показників політико-ідеологічного самовизначення. Зважаючи на те, що будь-яке самовизначення – це активний процес, що передбачає вибір тих чи тих засобів для досягнення мети, усвідомлення того, що людина сама детермінує свою поведінку, сама вибирає себе як суб'єкт поведінки, тобто виявляє певні соціальну активність та інтерес, було введено показник інтересу до політики. Його можна розглядати як окремих випадок соціального інтересу, який, на думку А.Адлера, демонструє почуття ідентифікації з людством, почуття спільності, почуття солідарності [4, с.174] і є певним індикатором процесу політико-ідеологічного самовизначення.

Для того, щоб уникнути соціально бажаних відповідей або виявів юнацького політичного негативізму під час відповіді на запитання “Чи цікавить Вас політика?”, було вирішено запропонувати випробуванім опосередковано відповісти на це запитання. Для цього використано методику діагностики ступеню задоволення основних потреб, але в модифікованому вигляді, як методику діагностики прояву інтересу до різних сфер життя. За цією методикою випробуванім пропонувалося порівняти ряд сфер життя між собою, тобто ієрархізувати їх залежно від привабливості (при порівнянні двох сфер життя перевагу могла мати тільки одна, це і був один вибір; відповідно загальна кількість виборів не більше 8). Сфери життя, до яких молодь виявляє інтерес, підібрано не випадково, а з опорою на контент-аналіз молодіжної преси. Таких сфер вийшло дев'ять, серед них і сфера політики.

Вибірку випробуванім на цьому етапі становили 116 студентів 18–25 років з двох вузів: Київського славистичного університету і Академії державної податкової служби України. Кожному випробуваному було запропоновано 11 методик, які діагностують 103 показники. До методичного апарату конкретний тестовий методичний інструментарій включали за такими критеріями: концептуальна визначеність методу, висока валідність, ретестова надійність, дискримінантність.

За рівнем інтересу до політики випробувані розділилися на три групи. Тих, хто жодного разу не виявив інтересу до сфери політики або зробив тільки один вибір, ми зарахували до групи з низьким рівнем (перша група становила близько половини від загальної кількості випробуваних); тих, хто виявив інтерес до сфери політики 2–3 рази, – до групи із середнім рівнем (друга група – третина випробуваних); тих, хто вибрав політику як сферу інтересу 4–8 разів – до групи з високим рівнем (третья група – теж третина). Отримані результати свідчать про те, що значний відсоток молоді не відносить політику до сфери своїх інтересів. Цей висновок не є оригінальним, адже низький інтерес до політики характерний не тільки для юнацького віку. Тільки незначна частини молодих людей готова зрозуміти систему норм, вимог, ролей, які висуває сфера політики, тобто емоційно, когнітивно, поведінково долучитися до процесу визначення політико-ідеологічних пріоритетів.

Оскільки метою другого етапу було визначення соціально-психологічних показників (механізмів), які є різними у респондентів трьох груп, то ми порівняли їх середні значення за t-критерієм Ст'юдента. Таких показників виявилось 12, що загалом становило 113 індикаторів: шкала егоїзму з методики діагностики міжособистісних стосунків Т.Лірі; шкала суперництва та уникання з методики діагностики схильності до конфліктної поведінки К.Томаса; шкали інтуїтивної емпатії, ідентифікації в емпатії з методики діагностики здібностей до емпатії В.Бойка; шкала креативності з тесту самоактуалізації Е.Шострама; шкала діагностики настанов на владу, на процес і на результат з методики діагностики соціально-психологічних настановлень особистості в емоційно-потребовій сфері О.Потьомкіної; шкали неприйняття себе, зовнішнього контролю, зведеності з опитувальника соціально-психологічної адаптованості; показники поцінування фізичного і психічного здоров'я, краси природи і мистецтва, суспільного визнання і поваги з боку оточення, щасливого сімейного життя, можливості творчої діяльності – з методики ціннісних орієнтацій Рокіча. Для формування опитувальника було використано індикатори, які репрезентували ці показники (механізми).

На *третьому етапі* передбачалися конструювання, статистична стандартизація та адаптація змодельованого опитувальника для діагностики соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення. Загалом вибірка цього етапу становила 277 осіб (для статистичної стандартизації ми опитали окремо ще 58 осіб) з трьох вузів: Київського слав'ястичного університету, Національного технічного університету “Київський політехнічний інститут” та Національного транспортного університету.

На попередньому (другому) етапі незалежною змінною, за допомогою якої ми виділили соціально-психологічні механізми, був інтерес до політики. Тому на цьому етапі вже недоцільно було застосовувати окрему методику, треба було ввести певні семантичні індикатори, які діагностують активний збір інформації про можливі альтернативи у разі політичного вибору, самостійність у прийнятті електорального рішення, тобто певний інтерес і кроки до означення своєї політичної ідентичності як тенденції до політико-ідеологічного самовизначення.

Індикаторами, що констатували інтерес до політики, слугували індикатори процесу формування політичних поглядів з опитувальника визначення статусу ідентичності Дж.Марсія. Шляхом лінійного кореляційного аналізу на вибірці 117 випробуваних ми виявили ті індикатори політичних поглядів, які значуще корелювали з індикатором інтересу до політики з попередньої методики. Таких індикаторів виявилось 6, їх було включено до проміжного варіанта опитувальника.

Завданням третього етапу було також визначення базового набору коваріацій між індикаторами, репрезентованими проміжним варіантом опитувальника, що недоступні безпосередньому спостереженню. Методом, що дає змогу вичленити такі групи індикаторів, був багатofакторний аналіз за методом головних компонент з Varimax обертанням.

Факторно-аналітичні конструкти за визначенням мають очевидне підтвердження (у вигляді факторних навантажень окремих індикаторів), тому вони, на думку П.Клайн, пропонують хороший об'єкт для досліджень [5]. Суть цього методу

конструювання методики полягає в тому, що використовуються індикатори-маркери встановлених факторів, а потім розробляється методика, навантажена цими факторами. За назвами отриманих факторів було названо шкали опитувальника діагностики механізмів політико-ідеологічного самовизначення.

Аналіз змісту індикаторів, які з найбільшим навантаженням увійшли до шести факторів, дав змогу виділити їх у такий спосіб. Отримані нами фактори послужили назвами шкал кінцевого варіанта змодельованої методики:

фактор 1 “Наполегливе суперництво – Толерантна поступливість” (шкала “Позиційна конкуренція”);

фактор 2 “Активна політична зацікавленість” (шкала “Політична ідентифікація”);

фактор 3 “Начальницька результативність – Підлегла безпорадність” (шкала “Домінантна автономізація”);

фактор 4 “Владолюбний егоїзм” (шкала “Владне самоствердження”);

фактор 5 “Прагматична раціоналізація – Творча чутливість” (шкала “Прагматична раціоналізація”);

фактор 6 “Нормативна відповідність (непоступливість) – Креативна поступливість” (шкала “Нормативна непоступливість”).

Як бачимо, більшість наведених формулювань характеризується подвійним ставленням до навколишнього світу. Більшість виявлених характеристик розміщуються у континуумі “влада – підлеглість”. Ця обставина є досить важливою для аналізу результатів, отриманих за допомогою методики. Політика, політична система суспільства вважаються носієм владності, домінування і владних взаємин, тому орієнтація на важливість дотримання такої позиції при взаємодії з оточенням, устремління до результативності є доконечними умовами зацікавленості у сфері політики, залучення до неї.

Усього було 83 індикатори, які увійшли до факторів зі статистично допустимим навантаженням. Проте для уніфікування кількості індикаторів кожної шкали доцільно було ввести ще один критерій відбору індикаторів кінцевого варіанта опитувальника. Ним стала значуща кореляція (лінійна кореляція

Пірсона) кожного окремого індикатора з такими індикаторами політичної ідентичності: “Я визначився зі своїми політичними уподобаннями”, “Існують політичні чи соціальні питання, що мене сильно хвилюють”, “Для мене важливо виробити певні погляди з політичних питань”, “Мої політичні орієнтації важливі для мене”, “Я гадаю, що мої політичні погляди стабільні і не змінюватимуться в майбутньому”. Всього таких тверджень виявилось 51.

Процедура стандартизації та адаптації, яку проводили на вибірці з 58 студентів Київського славистичного університету, складалася з таких етапів:

- встановлення очевидної валідності, валідності змісту, конструктивної (емпіричної) валідності;
- визначення надійності – узгодженості за формулою коефіцієнта Кронбаха (L.J.Cronbach);
- визначення ретестової надійності (з використанням дисперсійного аналізу для залежних вибірок);
- встановлення надійності взаємозамінних форм (україно- та російськомовного варіантів методики);
- визначення дискримінантності та конвергентності тесту.

Аналіз тексту (перевірка валідності змісту) методики здійснювався за допомогою якісних процедур методом експертних оцінок. Таким чином, експерти залишили 30 індикаторів з 51, по 5 на кожен шкалу.

Анкета, яку ми планували перевірити, включала інструкцію, за якою випробуваним пропонувалося визначити (тобто оцінити), якою мірою наведені висловлювання можна віднести до них, а також набір цих висловлювань:

Інструкція: В опитувальнику наведено висловлювання про людину, її думки, переживання, звички, стиль поведінки. Прочитайте і визначте (оцініть), якою мірою їх може бути віднесено до Вас. Виберіть один із варіантів оцінки від “1” до “5” і обведіть його кружечком (1 – зовсім не згоден, 2 – швидше не згоден, 3 – однаковою мірою згоден і не згоден, 4 – швидше згоден, 5 – цілком згоден):

№	Твердження	Оцінка
1.	У конфліктних ситуаціях я докладаю зусиль до того, щоб домогтися свого	1 2 3 4 5
2.	Приймаючи, здавалося б, самостійні рішення, я не можу звільнитися від впливу інших людей	1 2 3 4 5
3.	Я визначився зі своїми політичними уподобаннями	1 2 3 4 5
4.	Я згоден, що мати владу над людьми – найважливіша цінність	1 2 3 4 5
5.	Я більше вірю доказам свого розуму, ніж інтуїції	1 2 3 4 5
6.	У конфліктних ситуаціях я намагаюся робити все, щоб уникнути даремної напруженості	1 2 3 4 5
7.	Мені легко примусити людей робити те, що я хочу	1 2 3 4 5
8.	Існують політичні або соціальні питання, які мене сильно хвилюють	1 2 3 4 5
9.	Я впевнений у собі	1 2 3 4 5
10.	Влада може замінити для мене багато інших цінностей	1 2 3 4 5
11.	Моя інтуїція – надійніший засіб розуміння оточуючих, ніж знання або досвід	1 2 3 4 5
12.	Я дуже ціную красу природи та мистецтва	1 2 3 4 5
13.	Я людина самовпевнена, наполеглива	1 2 3 4 5
14.	Для мене важливо виробити певні погляди з політичних питань	1 2 3 4 5
15.	Я часто завершую роботу всупереч несприятливій обстановці, браку часу, перешкодам зі сторони	1 2 3 4 5
16.	Я людина гордовита, самовдоволена	1 2 3 4 5
17.	Я дуже ціную можливість творчої діяльності	1 2 3 4 5
18.	Я людина поступлива, піддатлива, м'яка у стосунках з іншими	1 2 3 4 5
19.	У конфліктних ситуаціях я намагаюся переконати іншого в перевагах моєї позиції	1 2 3 4 5
20.	Я гадаю, що мої політичні погляди стабільні і не змінюватимуться у майбутньому	1 2 3 4 5
21.	Я часто одночасно розпочинаю багато справ і не встигаю їх завершити	1 2 3 4 5
22.	Я згодний обмежити свою свободу, щоб мати владу	1 2 3 4 5
23.	Моє мислення більше вирізняється конкретністю, строгістю, послідовністю, ніж інтуїцією	1 2 3 4 5
24.	Я можу захопитися справою настільки, що забуваю про час і про себе	1 2 3 4 5
25.	Я людина, яка любить змагатися	1 2 3 4 5
26.	Мої політичні орієнтації важливі для мене	1 2 3 4 5
27.	Коли потрібно щось зробити, мене охоплює страх: а що як не впораюсь, а що як не вийде	1 2 3 4 5
28.	Я людина хитра, завбачлива	1 2 3 4 5
29.	Я часто перечитую книги, які мені сподобалися, по кілька разів	1 2 3 4 5
30.	Більша частина того, що мені доводиться робити, дає мені задоволення	1 2 3 4 5

Відповіддю на кожне твердження був вибір одного з варіантів рейтингової 5-бальної прямої шкали, за якою вибір лівого полюса свідчив про повну незгоду із твердженням (“зовсім не згоден”, “швидше не згоден”), а правого – його констатацію (“однаковою мірою згоден і не згоден”, “швидше згоден”, “цілком згоден”). Результати оброблялися методом кумулювання кількості балів кожної зі шкал.

Слід зазначити, що опитувальник за критерієм емпіричної валідності [2] перевіряли з використанням одного з варіантів тесту ROI Е.Шострем, а саме – опитувальника САМОАЛ (адаптація Н.Ф.Каліної), а також опитувальника Q-сортування В.Стефансона [6].

Значущу кореляцію (рівень значущості $p < 0,05$) мали показники “автономність”, “спонтанність”, “аутосимпатія”, “гнучкість у спілкуванні” з опитувальника САМОАЛ та “прийняття боротьби”, “уникання боротьби”, “залежність” і “незалежність” з опитувальника “Q-сортування”.

Конвергентну та дискримінантну валідності перевіряли за кореляцією індикаторів утвореного опитувальника з показниками опитувальників САМОАЛ і Q-сортування. Результати дають підстави стверджувати, що спостерігається кореляція шкал нової методики з тими показниками інших методик, з якими вони мають корелювати (конвергентна валідність), і немає кореляції з показниками, з якими вони не повинні корелювати (дискримінантна валідність).

Одна з необхідних умов при конструюванні опитувальника, обробці результатів – значення внутрішньої надійності шкал [2]. Найчастіше її визначають за допомогою коефіцієнта Кронбаха. Отримані первинні дані засвідчили, що внутрішня надійність за шкалами “Позиційна конкуренція”, “Політична ідентифікація”, “Владне самоствердження” входить у статистичну психометричну допустимість. Надійність шкал “Домінантна автономізація”, “Прагматична раціоналізація”, “Нормативна непоступливість” незначна. За А.Анастасі, це зумовлено кількістю тверджень, що входять до шкал: при збільшенні їх кількості збільшується узгодженість змісту, і це не вплине на часову стабільність методики [7].

Далі ми перевірили ретестову надійність, або ж надійність-стійкість [6]. Отримані результати свідчать про високий рівень кореляції між першим і другим тестуваннями.

Очевидна валідність перевірялася методом опитування випробуваних на запропоновані запитання: “Які ускладнення Ви відчували, коли відповідали на запитання анкети?”, “Які твердження видалися Вам найбільш цікавими?”, “Що, на Вашу думку, вимірює дана методика?” Аналіз відповідей підтвердив високу очевидну валідність тесту.

На *четвертому етапі* емпіричного обґрунтування опитувальника ми зосередили увагу на перевірці тестових шкал на діагностику вікової динаміки політико-ідеологічного самовизначення молоді, тобто ставили за мету відповісти на запитання “Чи спостерігається мінливість соціально-психологічних механізмів між віковими групами молоді, які перебувають на межі електорального повноліття (від 14–15 до 20–21 року)?”

Під час формування вибірки підставою для стратифікації були місце проживання, вікова та інтелектуальна гомогенність. Вибірка цього етапу мала відповідати таким критеріям:

- учні, які брали участь у дослідженні, повинні навчатися у середній школі, яка дає такі знання, що забезпечують майже 100%-ну гарантію вступу до ВНЗ;

- студенти ВНЗ, які брали участь в опитуванні, повинні у свій час навчатися в середній школі м. Києва.

Усього у дослідженні протягом січня – квітня 2003 р. взяли участь 327 осіб (з них 150 учнів 9–11 класів середньої школи-гімназії № 56 і 177 студентів 1 – 4 курсів економічного факультету Київського славістичного університету).

Попередні результати дають змогу констатувати, що “сплеск” прояву механізмів процесу політико-ідеологічного самовизначення спостерігається не серед студентства, коли домінує позиція активності, самостійності, залученості (згадаймо студентські голодування, страйки!), а серед молоді раннього юнацького віку (у дев’ятикласників інтерес до політики виникає і яскраво виявляється у десятикласників, після 11-го класу різко падає).

Цей результат лише на перший погляд доволі дивний. Феномен різкого піднесення можна пояснити чутливою

ситуацією розвитку цього періоду. Саме в цьому віці відбувається якісна перебудова системи стосунків старшокласника стосовно не тільки самого себе, а й соціального оточення. Старшокласник починає усвідомлювати себе дорослим, спроможним робити самостійні судження і намагається отримати визнання цього зі сторони інших значущих людей.

Зростаюча потреба в суспільному визнанні, устремління визначити свій соціальний статус призводять до “опредметнення” соціальної активності молодої людини, переводячи її на новий етап особистого становлення. На переході від старшого підліткового до раннього юнацького віку відбувається визначення свого ставлення до багатьох феноменів соціального буття і до політики в тому числі. Це ставлення формується на основі коментарів найближчого ядерного оточення, яке дискутує з приводу певних соціально-політичних питань, обговорює політичні події у суспільстві. Молодь студентського віку, яка, хоч і перебуває в сім’ї, має вже іншу соціально-статусну позицію, досягнуту за рахунок власних зусиль, а отже, “завойовану” через послаблення впливу з боку сім’ї, та зростання його з боку референтної групи, студентської, назагал, аполітичної.

Таким чином, правомірно зробити висновок, що новостворена методика дає змогу діагностувати соціально-психологічні механізми формування і функціонування соціально-політичних орієнтацій молоді.

РЕЗЮМЕ

Існує певний набір соціально-психологічних механізмів, що впливають на формування політико-ідеологічних пріоритетів у молоді. Запропонований автором опитувальник дає змогу діагностувати ці механізми. Провідними серед них у порядку значущості є: “Позиційна конкуренція”, “Політична ідентифікація”, “Владне самоствердження”, “Домінантна автономізація”, “Прагматична раціоналізація”, “Нормативна непоступливість”. Сенситивним для політико-ідеологічного самовизначення є період старшого шкільного віку, тобто 14–15 років.

РЕЗЮМЕ

Существует определенный набор социально-психологических механизмов, влияющих на формирование политико-идеологических приоритетов у молодежи. Предложенный автором опросник позволяет диагностировать эти механизмы. Ведущими среди них в порядке значимости являются: “Позиционная конкуренция”, “Политическая идентификация”, “Властное самоутверждение”, “Доминантная автономизация”, “Прагматическая рационализация”, “Нормативная неуступчивость”. Сенситивным для политико-идеологического самоопределения является период старшего школьного возраста, т.е. 14–15 лет.

SUMMARY

There is a number of social-psychological mechanisms influencing the political-ideological priorities of young people formation. The questionnaire proposed by the author allows to diagnose these mechanisms. “Position competition”, “Political identification”, “Power affirmation”, “Dominant autonomization” “Pragmatic rationalization”, “Normative opposition” are the most important according to their significance. Sensitive age for the political-ideological self-identification is the period of high school, that is 14-15 year-olds.

Література

1. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. – М.: Новая школа, 1996.
2. Морозов С.М. Засоби контролю діагностичних якостей психологічних тестів. – К.: ІСДО, 1994.
3. Экспертные оценки в социологических исследованиях / Под ред. С. Б. Крымского и др. – К.: Наук. думка, 1990.
4. Хьелл Л., Зинглер Д. Теории личности (основные положения, исследования и применение). – СПб: Питер Ком, 1998.
5. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. – К., 1994.
6. Общая психодиагностика / Под ред. А.А.Бодальова и др.– М.: МГУ, 1987.
7. Анастаси А. Психологическое тестирование. – СПб: Питер, 2000.

© Циганенко Г.В.

КРИТЕРІЇ ЕКСПЕРТНОЇ ОЦІНКИ ВПЛИВУ ІНФОРМАЦІЇ З ЕЛЕМЕНТАМИ НАСИЛЬСТВА, ЖАХІВ ТА ПОРНОГРАФІЇ НА ДИТЯЧУ, ПІДЛІТКОВУ ТА ЮНАЦЬКУ ПСИХІКУ

Останнім часом все більшої актуальності набуває проблема впливу на психіку підростаючого покоління інформації, в якій ідеться про насильство, секс, жахи. Створенню надійного заслону пропаганді насильства, аморальності й бездуховності мало б сприяти вироблення науково обгрунтованих експертних критеріїв впливу такої інформації на дитячу, підліткову та юнацьку психіку. Проте, незважаючи на величезну кількість досліджень з проблематики впливу віртуального насильства та порнографії на людську психіку [1; 2], сьогодні таких критеріїв не існує. Дещо кращим, на перший погляд, є стан розробки експертних критеріїв оцінки змісту інформації. Їх запропоновано чимало. Проте і тут загальноновизнаних, науково обгрунтованих критеріїв розрізнення, скажімо, еротики і порнографії, досі не вироблено [3].

Головна мета нашого дослідження полягала в розробленні критеріїв експертної оцінки інформаційної продукції насамперед під кутом зору її *можливого* впливу на дитячу, підліткову та юнацьку психіку. Йдеться про розробку таких критеріїв, які б давали змогу спрогнозувати соціально-психологічні наслідки споживання інформації відповідного змісту представниками певних вікових груп. Такий прогноз, на нашу думку, можна здійснити тільки при визначенні як головного об'єкта експертного оцінювання тих змін у психіці й поведінці реципієнтів, *які можуть виникнути* в результаті споживання ними інформації відповідного змісту.

Критерії такого впливу можна розробляти по-різному. Можна, зокрема, припустити явно чи неявно, що експерт повністю або відносно є некомпетентним. У такому разі він вважається експертом радше за своєю позицією, яку обрав сам чи в яку був поставлений відповідним наказом, розпорядженням тощо. Такого "експерта", який би якісно здійснював свою фахову діяльність, потрібно "озброїти" чи "доозброїти" відповідними критеріями оцінювання. Прийняття цієї моделі експерта передбачає проведення спеціальних досліджень, котрі

мають “наділити” його певними знаннями, яких йому бракує або які він досі не брав до уваги. Вважається, що обґрунтованість, прогностична значущість пропонованих експертів критеріїв має бути підтверджена спеціальними дослідженнями, мета яких – довести існування причинного зв’язку між змінами у психіці реципієнта та змістом споживаної ним інформації. Такий шлях дає змогу позбутися багатьох міфів, забобонів, перевірити або довести наукову обґрунтованість, дієвість та прогностичну значущість критеріїв, пропонованих для експертного оцінювання. Водночас він вимагає широко-масштабних, копітких, довготривалих досліджень і, відповідно, значних матеріальних витрат. Скажімо, доведення того, що саме частий перегляд сцен насильства може спричинювати кримінальну агресію в реальному житті, потребувало не тільки лабораторних, а й лонгітюдних та інших досліджень. При цьому навіть виявлені значущі кореляційні зв’язки між віртуальним і реальним насильствами не стали доказом наявності між ними причинного зв’язку.

Такий шлях вироблення критеріїв експертної оцінки впливу на реципієнтів інформації з елементами насильства, жаків та порнографії є доволі дискусійним не тільки з огляду на його продуктивність. Навіть у разі, коли обґрунтованість кожного критерію не викликає жодних сумнівів, лишаються проблеми, пов’язані з використанням їх певного комплексу для прогнозування впливу на дитину певного віку тієї чи тієї інформації. Експериментальна перевірка обґрунтованості прогнозу, зробленого на підставі не одного, а кількох критеріїв, є справою дуже непростою. Досить часто вона є неможливою з технічних, фінансових та морально-етичних причин. У таких випадках єдиним прийнятним способом зробити потрібний прогноз стає експертна оцінка. Тільки експерт може “підсумувати”, узагальнити, інтегрувати вплив різних чинників, ґрунтуючись на відомих йому результатах наукових досліджень, власному досвіді, інтуїції тощо.

Мабуть, саме тому альтернативний шлях вироблення критеріїв експертного оцінювання впливу інформації з елементами жаків, насильства та порнографії передбачає їх “вилучення” із свідомості експерта. Прихильники цього підходу вважають, що експерт все ж таки повинен володіти певними знаннями, повинен бути ознайомлений із результатами

відповідних досліджень, і саме це дасть йому змогу ставити правильний “діагноз”. Хоча досить часто навіть сам він не завжди точно і правильно може сказати, які саме з цих результатів зумовили той чи той його висновок.

“Вилучення” критеріїв, якими послуговується експерт, може здійснюватися у різний спосіб, про що далі йтиметься докладніше. Звичайно, і цей шлях не позбавлений певних недоліків. До них, зокрема, належить проблема валідності виділених у такий спосіб критеріїв. Стосовно них важко сказати, чим вони є насправді: певними забобонами чи об’єктивними, істинними знаннями. Ситуація ускладнюється ще й тим, що під час експертної діяльності істиннісіні висловлювання й оцінки сплітаються у деяку нерозривну, взаємопроникну цілісність із категоріями ціннісно-сислового ряду, які відображають об’єкт з огляду на його сенс і значення для суб’єкта. Якщо перші відбивають пізнавальну достовірність тих чи тих іманентних властивостей предмета, їх констатацію, то другі – їх суб’єктивну значущість, порядок їх переваги в ситуації вибору, ухвалення рішення [4, с.19]. Уникнути цього ніяк не можна через особливості мови як такої. Абсолютно “об’єктивних” висловлювань не існує, будь-яке з них є “пристрасним”, оскільки фіксує певну позицію, певний погляд на оцінюваний об’єкт. На нашу думку, саме нормативно-ціннісні розбіжності між експертами зумовлюють неоднозначність розуміння ними таких критеріїв, як “непристойність”, “надмірна (невиправдана) жорстокість” та ін., хоча вони й можуть декому видаватися самоочевидними. Невизначеність, розмитість цих критеріїв значною мірою зумовлена їх ціннісною природою.

Однак аналіз існуючого досвіду вироблення експертних критеріїв показує, що саме останній спосіб є найпоширенішим. Ним користуються розробники різноманітних експертних систем не тільки для природничих, але й для гуманітарних галузей. Наприклад, саме в такий спосіб були виокремлені критерії, що застосовуються для діагностики так названого посттравматичного синдрому (PTSD). Опис діагностичних критеріїв для виявлення порушень, викликаних травматичним впливом на психіку людини різних стресогенних чинників, котрі зазвичай виходять за рамки повсякденного людського досвіду, з’явився у 3-му виданні офіційного американського діагностичного психіатричного стандарту DSM-III-R [5, с.18] в

результаті роботи, проведеної невеликою групою експертів [6]. Їх відбір здійснювався *шляхом досягнення консенсусу між експертами по кожному критерію*. Як свідчать самі автори, котрі в різний час брали участь у цій роботі, *ні окремі симптоми, що увійшли до критеріальних комплексів, ні самі ці комплекси у той час не були піддані емпіричній чи статистичній перевірці на валідність*. Тому, попри успішне застосування цих критеріїв у діагностиці PTSD, дотепер тривають критичний аналіз і перевірка їх валідності і надійності.

Щойно описаний підхід вироблення критеріїв експертного оцінювання ґрунтується на тому, що експерт сам здатний назвати набір діагностичних ознак, необхідних йому для постановки діагнозу (вироблення прогнозу). Іншим припущенням цього підходу є визнання того, що експерт здатний також вербалізувати умовиводи, на основі яких він дійшов того чи того висновку.

Але можливий і інший, опосередкований, шлях “вилучення” із свідомості експертів як критеріїв оцінювання впливу, так і тих умовиводів, за допомогою яких вони роблять свої висновки. Він ґрунтується на ідеях психосемантики і передбачає використання методів математичної статистики. У цьому разі завдання прогнозу впливу інформації з елементами насильства, жаків та порнографії на реципієнтів різного віку можна подати не тільки як завдання прогнозу спрямованості й сили впливу, але і як завдання діагностики, тобто завдання віднесення інформації, що містить відповідні елементи, до певного класу. Такими класами можуть, наприклад, виступати певні категорії фільмів: фільми з надзвичайно сильним негативним впливом, показ яких має бути заборонений; фільми із сильним негативним впливом, показ яких має бути обмежений, тощо.

Вибір способу розв’язання поставленого завдання залежить від того, як розумітиметься й, відповідно, оцінюватиметься та вимірюватиметься вплив. Коли вплив розглядається як певна континуальна, неперервна величина, то варто скористатися множинною регресією. Якщо ж розглядати вплив як величину дискретну, доцільно застосувати методи розпізнавання образів, зокрема, дискримінантного аналізу.

Однак у будь-якому разі для вирішення поставлених завдань потрібно розв’язати три однакових підзавдання [7].

Перше підзавдання полягає у створенні певного “тезаурусу” існуючих критеріїв, показників, індикаторів впливу та виділенні у ньому певних груп. Ми виділили такі групи:

1) **контекст інформаційного повідомлення, особливості його змісту, форм та прийомів подачі**: відповідність змісту інформації загальноновизнаним моральним нормам, наявність у ній табуованих суспільством тем, образів, форм поведінки; частота їх появи, деталізованість і тривалість їх демонстрації (опису), ступінь новизни інформації, особливості стилістики тощо;

2) **статеві-вікові та індивідуальні особливості реципієнта**: особливості характеру й темпераменту, рівень вихованості, морально-психологічної зрілості, розвиненість навичок саморегуляції, наявність травматичного досвіду. Важливе значення інколи має і психофізичний стан реципієнта (тверезий – п’яний, стомлений – відпочилий, збуджений – спокійний тощо);

3) **умови, за яких відбувається ознайомлення з інформацією**: місце, час (ранок, день, вечір, ніч); наявність чи відсутність поруч батьків, інших дорослих, однолітків; особливості родинно-сімейних та міжособистісних стосунків реципієнта;

4) **частота і тривалість (періодичність) споживання соціально шкідливої інформації реципієнтом**.

Друге підзавдання полягає у розв’язанні проблеми, відомої як “прокляття розмірності” створеного тезаурусу, виокремленні з нього тих показників і критеріїв, які справді слугують експертам як прогностично значущі ознаки, що визначають їхню оцінку цільової ознаки – сили та спрямованості впливу того чи того інформаційного продукту на реципієнта певного віку. У нашому випадку зміст критеріїв (прогностичних ознак), якими послуговуються експерти, реконструювався за допомогою психосемантичних методів і визначався конкретними сполученнями низки емпіричних індикаторів (окремих ознак, що можуть бути вимірянні).

Третє підзавдання має на меті змоделювати блок прийнятих рішень, реконструювати умовиводи, використані експертами. Його розв’язували відновленням функцій зв’язку між цільовою і прогностичними ознаками. Найпростішими для відновлення цих функцій, як відомо, є методи множинної

регресії, які дають змогу будувати рівняння прогнозу цільової ознаки (у нашому випадку оцінки впливу) за множиною прогностичних ознак (критеріїв). Побудовані таким чином рівняння розглядаються як математична модель процесу прийняття рішень фахівцями у такій погано структурованій галузі, як прогнозування впливу соціально шкідливої інформації на реципієнтів різного віку на основі досвіду та інтуїції експертів.

За алгоритмами множинної регресії можна також виокремити із запропонованого переліку критеріїв найбільш інформативні методами виключення чи включення. При цьому встановлюють оптимальну кількість критеріїв, необхідну для якісного прогнозу, тобто таку, збільшення якої не приводить до істотного поліпшення якості прогнозу, а зменшення істотно його погіршує. Для цього до рівняння регресії включаються тільки ті критерії, які істотно впливають на величину пояснюваної дисперсії.

Ця сама проблема може бути подана не тільки у вигляді завдання прогнозу, а і як завдання класифікації. У цьому разі експерт, переглянувши фільм, має віднести його до певної групи, визначивши його як фільм із сильним, помірним чи слабким позитивним або негативним впливом.

Для розв'язання зазначених завдань експертам, якими виступили професійні психологи, було запропоновано оцінити кілька фільмів відповідного змісту за низкою запропонованих індикаторів та спрогнозувати їх можливий вплив на реципієнтів різного віку (від дитячого до юнацького). Експерти мали також оцінити здатність реципієнта того чи того віку адекватно зрозуміти зміст основних подій, головну ідею фільму, розрізнити позитивних та негативних героїв, самостійно дати правильну моральну оцінку побаченого тощо.

Фільми для оцінювання добиралися так, щоб у переліку їх були як такі, де зображення насильства (оголеного тіла, сексуальної поведінки, жахів), на думку експертів, було прийнятним, виправданим, так і ті, в яких особливості подачі цієї ж інформації експерти вважали неприйнятними, невинуватими.

Кожний експерт оцінював один фільм, а також намагався спрогнозувати спрямованість і силу його впливу. Ці дві найбільш значущі, з нашого погляду, характеристики впливу

експерти оцінювали за 9-бальною шкалою: від “+ 4” – надзвичайно сильний позитивний вплив, до “- 4” – надзвичайно сильний негативний вплив. Для того, щоб зробити експертну оцінку можливого впливу конкретного фільму на типового представника певного віку якомога точнішою, експерт мав оцінити спрямованість і силу впливу фільму залежно від умов перегляду (самостійного чи у присутності батьків, перегляду вдень чи вночі тощо), рівня тривожності, агресивності та деяких інших індивідуальних особливостей реципієнтів.

Усереднені оцінки впливу фільмів певної категорії (бойовики, фільми жахів чи фільми, насичені інформацією сексуального змісту) становили залежну змінну, тобто ту, яка мала бути спрогнозована за низкою критеріїв (незалежних змінних).

Критерії ж впливу, як уже зазначалося, не були визначені наперед, а мали бути виділені за допомогою факторного аналізу створеного нами “тезаурусу” показників (індикаторів) впливу. Його результати виявили таке.

1. Провідними критеріями оцінки впливу фільмів з елементами насильства для експертів-психологів є: “моральна прийнятність провідних смислових інтенцій фільму”; “оцінка насильницької поведінки персонажів та її мотивів, а також емоцій (почуттів), які викликає фільм”; “рівень морально-психологічної зрілості реципієнта” (його здатність розуміти, оцінювати інформацію, контролювати власні емоції, поведінку тощо). Інші критерії, такі як “сценарії вирішення конфліктних ситуацій”, “ступінь реалістичності (натуралістичності) насильницьких дій або їх наслідків”, “насиченість фільму сценами насильства”, відіграють меншу роль в оцінюванні фільму експертами.

2. Серед провідних критеріїв оцінки експертами-психологами фільмів сексуального змісту були: “моральна прийнятність провідних інтенцій фільму, його художня цінність”; “рівень морально-психологічної зрілості реципієнта”; “рівень відвертості – опосередкованості зображення оголеного тіла та сексуальної поведінки персонажів”. Меншою мірою на експертні оцінки досліджуваних фільмів впливали критерії: “моральна прийнятність мотивів сексуальної поведінки персонажів”; “моральна прийнятність сценаріїв (моделей) сексуальної поведінки персонажів: наявність домінування, примусу, агресії”.

3. Найбільш значущими експертними критеріями оцінки фільмів жахів виявилися: “рівень морально-психологічної зрілості реципієнта”; “рівень жаху, що його викликають страшні персонажі”; “моральна прийнятність провідних смислових інтенцій фільму”.

Зіставлення критеріїв, якими оперують експерти, оцінюючи фільми з елементами насильства, жахів, еротики та порнографії, дає підстави стверджувати, що їхня оцінка потенційного впливу цих фільмів на дітей, підлітків та юнаків визначається насамперед прийнятністю провідних інтенцій фільмів, рівнем морально-психологічної зрілості реципієнтів, а також деякими особливостями зображення страшних персонажів, насильства, оголеності чи сексуальної поведінки. Крім того, можна помітити, що “розмірність” (когнітивна складність) експертної свідомості для різних категорій фільмів різна. Вона вища для фільмів сексуального змісту та з елементами насильства. Це можна пояснити кращою обізнаністю експертів з результатами досліджень, присвячених впливу на людську психіку інформації саме такого змісту. Відсутність досліджень впливу на людську психіку фільмів жахів і, відповідно, необізнаність експертів з можливими наслідками споживання інформації такого змісту утруднюють процес оцінювання її впливу.

Проведене дослідження дає також змогу стверджувати, що між критеріями, що визначені нами, та критеріями, задекларованими у положенні про експертну комісію Міністерства культури України і призначеними для оцінки фільмів, існують суттєві розбіжності. Сьогодні діючі критерії оцінювання інформації орієнтовані насамперед на виявлення (фіксацію) в інформаційній продукції жаклих образів, насильницьких чи сексуальних дій, оголеності як такої та оцінку їх інтенсивності. Проте справжній “внесок” цих критеріїв у загальну оцінку потенційного впливу, як свідчать результати нашого дослідження, не є визначальним. Можна навіть стверджувати, що ці критерії відіграють радше допоміжну роль і що реально експерти оцінюють насамперед провідні інтенції оцінюваної інформації та рівень морально-психологічної зрілості реципієнтів, на яких вона розрахована.

Проте перед нами стояло завдання не тільки розробити науково обгрунтовані критерії впливу соціально шкідливої

інформації на дітей, підлітків та юнаків, але й запропонувати певну технологію його експертного оцінювання, насамперед способи обробки отриманої від експертів інформації, певні правила виведення й формулювання висновків.

Доти, поки прогнозування (чи класифікація) здійснюється за одним критерієм, завдання не видається надто складним. Скажімо, лонгітюдними емпіричними дослідженнями доведено існування позитивного зв'язку між інтенсивністю споживання інформації про бійки, убивства в дитинстві та частотою насильницьких злочинів у молодому віці. Тому насиченість фільму сценами насильства вважається одним із критеріїв негативності його впливу на дитячу, підліткову та юнацьку психіку. І чим насиченіший сценами насильства фільм, тим вищою має бути оцінка шкідливості його впливу на юних глядачів. Якщо позначимо ступінь впливу символом Y (знак "+" означатиме його позитивну чи негативну спрямованість), а рівень насиченості його сценами насильства – X , то фактично матимемо справу з добре відомою у статистичній лінійною регресійною моделлю, яка описується рівнянням

$$Y_i = A \cdot X_i + B + e_i, \quad 0 < i \leq n,$$

де A , B – невідомі константи, e_i – похибка вимірювання. Загальне завдання полягає в тому, щоб на основі оцінок величини X_i (рівня насиченості інформації елементами насильства) спрогнозувати значення величини Y_i (ступінь та спрямованість впливу цієї інформації на реципієнта) [8].

Якщо ж урахувати додаткові критерії, скажімо, інтенції повідомлення, присутність батьків, здатних допомогти дитині зробити належну оцінку побаченого, рівень вихованості самої дитини, то цілком можливо, що вплив навіть великої кількості насильницьких актів на дитину буде визнано нейтральним, а то й позитивним.

Змоделювати процес прийняття рішення експертом в ситуації такого багатокритеріального вибору ми намагалися за допомогою технік множинної регресії та дискримінантного аналізу. Побудовані нами математичні моделі прийняття рішень експертами підтвердили прогностичну значущість виділених критеріїв. Ступінь збігу оцінок впливу усіх досліджуваних нами фільмів, виставлених експертами, й оцінок, розрахованих на основі регресійних та дискримінантних моделей, був високим.

(Заради об'єктивності зазначимо, що прогностичні можливості створених нами моделей перевірялися лише на тій множині фільмів, на основі якої відбувалася реконструкція процесу прийняття експертного рішення. На новій множині фільмів прогностичні можливості розроблених моделей не тестувалися).

Реалізація запропонованого нами підходу до експертного оцінювання потенційного впливу інформації з елементами жахів, насильства та інформації відверто сексуального змісту на психіку дітей, підлітків та юнаків, на нашу думку, дасть змогу автоматизувати процес прийняття рішення в ситуації багатокритеріального вибору. У свою чергу, автоматичне віднесення певного фільму до категорії тих, чий вплив уже був визначений раніше, дасть змогу експертові порівняти ці фільми між собою, оцінити рівень їх подібності, переглянути свої висновки, уточнити їх. Крім того, стає можливим накопичування знань та використання накопиченої бази з навчальною метою, а також з метою професійного відбору.

РЕЗЮМЕ

Критерії експертної оцінки впливу інформації з елементами насильства, жахів і порнографії на дитячу, підліткову та юнацьку психіку не можуть бути створені тільки в результаті проведення досліджень, спрямованих на “озброєння” експертів знаннями про причинно-наслідкові зв'язки між споживанням соціально шкідливої інформації та відповідними змінами у психіці реципієнтів. Дослідження, що передбачають “вилучення” критеріїв впливу із свідомості самих експертів, можуть бути не менш ефективним способом розв'язання проблеми, якщо його вважати додатковим, а не альтернативним. Визначити вплив фільмів з елементами насильства, жахів та сценами відверто сексуального змісту на психіку дітей, підлітків та юнаків експерти-психологи можуть за допомогою критеріїв “моральна прийнятність основних інтенцій фільму”, “рівень морально-психологічної зрілості реципієнтів”, а також з урахуванням деяких особливостей зображення страшних персонажів, насильства, оголеності або сексуальної поведінки.

РЕЗЮМЕ

Критерии экспертной оценки влияния информации с элементами насилия, ужасов и порнографии на детскую, подростковую и юношескую психику не могут быть созданы только в результате проведения исследований, направленных на “вооружение” экспертов знаниями о причинно-следственных связях между потреблением социально вредной информации и соответствующими изменениями в психике реципиентов. Исследования, предусматривающие “извлечение” критериев влияния из сознания самих экспертов, могут быть не менее эффективным способом решения проблемы, если его считать дополнительным, а не альтернативным. Определить влияние фильмов с элементами насилия, ужасов и сценами откровенно сексуального содержания на психику детей, подростков и юношей эксперты-психологи могут при помощи критериев “моральная приемлемость основных интенций фильма”, “уровень морально-психологической зрелости реципиентов”, а также с учетом некоторых особенностей изображения страшных персонажей, насилия, обнаженности или сексуального поведения.

SUMMARY

Criteria of expert examination of the information containing elements of violence, horrors and pornography influence upon the psyche of children, teen-agers and youths cannot be formed only as a result of investigation aimed at the “arming” experts with knowledge about causal-resultative relations between getting socially harmful information and the relevant changes in the psyche of recipients. Investigations that envisage that “an extraction” the criteria of influence from the consciousness of experts can be as well an efficient means of the problem solution if to consider them as an additional means but not alternative one. Experts-psychologists can determine the influence of films containing elements of violence, horrors and open sexual scenes upon psyche of children, teen-agers and youths with the help of the criteria “moral acceptability of main film intentions”, “moral-psychological maturity of recipients” and taking into account some peculiarities of horror characters presentation, violence, nakedness or a sexual behaviour.

Література

1. Землянская Л.М. Современная американская коммуникативистика. – М., 1995.
2. Мельник Т.С. Mass-media: Психологические процессы и эффекты. – СПб, 1996.
3. Ефимова Л. Зарубежный опыт защиты детей и подростков в сфере теле- и радиовещания // Киномеханик. – 1999. – № 12. – С. 12–16.
4. Соціальна експертиза в Україні: методологія, методика, досвід впровадження / За ред. Ю.І.Саєнка. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000.
5. Діагностичні критерії з DSM-III-R: Пер. з англ. – К., Абрис, 1994.
6. Тарабрина Н.В., Лазебная Е.О. Синдром посттравматических стрессовых нарушений: современное состояние и проблемы // Психол. журн. – 1992. – Т.13. – № 2. – С.14 – 29.
7. Мельников В.М., Ямпольский Л.Т. Введение в экспериментальную психологию личности: Учеб. пособие для слушателей ИПК, преподавателей пед. дисциплин ун-тов и пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1985.
8. Боровиков В.П. Популярное введение в программу STATISTICA. – М.: Компьютер Пресс, 1998.

© Фролов П.Д.

А.Н. Плющ

МЕТОДИКА ЭКСПЕРТНОГО ОЦЕНИВАНИЯ ИНФОРМАЦИИ С ЭЛЕМЕНТАМИ ЭРОТИКИ И ПОРНОГРАФИИ

Тексты – это зеркала, в которых
каждый читает себя, а не автора.
Борхес

Постановка проблемы. Взросление подростков, вместе с их психофизиологическим созреванием, приводит к появлению у них потребности в получении информации, доходчиво освещающей темы сексуальных взаимоотношений. Одна из функций информации с элементами эротика и порнографии – воспитание культуры этих взаимоотношений. В обществе должны существовать легальные возможности

получения информации о сексуальных взаимоотношениях, соответствующие его социокультурным особенностям [1].

Эпизодический просмотр информации с элементами эротики и порнографии формирует более гибкие представления о сексуальном поведении, представляет более широкий круг возможных ситуаций и возможных способов действий в подобных ситуациях, расширяет границы личного опыта. Известно, что обычные люди с гетеросексуальной ориентацией, не склонные к сексуальным преступлениям, сталкивались с порнографической продукцией в подростковом возрасте чаще, чем правонарушители, и эта порнографическая продукция была более откровенной. Выявлено также, что растлители малолетних впервые сталкиваются с порнографической продукцией существенно позже, чем обычные граждане [2].

Постоянный просмотр подростками передач с элементами эротики и порнографии оказывает влияние на формирование отдельных компонентов ментальных структур. Во-первых, при неоднократном просмотре возрастает степень доверия к источникам получения информации. Во-вторых, неоднократный просмотр повышает удельную значимость такой информации, поскольку увеличивается ее относительный вес в структуре получаемой информации. В-третьих, из-за отсутствия собственного опыта подросток будет некритически усваивать модели сексуального поведения и отношения к сексуальным партнерам. Транслируемые образцы поведения и отношений он будет воспринимать на веру как типичные, и они будут усваиваться как нормативные [3; 4; 5].

Роль общественной регуляции влияния информации с элементами эротики и порнографии должна состоять не в том, чтобы не дать ознакомиться с образцами подобной продукции (это нереальная задача), а в ограничении потока такой информации в доступном подросткам сегменте информационного пространства и заданием рамок его восприятия. Восприятие такой информации обусловлено воспитанием сексуальной культуры индивидуальных субъектов, соответствующей традициям общества.

Как показали материалы круглого стола, проведенного Институтом социальной и политической психологии АПН Украины, эксперты, оценивающие информацию с элементами эротики и порнографии, исходят из субъективных критериев.

Целью работы является предложение компактной методики, позволяющей оценить потенциал воздействие информации с элементами эротики и порнографии на основе анализа элементарных конструкторов текста.

Характеристики текста, определяющие его понимание индивидуальными субъектами. Существование в Мире непременно предполагает взаимодействие с ним, при этом обмен информацией – необходимая составляющая этого взаимодействия. Под информацией будем понимать интерпретацию локализованной части окружающего Мира, позволяющую создать ее модель, воспроизводящую основные свойства этой части. Характеристики этой модели будут обусловлены устройством ментальных структур субъекта восприятия. Информация показывает Мир таким, каким его может представить себе субъект, и тем самым определяет возможности деятельности субъекта, позволяя ему понять себя в Мире.

Предлагаемый текст – это только “видимая” часть информации, влияние которой зависит от условий восприятия (задается контекст восприятия), особенностей субъекта, позволяющих ему считывать содержание информации, места этой информации в общей структуре информационного потока (доверие к ней). Такое расширение контекста осмысления информационного послания позволяет анализировать не только сам текст как элемент влияния, но также цели и мотивы его автора.

Основной элемент информации – текст. Структура простейшего текста представляется следующей: элементы текста – сюжетная линия (последовательность, совокупность ряда элементов) – семантическое пространство, интегрирующее смыслы всех частей текста. Текст состоит из элементарных единиц (эпизодов, картинок), которые, объединяясь, образуют сюжетную линию. Сюжетных линий может быть несколько, но чаще всего одна из них основная, остальные – второстепенные. Смыслы всех частей текста образуют его семантическое пространство, которое выходит за рамки смысла конкретной ситуации, образуемой сюжетом, поскольку допускает интерпретацию событий с нескольких позиций: его собственной,

автора, различных героев, с которыми может идентифицировать себя субъект восприятия, в зависимости от субъективного опыта и сложности когнитивных структур. (Пример по аналогии – буквы образуют слова, которые складываются в предложение, имеющее свой целостный смысл, помимо смысла составляющих его отдельных слов.)

Понимание текста начинается с восприятия его элементарных единиц. Для этого этапа характерно фрагментарное, статическое осмысление информации, требующее понимания единиц текста. Осознание этих единиц связано со зрелостью субъекта: степенью развития когнитивных структур, наличия собственного опыта в данной области и рефлексивных возможностей субъекта восприятия. Для следующего этапа восприятия (и понимания) свойственны интеграция элементарных единиц текста, прослеживание динамики событий и их экстраполяция на основе имеющихся данных. Субъект должен уметь соединять элементы с помощью различных видов связей: линейно-временных, пространственных, причинно-следственных. Понимание смысла текста, который принципиально многозначен, предъявляет еще более высокие требования к ментальной сложности субъекта восприятия, поскольку предполагает возможность интерпретировать текст с нескольких точек зрения и осознавать семантические различия, вытекающие из своеобразия этих позиций. В своей модели Мира субъект должен уметь ставить на позицию других субъектов, т.е. он уже должен приобрести опыт поведения в нескольких социальных ролях и должен понимать не только “видимые”, наглядные действия героев, но и “невидимые” причины их поведения. Критерием зрелости ментальных структур служит возможность регулировать свое поведение в соответствии с моральными требованиями социума, т.е. субъект может идентифицировать себя с членом какой-либо общности, выдвигающей нормативные требования к регуляции своего поведения.

Есть еще один этап понимания информации, который относится не столько к прочтению конкретного текста, сколько к попытке понять автора текста, что он хотел сказать своим посланием, что он зашифровал не в самом видимом тексте, а в

его прочтении. Текст – единица коммуникации, поэтому, помимо своего собственного смысла, он несет смысл послания, т.е. для чего, с какой целью эта информация послана в мир.

Возрастные особенности восприятия смысла информации. Элементы текста для своего восприятия (осмысления и понимания) предполагают существование сопряженных семантических структур у субъекта восприятия, позволяющих осуществлять результативное взаимодействие, т.е. развернутое “видение” (осмысление и понимание в доступной форме) текста во всех модальностях. Понимание текста связано с прочтением его различных конструктивных элементов разной временной длительности, приводящих к качественным различиям в восприятии различных текстовых структурных единиц. Произведения искусства предполагают неконгруэнтность смыслов различных составляющих информации для придания большей многозначности и большего количества интерпретаций смыслов этой информации. Сложность экспертного оценивания информации и ее влияния как раз и возникает при интерпретации возможных смыслов всего текста, поскольку при незрелом уровне мышления из контекста могут вырваться отдельные элементы и нагружаться смыслами, далекими от замыслов автора произведения. В тексте транслируется система смыслов. Но наглядно воспринимается обычно локальное содержание, а смысл всего текста не выводим напрямую из текста, он – нелокальный. Чтобы его “увидеть”, необходимо проанализировать содержание (и состав) всего текста, что предъявляет повышенные требования к ментальным структурам субъекта восприятия. На различных уровнях ментальных структур происходит интерпретация разнообразных структурных составляющих элементов, которые воспринимаются одновременно, чем обуславливается многоуровневость (многоплановость) смыслового пространства этой информации.

На первом уровне происходит восприятие формальных характеристик единиц текста, приводящих к фрагментарному восприятию Мира и обуславливающих мифологический тип мышления [6]. Дети обращают больше внимания на второстепенные, поверхностные впечатления, упуская значительную

часть сюжетной линии и содержания. Совершается неоправданная генерализация смысла происходящих событий, когда фрагментарные характеристики явлений выдаются за социально-универсальные.

На втором уровне осуществляется восприятие последовательности содержательных единиц текста, что обуславливает различные виды рационального мышления. На этом уровне семантическое пространство текста организовано как последовательность дискретных картинок. Основное условие, позволяющее перейти к новому уровню мышления, – возможность изменения позиции восприятия, выделение себя из происходящих событий, взгляд со стороны. При понимании событий развивается способность делать логические выводы, устанавливать различные виды причинно-следственных связей.

На третьем уровне происходит восприятие смысла текста в целом на основе интеграции смысловых пространств, как элементарных единиц, так и сюжетных линий текста, установление причин поведения действующих лиц в различных ситуациях. Это предполагает наличие некоторого социального опыта, позволяющего реконструировать причины поведения героев в подобных ситуациях. Подростки уже могут оценить моральность действий персонажей с точки зрения различных социальных групп, т.е. могут интерпретировать информацию вне рамок видимой картинке. Этот уровень восприятия требует достаточного уровня развития ментальных структур и эмоциональной сферы субъекта, когда он будет способен оценить не только содержание информации, ее смысл с учетом соответствия их социальным нормам определенной группы общества, но и понять внутренние переживания героев.

Возрастные особенности развития ментальных структур приводят к тому, что подростки интерпретируют различные составляющие текста на основе собственного социального опыта, что может приводить к поверхностному, примитивному прочтению содержания текста.

Возрастные особенности отношения к информации с элементами эротики и порнографии. Полученная информация с элементами эротики и порнографии, в силу ее конгруэнтности

особенностям психики субъекта в результате интерпретации, обладает побудительным потенциалом к совершению сексуальных действий. Несмотря на внешнюю стимуляцию, взрослый человек обычно способен сохранять под контролем социальных норм свои привычные способы поведения. Подросток не всегда может не только анализировать информацию подобного рода (неразвитость когнитивных структур) и управлять своим поведением под действием информации подобного рода, но и осознавать стимулирующее воздействие подобной информации (разбираться в причинах своего поведения) [7]. У подростков часто нет и необходимой сексуальной культуры, что может приводить к формированию незрелых форм сексуального поведения.

Выделяются три этапа отношения к информации с элементами эротики и порнографии. На первом этапе эта информация детей практически не интересует, в лучшем случае проявляется эпизодический интерес, который спорадически возникает и так же исчезает в случае адекватного уровня его пояснения. Причины такого поведения во многом обусловлены психофизиологическим созреванием, появление вторичных половых признаков служит индикатором перехода к следующему этапу, когда эта информация становится основным источником получения знаний о сексуальных взаимоотношениях. У подростков можно выделить следующие стадии взаимоотношений с противоположным полом: возникновение интереса; налаживание взаимоотношений, период ухаживаний; первые сексуальные контакты, характеризующиеся расширением спектра возможных форм поведения и, соответственно, поиском необходимой информации [8]. С приобретением индивидуального сексуального опыта, который в различных исторических условиях и у разных социальных групп может отличаться, начинается третий период, когда значимость подобной информации в СМИ падает в связи с изменением ее функции. Из главного источника получения информации о сексуальных взаимоотношениях она превращается в дополнительный.

То есть можно выделить пять различных этапов регламентации информации с элементами эротики и порнографии: от полного отсутствия этой информации до снятия запретов на показ социально приемлемых видов сексуальных действий. На различных этапах происходит постепенное расширение тематики произведений и используемых эротических и порнографических элементов: расширяется контекст их применения, увеличиваются их длительность, количество и “откровенность”. Пока информация с элементами эротики и порнографии в силу возрастных особенностей не вызывает интереса у детей, незачем его искусственно поощрять, но сексуальные отношения не должны быть запрещенной темой. С началом постоянных сексуальных контактов не имеет смысла ограничивать показ такой информации для этой группы, скорее наоборот, надо заботиться о сексуальном просвещении молодых людей.

Проанализированные классификаторы информации с элементами эротики и порнографии различных стран (Великобритании, России, США, Франции и Украины) содержат подобную регламентацию и периодизацию, отличаясь только возрастными рамками данных периодов, связанных с социокультурными особенностями конкретных обществ.

Желательно учитывать антиципирующий характер использования информации: изображенные нормы поведения в типичных ситуациях будут использоваться подростками, только вступающими в подобные ситуации. С целью влияния на существующие в общественном сознании нормы сексуальных взаимоотношений возрастные границы просмотра информации с элементами эротики и порнографии можно сдвигать. Модульный принцип построения методики допускает внесение изменений в связи с происходящими в обществе социокультурными трансформациями.

Методика оценивания информации с элементами эротики и порнографии. Шаг 1. Целевой анализ текста (В таблице не отражен.). В зависимости от целей автора передачи (составителя репертуара, редактора телевидения) субъект восприятия попадает в ситуацию, когда рамки

восприятия уже заданы. Анализ целей сводится к определению типа информации – учебная, познавательная (культурологическая), развлекательная – и, соответственно, к установлению целевой аудитории. Контекст ситуации восприятия будет определять ориентацию семантического пространства.

Главная цель учебной информации – передача знаний в области секса и сексуальных взаимоотношений, причем такой информационный продукт проходит свою экспертизу в рамках утвержденных Министерством образования и науки учебных программ и рассчитан на подростков определенного возраста.

Главная цель познавательной (культурологической) информации – ознакомление с существующей культурой сексуальных отношений в контексте передач об искусстве, истории. В таких текстах элементы эротики и порнографии могут быть как изобразительным средством, подчиненным решению главной задачи автора, так и объектом изучения.

В современном обществе цель создателей развлекательных программ – достижение наибольшего рейтинга программы. Информация с элементами эротики и порнографии, которая в силу возрастных особенностей подростков вызывает у них интерес, используется в качестве средства привлечения внимания зрителей, оказывая при этом воздействие на их психику. Подросток чаще всего не может различить это воздействие и противостоять ему. Слабо выработанные механизмы регуляции психофизиологических состояний, вызываемых информацией подобного рода, особенности когнитивных структур и нехватка жизненного опыта не позволяют ему критически осмыслить эту информацию. Избежать манипулятивных воздействий на психику подрастающего поколения и позволяет общественная регуляция доступного им сегмента информационного пространства.

Шаг 2. Тематический анализ, или интен-анализ, текста (качественная оценка текста в целом). Он сводится к установлению присутствия сюжетной линии, связанной с сексуальными отношениями. Возможные варианты: тема секса – второстепенная сюжетная линия, одна из главных сюжетных линий, основная тема произведения.

Шаг 3. Содержательный анализ, или контент-анализ, текста (оцениваются количественные параметры элементов текста). На этом этапе необходимо отнести информационный продукт к определенному типу, в зависимости от количества единиц текста с элементами эротики и порнографии и их содержания, которые обуславливают характер влияния на психику подростков. Единицы текста с элементами эротики и порнографии: сцены – ухаживания, страстных объятий, поцелуев, имитаций половых актов, полового акта, сексуального насилия или принуждения; эпизоды показа – объятий, поцелуев, обнаженного тела, имитации полового акта, полового акта; кадры – поцелуи, страстные поцелуи, объятия, нагота крупным планом, показ половых органов, показ половых органов крупным планом.

Существующая классификация продукции с элементами эротики и порнографии, допускаемой в кино и на телевидении, в целом вполне соответствует вышеуказанным требованиям. Возрастные границы примерно соответствуют сложившимся в нашем обществе стандартам сексуальных взаимоотношений (которые в последнее время сдвигаются): 10–11 лет – начало появления вторичных половых признаков; 12–14 лет – появление интереса к противоположному полу, формирование физиологической возможности вступления в сексуальный контакт; 14–16 лет – установление индивидуальных взаимоотношений между подростками противоположных полов; 16–18 лет – средний возраст начала сексуальных контактов.

В таблице приведено допустимое содержание текста с элементами эротики и порнографии, соответствующее возрастным этапам формирования интереса к сексуальным отношениям и уровню понимания глубины этих отношений. Дорогостоящие опросы по установлению возрастных границ, исходя из имеющихся ресурсов, можно заменять экспертным мнением, традициями общества и сложившейся практикой. Субъективность критериев отнесения информации к тому или иному типу преодолевается возможностью изменять их в зависимости от трансформировавшихся социокультурных стандартов в ходе общественных обсуждений. Основное

достоинство предложенной схемы построения методики – линейная логика построения, обеспечивающая простоту использования.

РЕЗЮМЕ

Воздействие информации с элементами эротики и порнографии на структурные элементы психики субъекта восприятия обуславливается количеством этой информации в совокупном массиве потребленной информации. Воздействие конкретного текста опосредованно способностью потребителей уловить пласты смыслов информации, доступные им. Предложенная методика, построенная по модульному принципу, дает возможность определить основные структурные элементы текста с элементами эротики и порнографии, по которым можно идентифицировать потенциальное воздействие заложенных смыслов на психику потребителей. Другими словами, представляется возможным оценить потенциал “опасности” конкретного текста (т.е. разнообразие содержания, вызывающих определенные действия, ответственность за результаты которых еще не сформирована) в зависимости от элементного состава этого текста.

РЕЗЮМЕ

Вплив інформації з елементами еротики і порнографії на структурні елементи психіки суб'єкта сприйняття зумовлюється кількістю цієї інформації в сукупному масиві спожитої інформації. Вплив конкретного тексту опосередкований здатністю споживачів уловлювати пласти смислів інформації, доступні їм. Запропонована методика, побудована за модульним принципом, дає змогу визначити основні структурні елементи тексту з елементами еротики і порнографії, за якими можна ідентифікувати потенційний вплив закладених смислів на психіку споживачів. Інакше кажучи, видається можливим оцінити потенціал “небезпеки” конкретного тексту (тобто різноманітність змістів, які викликають певні дії, відповідальність за результати яких ще не сформована) залежно від елементного складу цього тексту.

SUMMARY

Information containing elements of sensuality and pornography upon structural elements influence upon a receiving subject's psyche is conditioned by the quantity of such an information in the general quantity of an information received. The influence of a concrete text is mediated by an ability of readers to catch the layers of information sense easily understood by them. The technique proposed is formed according to the module principle and gives an opportunity to determine the main structural elements of a text containing elements of sensuality and pornography that allow to identify the potential influence of the senses present in it upon the psyche of readers. In other words it looks possible to assess the potential of "a danger" of a concrete text (that is the variety of senses that evoke certain irresponsible actions)

Литература

1. *Анурин В.Ф.* Сексуальная революция: двойной стандарт // Социс. – 2000. – № 9. – С. 88–96.
2. *Келли Г.* Основы современной сексологии. – СПб.: Изд-во "Питер", 2000.
3. *Зимбардо Ф., Лайнне М.* Социальное влияние. – СПб.: Изд-во "Питер", 2000.
4. *Тарасов К. А.* К поискам выхода из ловушки экранного насилия // Мир психологии. – 2000. – № 2. – С. 18–29.
5. *Харрис Р.* Психология массовых коммуникаций. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001.
6. *Леви-Брюль Л.* Первобытное мышление // Психология мышления. – М: Изд-во МГУ, 1980. – С. 130–140.
7. *Жабский М.И.* Индивидуальный кинорепертуар как проблема первичной социализации подрастающего поколения // Мир психологии. – 2000. – № 3. – С. 205–215.
8. *Масоликова Н.Ю.* Проблемы психосексуального развития и воспитания детей в современных условиях // Психол. наука и образование. – 2000. – № 4. – С. 27–38.

© Плющ О.М.

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

В.П. Казміренко

ОСОБИСТІСНЕ ПРИЙНЯТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПОЛІТИЧНОМУ ВИБОРІ

Події політичних виборів останніх десяти років стали однією із найяскравіших сторінок драматургії суспільного життя українських громадян. В них відобразилися всі муки народження нових форм суспільної свідомості: процеси формування нових світоглядних схем, соціальних настанов, цілепокладань, перспективних бачень майбутнього, суспільних ставлень та відносин. Інакше кажучи, процеси, що утворюють цю драматургію, стали значущою силою перетворень і суттєво вплинули на визначення сучасних рис майбутнього суспільства України. Громадянська участь у цих процесах суспільствотворення ще довго буде об'єктом гострої публіцистичної полеміки політологів і журналістів. Ученим – соціологам і соціальним психологам – знадобиться ще не один рік для ґрунтовного вивчення механізмів, процесів і станів політичної свідомості, що формувалася, набуваючи рис рушійної сили у становленні та розвитку нового суспільного явища, назва якого – *психологія електоральної поведінки*.

Проблема особистісного прийняття відповідальності в політичному виборі, що є складовою соціально-психологічних досліджень електоральної поведінки і відображає складні комплекси психологічних процесів і феноменів, які зумовлюють перебіг особистісних подій, пов'язаних з вибором, досі у науковій літературі спеціально не розглядалася. **Метою** цієї статті є спроба дати наукове пояснення та обґрунтування психологічних механізмів, що формують особистісну відповідальність, розглянути найбільш важливі соціально-психологічні чинники, які зумовлюють цей процес.

Психологам, мабуть, слід ще раз подивуватися з того, скільки потенційних ресурсів і можливостей криється у суспільній свідомості, суспільній творчості та насназі народних

мас до суспільствотворення. Народ Обирає, робить Вибір. Вдумайтесь у ці слова. Сам факт вибору, реалізації його можливостей – це вже немало. Але компетентний вибір, усвідомлення відповідальності за дію, яку особистість чинить не під впливом хвилинного стану, а добре розуміючи наслідки, за якими доля її нащадків, – це ще більше. І складніше!

Психологічний процес вибору можна визначити як поведінку людини в проблемних ситуаціях, коли об'єктивно існує можливість та суб'єктивно усвідомлюється **альтернативність рішення**, що й дає змогу особистості здійснювати **персоніфікований вплив на перебіг подій**.

Реалізація альтернативних можливостей вибору становить суттєвий інтерес для людини, але жодна з конкретних досягнутих можливостей розвитку не може задовольнити її повною мірою. Сутність проблеми вибору полягає у розв'язанні суперечності між усвідомлюваною особистістю спроможністю впливати на перебіг подій та незадоволеністю альтернативами впливу, які вона усвідомлює [1].

Ця суперечність є силою, яка спрямовує, регулює та активізує, є мотивом поведінки людини в ситуації підготовки вибору, політичного – особливо. В цьому реалізується можливість і формується здатність впливати на розвиток подій у проблемній ситуації.

Процес вибору – це складова будь-якої самостійної діяльності, де виявляється потреба приймати цільове рішення. Функція вибору завжди пов'язана із соціально-рольовим репертуаром особистості, її правами та обов'язками, статусними, демографічними, соціокультурними характеристиками.

Формуючи електоральні наміри, людина має право і зобов'язана здійснити вибір, використати об'єктивно існуючу можливість впливати на перебіг подій. При цьому **безпосередньо або опосередковано вона несе відповідальність за наслідки свого вибору – як дії**, тобто вона не може бути байдужою до того, як розвиватимуться події, який вплив буде здійснений при виборі тієї чи іншої альтернативи.

Таким чином, психологічні механізми, які причинно зумовлюють зміст вибору і організують його персоніфіковано-особистісну форму, можуть бути окреслені такими постулатами:

- вибір завжди передбачає особистісне прийняття суб'єктом проблемної ситуації, і це зумовлює особливості його електоральної активності у вигляді феноменологічної сили “зсуву мотиву на мету”;

- кінцевий результат вибору завжди зумовлений формуванням особистої відповідальності за наслідки вибору як прийняття цінностей свого оточення, їх інтерналізацію та формування своїх обов'язків щодо їх утвердження й реалізації.

З огляду на це проблеми психологічних проявів рефлексивного розуміння та прийняття відповідальності політичного вибору і електорального зокрема є дуже важливими як для вирішення численних прикладних завдань політичної психології, так і для наукового пояснення механізмів складних соціально-психологічних явищ, тому що:

- 1) поведінка особистості в ситуації вибору є результатом **відображення численних вимог суспільства** в індивідуальній специфічній стратегії й тактиці кожної окремої людини, у психологічній організації її очікувань та сформованості життєвого досвіду;

- 2) вибір у проблемній ситуації **опосередковується соціальними настановами, нормами, традиціями та відносинами**, що існують у суспільстві та конкретному соціальному оточенні, адже це суттєво визначає зміст і стиль психологічної моделі вибору;

- 3) типологія і моделі психологічних стилів вибору та їх соціальний зміст справляють певний **вплив на формування психологічних механізмів регуляції соціальної поведінки членів суспільства**, формування норм, традицій, ритуалів, соціальних настанов (аттитюдів), очікувань та інших складових масової свідомості;

- 4) за характером прийняття **особистісної відповідальності**, за умінням вирішувати проблемні ситуації вибору, за вибраними формами впливу на проблемні ситуації та процеси можна будувати **прогностичні моделі** соціальної життєдіяльності, перебігу подій в електоральній драматургії суспільства, прогнозувати **різноманітні форми соціальної мотивації**, що, відповідно, зумовлюють типові для соціального середовища форми прийняття особистісної відповідальності, характеру реалізації соціогенних потреб у суспільстві (мотивація

творення, споживацька мотивація, оптимізм, схильність до пошуку консенсусу та потреба в співпраці тощо).

Як уже зазначалося раніше, процес вибору здійснюється в кожному випадку, коли суб'єктивно неможливо звести до єдиного критерію цінність, що очікується, принаймні двох із існуючих альтернатив. Справді, якби це було можливо в рефлексивному усвідомленні людиною безпосередньо в процесі вибору, то перед нами – типове завдання визначення правильного рішення, тобто завдання інтелектуальне, але зовсім **не проблемна ситуація, що вимагає прийняття рішення щодо можливого вибору**. Вибір при цьому слід розглядати як інтегральну взаємодію емотивних, волятивних і інтелектуальних складових реалізації особистісного досвіду людини [2].

Ці умови передбачають виділення щонайменше трьох найважливіших напрямів, які потрібно планувати в дослідженні соціально-психологічних проблем відповідальності, що супроводжує електоральний вибір:

1) дослідження аттитюдів і критеріїв оцінок щодо вибору альтернатив, які завжди тісно пов'язані з ціннісними орієнтаціями, соціальними настановами, мотивацією, відносинами та очікуваннями особистості або певної групи людей, які, в свою чергу, відображають зміст і спрямування у прийнятті суб'єктами вибору суспільної та персональної відповідальності;

2) дослідження прогностичних можливостей та когнітивних стилів вибору в проблемних ситуаціях, їх залежність від когнітивних процесів соціально-психологічної природи – атрибуції, соціальної інтерпретації, соціального сприймання, соціального мислення як рефлексивних механізмів розуміння особистісної відповідальності за соціальну дію вибору;

3) дослідження соціально-психологічної залежності та стійкості до стороннього впливу, що здійснюється з боку спрямованих мобілізуючих сил, здатність до самодетермінованого осмислюваного вибору з відповідним прийняттям обов'язків, мотивів і соціогенних потреб, покладених у зміст цих обов'язків, в чому зафіксована значущість вибору як соціальної дії, здійснюваної особистістю (див. рис).

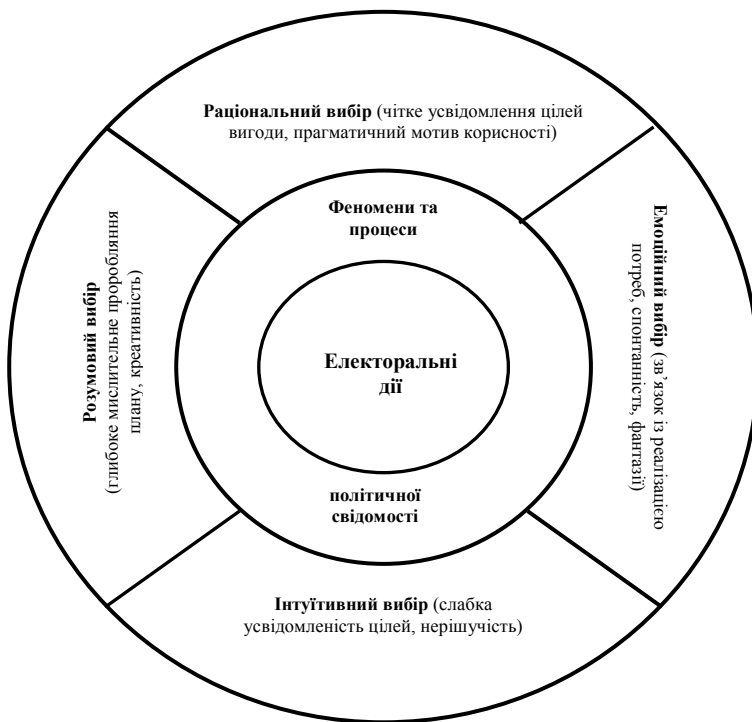

Рис. Психологічні параметри структури електоральної дії

Соціальна поведінка, що передбачає політичний вибір, завжди формується в **конкретній ситуації** – історичний час, соціально-економічний розвиток, драматургія соціального життя (найближчі актуальні події, казуси соціального життя, скандали тощо), соціально-політичні процеси та ін. Всі ці умови визначають, фіксують конкретну ситуацію, в якій реалізується політичний вибір. Відповідно, ми можемо говорити про наявність поведінки, яка формується у відносно короткому проміжку актуального часу, плинність та динамізм якого може суттєво впливати на політичний вибір. Умовно кажучи, значна кількість людей можуть не актуалізувати події політичних виборів, живучи своїм життям, і лише на короткий проміжок часу вони стають більш-менш причетними до актуальних завдань вибору альтернатив, що пропонуються, тому й

прийняття відповідальності може бути неглибоким, обмеженим та поверховим [3].

На відміну від інших форм вибору, політичний вибір слід розглядати як елемент особистісного конструювання соціальної реальності, як реальний особистісний внесок у схему соціального устрою і функцій влади суспільства, де живе особа. Ця умова створює особливу систему вимог до організації процедури і до соціально-психологічних особливостей мотивації виборця.

Інакше кажучи, завжди виникають запитання: “Наскільки повно відображає людина соціальний світ (зв’язки, відносини, взаємодію цінностей та ін.)?”; “Що вона думає про цей світ, які надії з ним пов’язує і, нарешті, які способи регулювання своєї соціальної поведінки вона вибирає?”; “Які основні принципи, імперативи зумовлюють цю регуляцію?”. Всі зазначені запитання безпосередньо співвідносяться з феноменологічною і процесуально-регулятивною сторонами свідомості як такої.

У структуру політичної свідомості, безумовно, слід включати чотири провідні функції, які традиційно виділяються в онтології свідомості [4]:

- **відображальна** (повнота, глибина, адекватність, особистісна насиченість світорозуміння);
- **спонукальна** (креативна, творча, конструююча);
- **регулятивно-оцінна** (нормувальна, детермінуюча, активізуюча);
- **рефлексивна** (сміслоутворювальна, пошукова, імперативна).

В ідеалі сформована, когнітивно складна політична свідомість завдяки цим функціям визначає (формує) генералізовану “настанову на відповідальний вибір” та супроводжує мотиваційні процеси реалізації конструктивно відповідального політичного вибору.

Політична свідомість, зрозуміло, конструє множинність відносин, зв’язків, інтенцій, що визначають соціальну життєдіяльність суспільства. Політична свідомість особистості формує систему актуальних політичних відносин і тим самим задає смислові координати та мотивацію політичного вибору. У зв’язку з цим можна говорити про провідну генералізовану характеристику політичного вибору – **компетентність**.

Мотивація відповідального політичного вибору як конструктивна складова політичної свідомості передбачає активно-актуальну участь усіх ресурсів: адекватності відображення політичної реальності, глибини креативного смислового опрацювання перспектив розвитку й суспільного облаштування; нормативного визначення конвенціональних зв'язків і відносин; рефлексивного визначення місця й ролі особи (соціальної групи) в процесах суспільної життєдіяльності та інтернальне визначення своїх обов'язків відповідно до завдання актуальних політичних перетворень. Тому виховання політичної свідомості на ранніх етапах соціалізації виступає головною умовою формування відповідальності та прийняття суспільствотворчих обов'язків як провідних чинників компетентності політичного вибору [5].

Історія і політичні реалії нашого суспільства ускладнюють процеси формування компетентності політичного вибору. Це відбувається через тривалу відсутність продуктивних соціально-психологічних традицій здійснення вибору як такого, а також власне умов для здійснення (реалізації) самого права на політичний вибір. Тому психолого-педагогічні заходи щодо формування мотивації компетентного політичного вибору повинні бути орієнтовані на розгортання, новацію, ініціацію нових традицій, ритуалів, смислових систем та інших складових у суспільній свідомості. І, нарешті, основне – це збереження суспільної свідомості від деформуючих деструктивних впливів з боку ЗМІ і тих політичних сил, які орієнтують свої стратегії на мотиваційний відгук електорату на протестні, руйнівні форми вибору (“Ми наш, ми новий світ збудуємо...”), що розриває зв'язок між минулим і майбутнім; використання технологій компромату чи вірусів деструкції призводить до дезактуалізації теперішнього. Все це надає патологічного забарвлення суспільній думці й суспільній свідомості в цілому, зрештою, відкидає саму можливість формування цивілізованої креативної свідомості і мотивації компетентного відповідального вибору на тривалий термін. ЗМІ у сучасному суспільстві незаангажованими бути не можуть. І завдяки їм соціально-психологічна атмосфера суспільства напружена, в масову свідомість інфікується тривога, загострення підозри, агресії, провокує заохочення безмежних свобод та царювання імпульсів. ЗМІ створюють певну *віртуальну реальність*, в якій живе

суспільство і яка маніпулює ставленнями та думками, створюють поняття, ідеї й ідеали, сурогати устремлінь, духовних цінностей та етичних норм. У свою чергу, як наслідок, соціопсихічна реальність демонструє відмову від відповідальності, від суспільних обов'язків, нервовість, депресивність, розгубленість, небажання мислити позитивно, реконструйовану в безпорадність, пригніченість та масовий пошук “козла відпущення” або когось винного.

Враховуючи, що факти руйнівних впливів нині, напевне, є і, за прогнозами на майбутнє, посилюватимуться, на найближчих виборах слід очікувати зміщення електоральної поведінки у бік імпульсивності, реактивності, спонтанності як основних мотиваційних ознак політичного вибору з мінімізованою відповідальністю [3].

У рамках загальної теорії формування вибору слід враховувати соціально-психологічні сили, котрі причинно зумовлюють *індивідуальні* (особистісні) сценарії вибору не тільки за ознаками *компетентної корисності*.

Одним із найяскравіших прикладів у переліку таких впливових сил, безумовно, є міфи. Існує не зовсім правильне уявлення, що міфи, міфологічне відображення дійсності – це “справи давно минулих днів” і що сучасна доросла людина, яка “пройшла курс” міфологічного мислення в дитинстві, в захопному світі казок, билин і бувальщин, щирої віри в загадкове й невідоме, чудове й необмежено щасливе, приходить у дорослий світ, позбувшись цих “наївних” переживань і, відповідно, останні стають лише туманним образом минулого безтурботного дитинства.

Такі міркування, з погляду психології як онтогенезу, так і етносоціогенезу, не відповідають дійсним сучасним науковим поглядам [6]. По-перше, досвід минулого казкоподібного сприймання дійсності (герої та злодії, стосунки добра і зла, справедливості і зради, кінцевості та безкінечності світу, безперервності часу, переживання власної рольової ідентифікації, табу та ін.) безпосередньо входить до особистісного репертуару, за яким на всіх етапах онтогенезу та соціалізації людина будує власний образ і суб'єктивну картину сприймання світу. При цьому він раціонально розуміється і, з тією чи іншою мірою актуальності, впливає на життєдіяльність людини.

По-друге, існує багато міфів та міфотворчих форм сприймання, котрі виникають і функціонують у світі “дорослих” відносин, і лише гіпертрофована раціоналізація та слабка здатність до рефлексивності сучасної людини не дають змоги побачити цю дивовижну залежність. Міфи формують цілісне уявлення про життя, дають ідеальне кліше-матрицю співвіднесення власної цінності й неповторності із цінністю гармонійного зв'язку *подій* як головних ознак неперервності соціального часу. Міфи при порівняльно-історичному їх вивченні, як показують численні крос-культурні дослідження, за багатьма змістовими ознаками були і є повторюваними, причому повторюваними незалежно, різними народами і етносами. Така глибинна природа розуміння цілісності облаштування світу, що була яскраво притаманна нашим пращурам, не може не вражати і сьогодні.

Не менш важливим є й те, що суспільна ментальна творчість продовжує творити нові міфологічні форми світосприймання, які, у свою чергу, нормують, активізують соціальну поведінку людини.

Міфологічні сценарії досить часто, технологічно осмислено або спонтанно та інтуїтивно використовуються у практиці організації політичної драматургії та підготовці виборців до дії-вибору. В цей час здійснюється широкомасштабне, екзистенційно забарвлене розгортання засобів мобілізаційної привабливості “об’єктів”, що повинні створити соціально впливове враження, викликати довіру та спонукати до обрання.

У межах визначеної теми “відповідальності в політичному виборі” виникає слушне запитання: а чи є вибір, заснований на міфологізованій мотивації, відповідальним?

Коротко перелічимо міфи, які найчастіше використовуються у персональних іміджевих розробках та в технологіях організації виборчих кампаній.

1. “Проста людина завжди мудра й сердечна”, тобто простота є наслідком мудрості, мудрість – результат простоти; необов’язково мати освіту, розумний – він розумний від природи (“Ми з Вами одної крові, тому ми прості”). Цей міф експлуатується дуже часто, його популярність є інтернаціональною, він з однаковим успіхом працює і в Чикаго, і в Козельці.

2. Міф про “спасителя-месію” – “Якщо прийде ця людина, вона виведе нас із кризи й досягне мети благоденствія. Надія лише на неї”. Такий кандидат стає, безумовно, безальтернативним об’єктом вибору, а безальтернативність небезпечна сама по собі, так само як технології навіженості, що використовуються при цьому. Тут можна згадати Марію Деві Христос, “символ” нового пришествя Христа, що врятує світ. Цей приклад демонструє величезний вплив міфологізації на процеси соціального життя. Сучасна політична передвиборна ситуація в Україні – також приклад активної розробки цього міфу.

3. Міф “Змова” достатньо сильно зафіксований у масовій свідомості (“масонські ложі”, змова між володарями світу, олігархами, глобалістами, владою й інопланетянами та ін.) Експлуатація цього міфу в масовій свідомості у період передвиборних перегонів здійснюється досить часто та у різних формах, що можуть мати не завжди соціально позитивну спрямованість. Як правило, він прямо чи побічно супроводжує протестний потенціал і деструктивну мотивацію вибору.

4. Міф “Випробування долі” наочно закріплений у прислів’ях “За одного битого двох небитих дають”, “Пройшов через вогонь, воду та мідні труби” та ін., а прикладом цінності випробування може слугувати Іван-царевич, що, зрештою, стає зрілим чоловіком. Завдяки випробуванню людина зазвичай загартується, набуває глибоких людських якостей, значного особистісного досвіду. На хвилі цього міфу розроблено багато політичних портретів і програмних виступів і декларацій. Як показує практика, далі створений імідж не підтверджувався, а діяльність майже ніколи не відповідала змісту міфу.

5. Міф “Про вічне повернення” – за змістом один із найдавніших в історії суспільної свідомості. Біблейське “Все повертається на круги своя” є лише однією із форм смислового означення потреби в переживанні ностальгічної цінності минулого часу і минулих подій (“У минулому було краще, воно було більш досконалим”). Але повернутися в минуле неможливо, тому воно завжди залишається таким привабливим. Цей міф досить часто влітається в канву політичної боротьби через програмні розробки іміджмейкерських технологій у передвиборному просторі як в Україні, так і за її межами, оскільки він універсальний та має значну силу впливу.

6. Міф “Про доброзичливе співтовариство” експлуатує переконання, що “інші люди такі ж добрі, як я сам”, “нам хтось допоможе”, завжди є певне добре співтовариство. Його особливо активно використовують профспілки. Історія міфу також досить давня: казки слов’ян, скандинавів та інших народів про добрих героїв (“Сірий вовк”, “Ведмідь, щука, орел”) фіксують цей образ у дитинстві та формують уявлення про значущість взаємовиручки й взаємодопомоги (“Допоможи, і тобі повернеться твоя допомога від інших”). Тому слогани сучасних політичних рекламних розробок наполегливо закликають до цінності “допомоги й довіри” (“Мені дуже потрібна Ваша допомога й довіра”).

7. Міф “Про індивідуальну силу” (американський міф) реалізується через переконання “Ти можеш досягти всього, кожен може досягти успіху, лише будь енергійним, діяльним, сильним. Вчитися не обов’язково, це – химера; головне – прагнути до успіху”. Тобто йдеться про певну плату за наполегливість у досягненні мети, а як приклад ілюструється життєвий шлях вдалих підприємців, бізнесменів, першопреходців, політиків, менше – представників мистецтва і практично ніколи – вчених (Ломоносов, Тимофеев-Ресовський є винятками).

У політичному контексті міф використовується як доповнення до інших, як “підсилювач” (прикладом може бути іміджмейкерська розробка Павла Лазаренка – “Простий хлопець від верстата, трактора... і я всього досягнув, бо є сила духу, тепер вона буде спрямована на допомогу Вам”).

У цілому перелік усталених у соціокультурному середовищі міфів дуже великий (“Немає пророка на батьківщині”, “Не май сто рублів, а май сто друзів” тощо). Казки, прислів’я, билини фіксують ці глибинні цінності, а під їх впливом із раннього дитинства формуються соціальні риси характеру людини, що стають її життєвими моральними імперативами, визначають та спрямовують соціальні дії, формують настанови та диспозиції в ситуаціях вибору.

Політичний вибір у широкому електоральному просторі не може бути лише раціональним, продуманим та виваженим. Опора на міфологічні засади свідомості, колективне підсвідоме часто робить його інтуїтивно-вибірковим, чуттєво забарвленим, таким, що не пояснюється розсудком (здоровим глуздом). Чи є

такий вибір раціонально корисним – визначити важко, але за інших рівних умов він може бути й соціально позитивним, а відповідно, і соціально відповідальним, бо вже в своєму змісті несе *зразок для ідентифікації соціального обов'язку*.

Підсумовуючи проведений опис найбільш усталених поглядів та сучасних проблемних питань, зазначимо, що теми “політичної активності”, “політичної участі”, “поведінки в ситуації політичного вибору”, незважаючи на їх достатнє наукове опрацювання, і надалі залишаються суттєво актуальними і потребують проведення глибоких науково обґрунтованих емпіричних досліджень, які є необхідною науково-прогностичною базою для чіткого розуміння динамічного світу формування політичного світогляду суспільства. Крім того, ці теми є актуальним полем збирання практичного досвіду для його творчого узагальнення в технологіях і процесах суспільствотворення.

Відповідно до цих міркувань і були порушені проблеми, котрі потребують копітких дослідницьких зусиль і мають не тільки наукову цінність, а й велике практичне значення.

РЕЗЮМЕ

Психологічний зміст відповідальності політичного вибору закладений у природі механізмів формування компетентної соціальної дії. Процеси спрямовуючого, регулюючого та активізуючого характеру опосередковані феноменом прийняття обов'язків. Взаємозв'язок цих явищ складно детермінований як механізмами формування політичної свідомості особистості, так і соціально-психологічними особливостями масової свідомості, впливів, які здійснюються сучасними та історичними факторами. Пропоновані підходи дають змогу формулювати завдання і програми соціально-психологічних досліджень мотивації політичних виборів, стану і спрямованості електоральної свідомості.

РЕЗЮМЕ

Психологическое содержание ответственности политического выбора заложено в природе механизмов формирования компетентного социального действия. Процессы направляющего, регулирующего и активизирующего характера

опосредованы феноменом принятия обязанностей. Взаимосвязь этих явлений сложно детерминирована как механизмами формирования политического сознания личности, так и социально-психологическими особенностями массового сознания, влияний, которые оказывают на него современные и исторические факторы. Предлагаемые подходы позволяют формулировать задачи и программы социально-психологических исследований мотивации политических выборов, состояния и направленности электорального сознания.

SUMMARY

Psychological contents of a political choice responsibility are in the nature of competent social action formation mechanisms. Processes having directing, regulating and activating character are mediated by the phenomena of a responsibility taking. Interrelation of these phenomena is determined by the mechanisms of personal political consciousness formation as well as by the social-psychological peculiarities of mass consciousness and influences of the contemporary and historical factors. The approaches offered give an opportunity to formulate tasks and programs of social-psychological investigation of political choice motivation and the state and orientation of voter's consciousness.

Л і т е р а т у р а

1. *Козелецкий Т.* Теория принятия решений. – М.: Прогресс, 1979.
2. *Сарджвеладзе Н.И.* Личность и ее взаимодействие с социальной средой. – Тбилиси: Мецниереба, 1989.
3. *Казмиренко В.П.* Психологічні особливості мотивів електорального вибору // Наук. студії із соціальної та політ. психології. – К.: ТОВ “Міленіум”, 2002. – Вип. 6(9). – С. 179–190.
4. *Зинченко В.П.* Миры сознания и структура сознания // Вопр. психологии. – 1991. – №2. – С.11–18.
5. *Муздыбаев К.* Психология ответственности. – Ленинград: Наука, 1983.
6. *Элиаде М.* Аспекты мифа. – М.: Акад. Проект, 2000.

© **Казміренко В.П.**

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ ГЕНДЕРНОЇ ПОВЕДІНКИ ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ ОЧИМА МОЛОДІ

Інтерес до гендерних аспектів політичного лідерства зумовлений, з одного боку, недостатньою розробленістю цієї проблеми, з іншого – зростаючими запитами практики щодо її розроблення. Якщо чоловік як суб'єкт політики традиційно був об'єктом інтенсивного дослідження, то тема політичної діяльності жінок донедавна не викликала особливого інтересу з боку соціальних психологів. Як наслідок – на сьогоднішній день на теренах пострадянського простору існують тільки фрагментарні психологічні дослідження гендерних аспектів політичного лідерства.

Сьогодні можна виділити два основних напрями вивчення цих аспектів. Перший передбачає дослідження власне політичних лідерів, другий – того, якими постають політичні лідери у масовій свідомості. Найпомітнішими підходами у межах *першого напрямку* є: “*біографічний*”, представлений біографіями, мемуарами, публіцистичними роботами [1–15]; *політико-соціологічний*, в рамках якого збирались статистичні дані про участь чоловіків і жінок у політичному житті [16; 17], аналізувались причини зниження представництва жінок у владних структурах за часів демократії [18] та низької представленості жінок у парламентах Росії й України [19], а також перешкоди на шляху жінок до політичного олімпу тощо; *соціально-психологічний*, спрямований переважно на визначення й характеристику іміджів політичних лідерів (чоловіків і жінок) [20; 21; 22].

Водночас варто зазначити, що у вказаних працях не враховувались, а отже, й не досліджувалися, не аналізувалися власне гендерно-психологічні характеристики політичних лідерів.

До *другого напрямку* дослідження гендерних аспектів політичного лідерства можна віднести вивчення буденної свідомості (тобто того, якими постають політичні лідери у масовій свідомості). Він менш розроблений і представлений

тільки окремими дослідженнями. Визначились, наприклад, найпоширеніші серед населення іміджі бажаного кандидата у президенти України (в тому числі й типи іміджів гендерного плану) [23]; досліджувались основні смислові компоненти іміджу політиків (в тому числі й жіночої статі) [24]; стереотипи сприйняття портретних зображень політичних лідерів (враховувався також гендерний критерій) [25] та ін. Зазначимо, що у вказаних працях не ставилося спеціальне завдання вивчити й порівняти гендерну поведінку політичних лідерів різної статі чи існуючі в масовій свідомості гендерно-психологічні образи політиків тощо. Отримані дані зазвичай були додатковими у ході вирішення інших наукових завдань.

Аналіз наукової літератури свідчить про нерозробленість питань, пов'язаних із вивченням гендерно-психологічних характеристик політичних лідерів: автори більшості концепцій не зачіпають проблематики гендерної специфіки останніх. Майже зовсім не вивчаються маскулінні й фемінінні компоненти особистості цих лідерів.

Можна цілком погодитися з думкою російського вченого В.К.Васильєва про те, що “традиційне психологічне дослідження у політичній сфері є вкрай утрудненим: по-справжньому ефективні лідери не мають ні вільного часу, ні вираженої внутрішньої спонуки для додаткових затрат часу на самоаналіз. Результати застосування класичного методичного апарату для дослідження (опитувальники) у досліджуваній сфері ні у досліджуваних, ні у дослідників зазвичай особливого захоплення не викликають” [26, с.112].

Тому одним із методів дослідження, який допомагає опосередковано вивчити гендерно-психологічні особливості політичних лідерів, є *метод моделювання*. Модель, за визначенням Л.І.Слободенюка, – це певна система (об’єкт, процес, концепція, явище), дослідження якої слугує засобом одержання інформації про іншу систему [27]. За В.В.Давидовим, модель:

- виступає засобом наукового пізнання;
- є заміником реального предмета або явища, який певною мірою більш прийнятний для вивчення;

- охоплює тільки ті властивості прототипу, які є суттєвими в даній ситуації і які є об'єктом дослідження;
- відповідає оригіналу [27].

Отже, модель – це замітник оригіналу, який дає змогу вивчити або відзначити різні його якості.

У нашому соціально-психологічному дослідженні реальну гендерну поведінку політичних лідерів ми спробували відтворити у вигляді моделі, побудованої на основі вивчення уявлень молоді. Нас цікавила публічна сторона особистості політичних лідерів, тобто ті аспекти, які респонденти можуть спостерігати і стосовно яких мати власну думку. Отже, правомірно говорити про вивчення поведінки політика як такої, що відображена в уявленнях громадян (у нашому дослідженні – в уявленнях студентської молоді). Так, на думку О.Б.Шестоपाल, формування образу політика у свідомості громадян не ґрунтується на чіткій і повній інформації раціонального характеру, проте люди мають психологічно точний інструментарій для його прочитання, що допомагає їм як виборцям робити якщо не цілком раціональний, то принаймні емоційно прийнятний вибір [28].

Варто також зауважити, що в різних соціальних групах гендерні проблеми лідерства мають свою специфіку. Це стосується, зокрема, молодіжної аудиторії, яка і була предметом нашого дослідження.

Мета дослідження полягала у виявленні та представленні соціально-психологічних моделей гендерної поведінки політичних лідерів, що існують в уявленнях української молоді.

Усього в дослідженні взяли участь 630 представників студентської молоді м. Києва. Серед них 318 осіб чоловічої і 312 осіб жіночої статі.

В якості інструментарію було використано комплекс дослідницьких процедур, здійснених нами на основі модифікованої методики “Профіль психологічного гендера особистості” (О.Б.Старовойтенко).

Схема проведення дослідження передбачала триетапну реалізацію серії дослідницьких процедур, об'єднаних єдиною логікою та зумовлених дослідницькими завданнями. Спочатку ми відтворили гендерні портрети чоловіка й жінки (з'ясували 10

бінарних пар якостей, які становлять їх гендерний портрет). Тобто ми отримали семантичний простір гендерних якостей, які далі слугували базовими ознаками (дескрипторами) для опису гендерної поведінки політичних лідерів (чоловіків і жінок).

Об'єктами оцінювання за спеціальними критеріями були обрані 10 найбільш відомих політичних лідерів: Дж.Буш, В.Жириновський, В.Путін, П.Симоненко, В.Ющенко, Н.Вітренко, М.Олбрайт, М.Тетчер, Ю.Тимошенко, І.Хакамада. Учасникам дослідження пропонувалося оцінити кожного політичного лідера за 10 бінарними ознаками психологічної маскуліності та фемінінності особистості.

Отримані дані було узагальнено в гендерних профілях політичних лідерів, побудованих за результатами ранжування гендерно-психологічних якостей політиків, що оцінювалися респондентами. Аналіз і первинна інтерпретація цих профілів політиків дали змогу виділити 3 основні категорії політичних лідерів, які існують в уявленнях молоді: маскулінного типу; маскулінно-фемінінного типу і політиків з “розмитим” гендерним профілем.

Модель поведінки політиків маскулінного типу. До цієї групи увійшли політики чоловічої (Дж.Буш, В.Путін) і жіночої статі (М.Олбрайт, М.Тетчер), причому як українські, так і “чужі”, неукраїнські. Напевно, їхній імідж підсилюється “маскуліним” іміджем держав, які вони представляють, що “додає” їхнім образам сили, твердості, авторитетності, незламності. Приміром, на уявлення молоді про Дж. Буша як про мужнього політика могли суттєво вплинути відомі військові операції, проведені США у світі, а В.Путіну додає мужності, зокрема, поширення інформації про його захоплення бойовими видами спорту. Тобто в цих образах уособлені уявлення про вольового, сильного, авторитарного, владного політика.

Модель поведінки політичного лідера маскулінного типу (рис.1) передбачає демонстрацію *сили* (“фізична сила та витривалість”, “високий енергетичний потенціал”, “налаштованість на боротьбу та подолання”, “відкритість конфліктам”), *домінування* (“владність”, “агресивність”, яка інтерпретується як агресія оволодіння, експансія стосовно об'єкта, “завоювання

домінуючих позицій”, “утвердження першості в боротьбі”), **незалежності** (“автономність”, “самостійність вибору та прийняття рішень”, “висока активність”, “прийняття відповідальності”) та **інтелекту** (“раціональність”, “абстрактність”, “довготривале планування”, “здатність до прогнозування, побудови глобальних стратегій”, “об’єктна, або предметна, спрямованість”, “зосередження на справі та її результатах”, “висока цінність компетентності та професіоналізму”, “розсудливість” та “рефлексивність”).

Аналізуючи отримані дані, ми звернули увагу на те, що політики переважно маскулінного типу сприймаються молоддю як “**спрощені**” (“відсутність естетики самовираження”, “невміння подати себе”, “відсутність тонкої чутливості”, “бідність емоційних проявів”, “байдужість до естетичних форм”).

Останнім часом часто можна чути, що “політичний унісекс” у стилі М.Тетчер або М.Олбрайт, прагнення вольової політики, яке характерне і для нашої держави, також є “слабкою” рисою жінок-політиків. Адже внаслідок такої політики “для них стає неможливим віднайти справжню, істинну, жіночу по суті силу, “звабити електорат”, подобатись якому в сучасних умовах – їх ключове завдання, не менш життєво важливе, ніж для правительок минулого, – Єлизавети Петрівни або Катерини II в їх молоді роки” [29].

Модель поведінки політиків маскулінно-фемінінного типу. До цієї категорії увійшли політичні лідери і чоловічої (В.Жириновський, В.Ющенко), і жіночої (Н.Вітренко, Ю.Тимошенко, І.Хакамада) статей. Проте якщо у психологічному портреті політиків з маскулінным характером гендерного профілю маскулінні якості яскраво виражені і дістали високі бальні оцінки респондентів (на відміну від фемінінних характеристик, які не були суттєво навантажені), то у політичних лідерів фемінінно-маскулінного типу і маскулінні, і фемінінні якості більш “рівномірно” оцінені. Ті фемінінні якості, які формально не увійшли в першу десятку найбільш значущих якостей, отримали також високі бальні оцінки. Отже, фемінінні й маскулінні якості у психологічних портретах політиків співіснують чи існують на паритетних засадах.

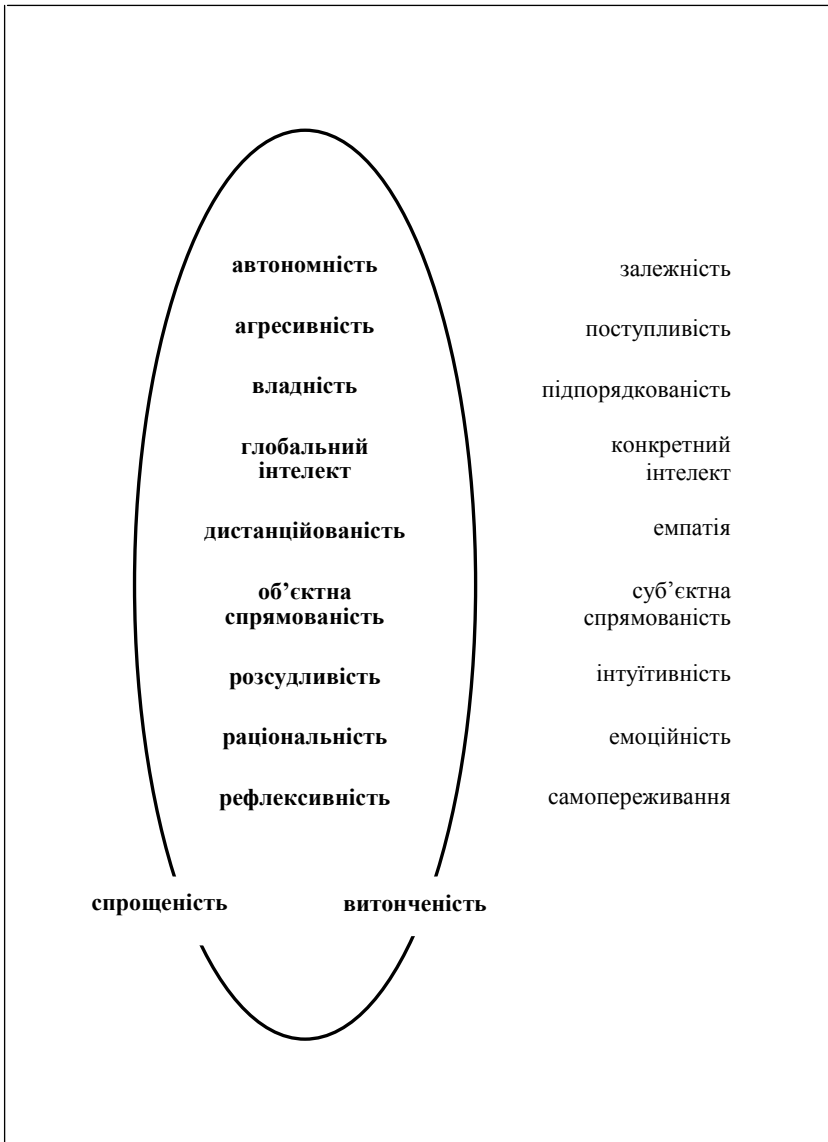

Рис.1. Модель поведінки політика маскулінного типу

Характерною особливістю політиків, які увійшли до цієї групи, є поєднання у різних співвідношеннях аспектів маскулінності та фемінінності в їхніх психологічних портретах.

Модель поведінки політичного лідера маскулінно-фемінінного типу (рис. 2) передбачає кілька варіантів моделі поведінки: 1) маскулінно-фемінінного типу з позитивним впливом фемінінності на професійний стиль (В.Ющенко); 2) маскулінно-фемінінного типу з негативним впливом фемінінності на професійний стиль (Н.Вітренко, В.Жириновський); 3) скомпенсованого маскулінно-фемінінного типу, адаптованого до професії (Ю.Тимошенко) та 4) врівноваженого фемінінно-маскуліного типу, що вміло використовує переваги своєї статі (І.Хакамада).

1. *Модель поведінки політичних лідерів маскулінно-фемінінного типу з позитивним впливом фемінінності на професійний стиль* передбачає демонстрацію як *маскуліних* характеристик – *інтелекту* (“раціональність”, “абстрактність”, “довготривале планування”, “здатність до прогнозування, побудови глобальних стратегій”, “об’єктна (предметна) спрямованість”, “зосередження на справі та її результатах”, “висока цінність компетентності та професіоналізму”, “розсудливість” та “рефлексивність”), *незалежності* (“автономність”, “самостійність вибору та прийняття рішень”, “висока активність”, “прийняття відповідальності”), так і *фемінінних* – *поступливості*, яка інтерпретується як “гнучкість”, “уміння запобігати та вирішувати конфлікти”, “розрядка напружених ситуацій”, “відмова від своїх претензій, амбіцій в “гострих” ситуаціях”, “тяжіння до стабільності” та “передбачливість”; “легкої” *емпатичності* та *витонченості*, яка інтерпретується як “самопрезентація”, “самоестетизація”, “естетика самовираження”, “уміння “подати” себе”. Таке співвідношення маскуліних та фемінінних компонентів дало змогу кваліфікувати цей профіль як профіль маскулінно-фемінінного типу з позитивним впливом фемінінності на професійний стиль.

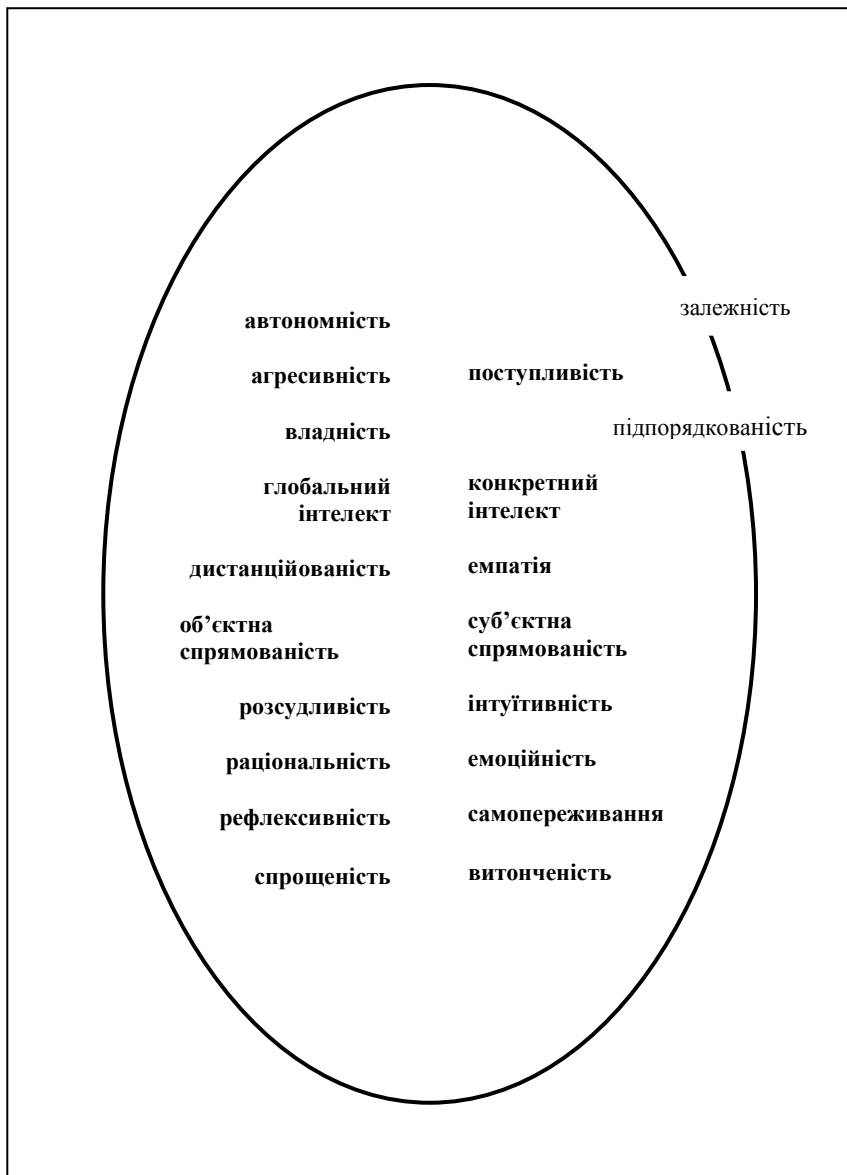

Рис.2. Модель поведінки політика маскулінно-фемінінного типу

2. *Модель поведінки політичних лідерів маскулінно-фемінінного типу з негативним впливом фемінінності на професійний стиль* включає такі маскулінні характеристики, як **домінування** (“владність”, “агресивність”, яка інтерпретується як агресія оволодіння, експансія стосовно об’єкта, “відкритість конфліктам”, “активний самозахист”, “наступальність”, “натиск”, “придушення”, “завоювання домінуючих позицій”, “утвердження першості в боротьбі”), **незалежність** (“автономність”, “самостійність вибору та прийняття рішень”, “висока активність”, “імовірність ризику”, “прийняття відповідальності”). Характерними є також **дистанційованість** (“відсутність тяжіння до співпереживання”, “культивування раціональних ділових контактів”), **рефлексивність** (“самопізнання”, “самоаналіз”, “прагнення досягти автономності”, “ідея неординарної особистої долі”) та **спрошеність** (“брак естетики самовираження”, “тонкої чутливості”, “невміння подати себе”, “бідність емоційних проявів”, “байдужість до естетичних форм”). Найбільш значущою та найсуттєвішою серед фемінінних якостей є **емоційність**, варто назвати також **інтуїтивність** та **суб’єкту (особистісну) спрямованість**. Негативними фемінінними характеристиками є **надмірна емоційність та спрошеність**.

3. *Модель поведінки політичних лідерів скомпенсованого маскулінно-фемінінного типу, адаптованого до професії*, має такі маскулінні характеристики: **домінування** (“владність”, “агресивність”, яка інтерпретується як агресія оволодіння, експансія стосовно об’єкта, “завоювання домінуючих позицій”, “утвердження першості в боротьбі”), **незалежність** (“автономність”, “самостійність вибору та прийняття рішень”, “висока активність”, “прийняття відповідальності”), **об’єктна (предметна) спрямованість** (“зосередження на справі та її результатах”, “висока цінність компетентності та професіоналізму”), **розсудливість, раціональність**. Водночас великою мірою їм притаманні фемінінні якості: **витонченість** (“самопрезентація”, “самоестетизація”, “естетика самовираження”, “уміння “подати” себе”) та **конкретний інтелект**

(“ситуативність мислення”, “розробка тактик, короткострокове планування”, “прагматизм, практичність ідей”, “інтелектуальне забезпечення поточних справ”, “пошук конкретного результату”). Характерним для цього профілю є те, що маскулінні якості скомпенсовані фемінінними, котрі хоч і посідають рангові місця нижче десятого (тобто формально можуть вважатися невизначальними), проте, враховуючи вагомість їх навантаження (велику частоту їх вибору), можуть вважатися такими, що заслуговують на увагу і можуть бути використані в інтерпретації профілю. Це дало нам підстави кваліфікувати такий тип як скомпенсований маскулінно-фемінінний, адаптований до професії.

4. *Модель поведінки політичних лідерів врівноваженого фемінінно-маскулінного типу, які вміло використовують переваги своєї статі*, передбачає маскулінні характеристики **незалежності** (“автономність”, “самостійність вибору та прийняття рішень”, “висока активність”, “прийняття відповідальності”), **домінування** (“владність”, “агресивність”, яка інтерпретується як агресія оволодіння, експансія стосовно об’єкта, “завоювання домінуючих позицій”, “утвердження першості в боротьбі”) та **інтелекту** (“раціональність”, “абстрактність”, “довготривале планування”, “здатність до прогнозування, побудови глобальних стратегій”, “об’єктна (предметна) спрямованість”, “зосередження на справі та її результатах”, “висока цінність компетентності та професіоналізму”) та **фемінінні – емоційності** (“емпатія стосовно інших”, “самопереживання, яке концентрується на Я”, “чуттєва ірраціональність”, “інтуїція”) і **витонченості** (“самопрезентація”, “самоестетизація”, “естетика самовираження”, “уміння “подати” себе”).

Особливістю цього профілю є вигідне поєднання позитивних властивостей маскулінності та фемінінності.

Модель поведінки політиків з “розмитим” гендерним профілем. Прообразом політиків такого типу ми вважаємо П.Симоненка. Такий тип поведінки політичного лідера (рис. 3)

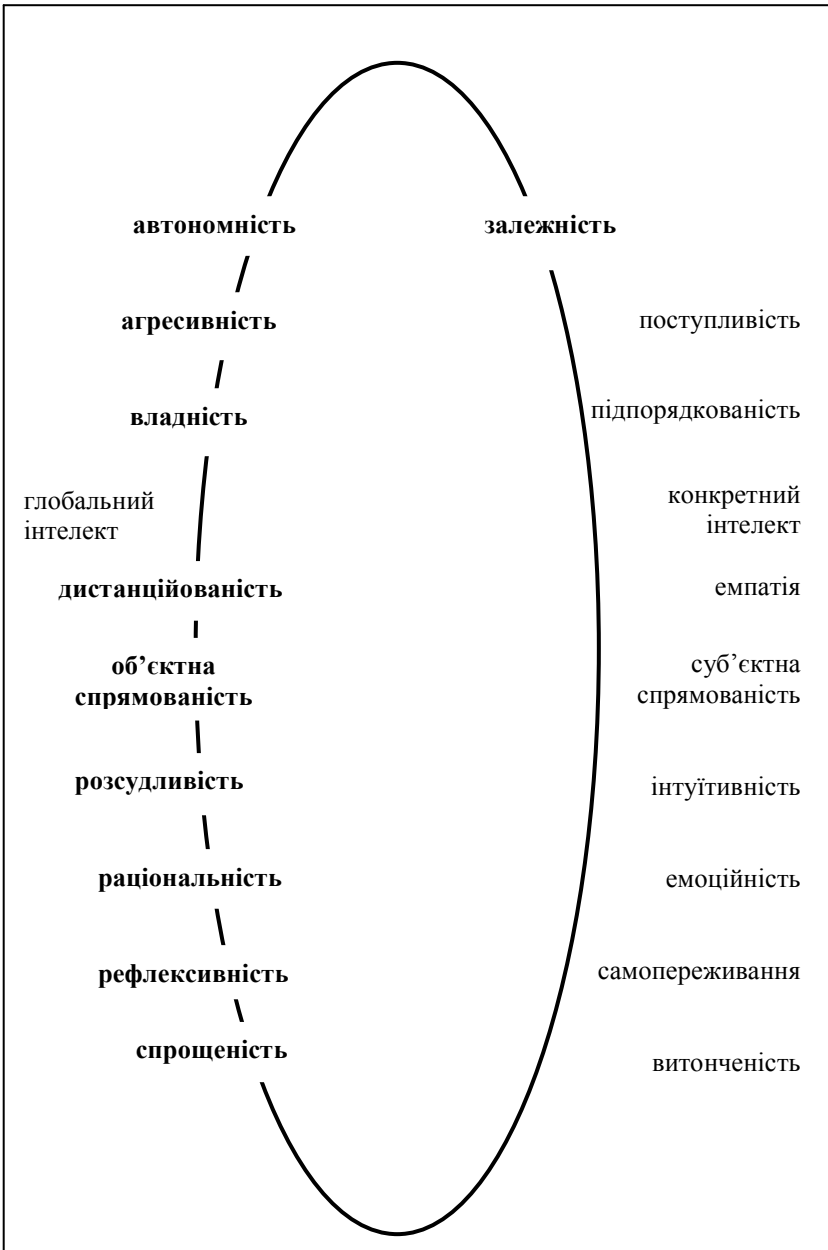

Рис. 3. Модель поведінки типу політика з "розмитим" гендерним профілем

передбачає демонстрацію маскулінних якостей (“спрошеність”, “агресивність”, “владність”, “дистанційованість”, “раціональність”, “розсудливість”, “рефлексивність”, “об’єктна, або предметна, спрямованість”). Проте вони не є яскраво вираженими, а радше невизначені, розмиті, невиразні, надто звичайні. Напевно, тому майже половина респондентів сприймають такого політика як “автономного”, а половина – як “залежного”. Варто додати, що це єдиний профіль, який дістав таку високу оцінку за показником “залежності”.

Отже, існує як відносно самостійна модель гендерної поведінки, для якої характерні посередність, спрошеність, відсутність естетики самовираження, невміння презентувати себе, агресивність, владність та залежність. Ця модель дуже нагадує тип політика радянських часів.

Проведене дослідження дало змогу зробити такі *висновки*.

1. За критерієм співвідношення гендерних якостей в уявленнях молоді існують три основні групи політичних лідерів: з маскулінним, з маскулінно-фемінінним типом поведінки і з “розмитим”, невизначеним гендерним статусом.

2. Найбільш перспективною є модель поведінки політика маскулінно-фемінінного типу, в якій гендерні ознаки є не незмінними та нормативно-дихотомічними, а такими, що взаємоперехрещуються, утворюючи таким чином гнучку соціально-психологічну модель гендерної поведінки політичного лідера. Тобто конструктивне поєднання маскулінності й фемінінності розширює можливості індивідуального самовираження політичного лідера, може збагатити його імідж (як чоловіка, так і жінки), позитивно вплинути на ефективність його діяльності.

РЕЗЮМЕ

Актуалізація в суспільстві питань гендерної рівності, поява яскравих жінок-лідерів в політиці та економіці спричинили зростання інтересу з боку соціальної психології до

гендерних аспектів політичного лідерства. Значні можливості для їх вивчення надає метод моделювання. Базуючись на результатах аналізу уявлень молоді, можна виділити три основні соціально-психологічні моделі гендерної поведінки політичних лідерів: 1) модель маскулінного типу; 2) модель маскулінно-фемінінного типу та 3) модель з “розмитим”, невизначеним гендерним статусом. Найбільш перспективною видається модель маскулінно-фемінінного типу. При цьому модель поведінки політика є відносно незалежною від його біологічної статі і зумовлена скоріше індивідуальними психологічними особливостями.

РЕЗЮМЕ

Актуализация в обществе вопросов гендерного равенства, появление ярких женщин-лидеров в политике и экономике обусловили рост со стороны социальной психологии интереса к гендерным аспектам политического лидерства. Значительные возможности для их изучения предоставляет метод моделирования. Основываясь на результатах анализа представлений молодежи, можно выделить три основные модели гендерного поведения политических лидеров: 1) модель маскулинного типа; 2) модель маскулинно-фемининного типа и 3) модель с размытым, неопределенным гендерным статусом. Наиболее перспективной представляется модель маскулинно-фемининного типа. При этом модель гендерного поведения политика является относительно независимой от его биологического пола и обусловлена скорее индивидуальными психологическими особенностями.

SUMMARY

Gender equality problems actualization in the society and an appearance of bright women-leaders in politics and economics have caused an interest increase of the social psychology toward gender aspects of political leadership. Method of modeling presents

significant opportunities for their investigation. Using the results of analysis of youths' ideas three main social-psychological models of political leaders gender behaviour can be defined: 1) masculine model; 2) masculine-feminine model and 3) the one with "eroded" indefinite gender status. The model of masculine-feminine type looks like the most perspective. At that a politician's behaviour model is relatively independent on his/her biological sex and is conditioned rather by his/her individual psychological features.

Література

1. *Аксельрод А., Филлипс Ч.* Диктаторы и тираны: В 2т. – Смоленск: Русич, 1997. – Т.1.
2. *Бурлацкий В.Ф.* Вожди и советники: О Хрущеве, Андропове и не только о них... – М., 1990.
3. *Бхутто Б.* Дочь Востока. Автобиография. – М., 1991.
4. *Воропаева О.* Маргарет Тэтчер. – Минск.: Кузьма, 1998.
5. *Дедерикс М.* Хиллари Клинтон и власть женщин. – М., 1995.
6. *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994.
7. *Меир Г.* Моя жизнь. – Алма-Аты; Москва, 1991.
8. *Ольшанский Д.В.* Б.Н.Ельцин на фоне массового сознания (политико-психологический портрет) // Психол. журн. – 1992. – Т.13. – №4. – С.45–58.
9. Политические портреты: Сб. – М.: Междунар. отношения, 1989. – (о М.Тетчер, Г.Коле, Ф.-Й.Штраусе, Ф.Миттеране, Ж.Шираке, Р.Рейгане, Дж.Буше, Р.Ганди, Б.Бхутто, К.Акино, П.Боте).
10. *Поссони С.* Психология разрушения или оценка Ленина с позиций фрейдизма // Нар. депутат. – 1991. – №6. – С.105–111.
11. *Такер Р.* Политическая культура и лидерство в советской России: от Ленина до Горбачева // США: экономика, политика, идеология. – 1990. – № 1. – С.32–40.
12. *Фрейд З., Буллит У.* Вудро Вильсон. 28-й президент США // Психол. исследование. – М., 1992.
13. *Фромм Э.* Адольф Гитлер: клинический случай некрофилии. – М., 1992.
14. *Чулков Г.* Императоры. Психологические портреты. – М., 1991.
15. *Шумрикова Л.П.* Александра Коллонтай: женщина и политик. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992.

16. *Степанова Н.* Женщины в парламенте: “роскошь” или необходимость // Слово і час. – 1997. – №2 – С. 176–179.
17. *Чикалова И.* Партии и власть в США и Великобритании: Гендерная политика в 1970–1990-е годы. – Минск: Тесей, 2000.
18. *Иващенко О.* Участь жінок у політиці України // Слово і час. – 1997. – №2. – С.69–72.
19. *Андреевкова А.В.* Представительство женщин в парламентах России и Украины: опыт социологического анализа // Социс. – 2000. – №11. – С.117–127.
20. *Почепцов Г.Г.* Имидж и выборы. Имидж политика, партии, президента. – К., 1997.
21. *Егорова-Гантман Е.В.* Имидж лидера. – М., 1994.
22. *Браун Л.* Имидж – путь к успеху. – СПб.: Питер, 2001.
23. Україна перед вибором. Іміджі і рейтинги // Інформ. бюл. – К., 1999.
24. *Супрун А.П., Янова Н.Г.* Политический маркетинг: новый взгляд на рейтинг // Социс. – 2000. – №2. – С. 51–62.
25. *Вознесенская Е.Л.* Социально-психологические стереотипы восприятия портретных изображений политически активных субъектов: Дис... канд.психол.наук. – К., 1999.
26. *Васильев В.К.* Методика экспертной оценки лидерских качеств // Теоретические и прикладные вопросы психологии / Под общ. ред. проф. А.А. Крилова – СПб., 1996.
27. *Слюбоденюк Л.І.* Про сутність поняття “моделі” та “моделювання” в психології // Метода: Зб. наук. праць. / За ред. М.Ф.Бойка. – К.: ТОВ “Міжнар.фін.агенція”, 1998. – Вип. “Психологічні науки”.
28. *Шестопап Е.Б.* Оценка гражданами личности лидера // Полис. – 1997. – №6. – С.57–72.
29. *Ионов И.Н.* Женщины и власть в России: истории и перспективы // ОНС. – 2000. – №4. – С.75–87.

© Скар О.М.

ПРО ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ У ПРЕДСТАВНИКІВ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ І СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Нині одним з найбільш невизначених питань, на думку соціологів, є питання класифікації (стратифікації, інституціоналізації) суспільства за певними ознаками. Головна проблема полягає в невизначеності меж цих груп ознак, їх диференційованості. Усе багатоманіття соціальних стратифікацій, за П.А.Сорокіним [1], можна поділити на три групи: економічні, політичні та професійні. Всі вони тісно переплітаються між собою. Наприклад, люди, які належать до вищого прошарку за якимось одним параметром, зазвичай належать до нього також за іншими параметрами і навпаки. Так, Т.І.Заславська у загальному вигляді виокремлює на сьогоднішній день прошарки населення, які різняться соціальним статусом та місцем у соціальному трансформаційному процесі: верхній, середній, базовий та нижній, а також десоціалізоване “соціальне дно”. Вважається за доцільне виокремлювати ще два критерії для стратифікації – суб’єктивний (за самооцінкою свого соціального становище) та об’єктивний (за показниками середньодушового підходу) [2].

До середнього прошарку, що виконує консолідуючу роль у суспільстві, найчастіше відносять: кістяк верхнього середнього класу – менеджерів вищої ланки та бізнесменів, що мають власні фірми із найманими робітниками. У ньому чітко простежується наявність висококваліфікованих спеціалістів, що розподілені досить рівномірно. Кістяк середнього прошарку складається передусім із кваліфікованих спеціалістів та дещо в меншій кількості із “синіх комірців” – кваліфікованих робітників, керівників і підприємців та представників сімейного бізнесу й індивідуальної трудової діяльності [3; 4].

За Т.Заславською, середній прошарок складається із:

– *середньої ланки бюрократії*;

– *бізнес-прошарку*, до якого входять дрібні та середні підприємці – власники й менеджери підприємств та фірм,

професіонали ділового профілю (банківські працівники, ріелтери, комерсанти, ділери, брокери та ін.);

– *професіоналів* – більш кваліфікована і соціально затребувана частина спеціалістів технічного, соціального та гуманітарного профілю [2, с.7].

Кожна із нових соціальних груп, що утворилася на пострадянському просторі, формується як цілісність зі своїми метою, вимогами, динамікою, мотивами. Кожна так чи інакше впливає на дальший перебіг подій, усвідомлюючи або не усвідомлюючи свою роль у процесі державотворення.

Процес формування групової ідентичності, який є необхідною передумовою утворення середнього прошарку як відносно цілісної соціальної спільноти, відбувається, хоча й не без суперечностей [5, с.30]. Він передбачає, крім наявності ціннісних настанов, політичних преференцій, діяльний поведінковий аспект, той чи той ступінь включеності громадян у суспільно-політичні процеси. Одним з головних показників усвідомлення групових інтересів є відстоювання їх (інтересів) на рівні держави групою або її представниками. Тому проблема електоральної активності різних груп населення завжди була у центрі уваги науковців.

Мета статті: дослідити чинники, що зумовлюють (детермінують) прийняття представниками середнього класу і молодіжного середовища, з якого він рекрутується, рішення про участь у виборах та про намір голосувати за того чи того кандидата.

Сьогодні участь у суспільному та політичному житті не належить до безумовних пріоритетів у реалізації життєвої стратегії громадян. Найчастіше використовуються індивідуальні засоби “самозахисту” (індивідуальні зв’язки, матеріальне заохочення). За диференціацією політичних симпатій і цінностей стоїть глибокий цивілізаційний розкол суспільства на групи й регіони: одні з них зберігають традиційну орієнтацію на систему цінностей і політичних стосунків, другі – “західники” орієнтовані на цінності й міфологію “модернізації, що доганяє”. Населення, реалізуючи свій політичний вибір на користь того чи того кандидата (партії), часто орієнтується не тільки на політичні й соціокультурні міфи та архетипи, що стоять за ним. Сприйняття того чи того політика пов’язане у людей передусім

із тим, чи “вкладається” його імідж у політичну міфологію [6, с.78]. Ідеологічні орієнтації населення суттєво детермінуються його матеріальним становищем [6, с.8].

Основною сферою життєвої активності середнього прошарку є робота. У розумінні цінностей і негативних обставин, пов'язаних із роботою, простежується різниця між представниками середнього прошарку та усіма іншими групами. Якщо перший цінує можливість самореалізації, кар'єрного зростання, хоча через це змушений миритися із працею, яка втомлює, то всі інші групи демонструють радше традиційний для радянської інтелігенції набір оцінок своєї роботи: робота цікава, в колективі хороший психологічний клімат. Щоправда, досить часто не задовольняє рівень оплати праці [7]. Для багатьох представників середнього прошарку повсякденною реальністю стала підприємницька діяльність. Причому й ті, хто поки що не включений у підприємницьку діяльність, ставляться до неї переважно як до легітимного засобу реалізації смисложиттєвих цінностей і вирішення своїх матеріальних проблем [7].

Очевидно, що психологічно це найактивніший прошарок, який є і соціальною опорою, і головною рушійною силою реформ, що реалізуються переважно його зусиллями.

У сучасному підприємницькому середовищі дедалі більше утверджується прагматичний підхід, який самі підприємці назвали доктриною освіченої вигоди. За цим підходом, інтереси бізнесу нерозривно пов'язані із загальною заможністю суспільства. Вираженням цього зв'язку є соціально-психологічні та політичні умови, які суспільство створює для бізнесу. Відповідно до цього виокремлюються такі функції підприємництва: утворення робочих місць, формування професійної культури праці, наповнення ринку товарів та послуг, збільшення доходної частини бюджету, утворення капітальних цінностей, зняття соціальної напруженості, розвиток соціальних потреб, культивування духовних цінностей, формування нових суспільних відносин, що ґрунтуються на звеличванні людини та її праці, зміцнення міжнародного авторитету країни та її зовнішньоекономічних позицій, реалізація державних програм (культурної, економічної, конверсійної, екологічної) [6].

Психологічний аналіз діяльності підприємців дає змогу визначити його особистісну складову, суть якої в тому, що підприємництво приваблює окремих осіб **як вид діяльності**, і для них це **адекватна форма існування**, доля [8, с.35]. Основними рисами особистості підприємця є [8, с.13]:

- внутрішній локус контролю, який частково співвідноситься з потребою у досягненнях;
- відсутність сильного нахилу до прийняття ризику;
- істотна потреба у незалежності, домінуванні, автономії, стійкості та довготерпінні.

Серед трьох основних мотивів, що регулюють стосунки індивіда із соціальним оточенням, а саме, афіліації, влади та досягнення, згідно з дослідженням [7, с.132], безумовно, лідирує мотив досягнення, на другому місці – влади й лише на третьому – афіліації. У найбільш успішних підприємців “високі прибутки” за значущістю посідають серед мотивів підприємницької діяльності одне з останніх місць.

Молоді люди сьогодні становлять більшість у нових соціальних прошарках (підприємців, менеджерів). Молоді діячі очолюють суспільні й політичні організації та рухи. Значно омолодилися владні структури. Однак ця тенденція не є визначальною. Як показують дослідження молодіжних пріоритетів та орієнтацій, основною характеристикою молоді сьогодні є здатність до самотворчості, зміни стереотипів та бажання посісти гідне місце в житті.

Наша вибірка складалась із представників середнього прошарку та студентів (по 60 осіб). Це були керівники і власники фірм, менеджери вищого та середнього рівня, найбільш соціально затребувані спеціалісти, представники творчої інтелігенції, військовослужбовці з доходом не менш як 300 у.о. на місяць, студенти Київського національного технічного університету “КПІ” та Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Для опитування використано опитувальник, розроблений з метою порівняння активності, намірів, пріоритетів і тенденцій електорального вибору зазначеної вибірки порівняно із середніми даними по Україні.

Щоб проаналізувати особливості формування політичних суджень, ми поділили відповіді респондентів на чотири

групи: відповіді підприємців, які мають намір брати участь у голосуванні; підприємців, які не мають наміру брати участь у голосуванні; студентів, котрі збираються голосувати; студентів, що не мають наміру голосувати. Далі було проведено факторний аналіз (за допомогою програми ОСА) відповідей опитаних.

Основною причиною прийти на виборчі дільниці серед підприємців виявилась насамперед незгода голосувати за тих, за кого голосуватимуть друзі (80,6%). Вони також не згодні з тим, що їх голос ніяк не вплине на результати виборів, проте вважають, що він не може бути і вирішальним (погодилися 38,9%, а 47,2% – вважають, що важко відповісти). На думку 75% із них ситуація перебуває на межі, коли не можна перекладати відповідальність на інших, і вони сподіваються, що з приходом тієї політичної сили, за яку віддадуть свій голос, у житті стануться зміни на краще. Серед цих респондентів 63,9% віддали б свої голоси за перевагу демократії над індивідуалістичними інтересами, а 63,9% очікують, що обрана ними партія відстоюватиме їхні інтереси. Не погодилися із тезою про те, що перемога тих чи тих сил на парламентських виборах ніяк не вплине на їх життя, 91,4%. Погодилися з тим, що партія повинна довести свою готовність захищати інтереси виборця, 77,8%. Проте лише половина респондентів цієї категорії вважає, що вони добре розуміють ситуацію, яка склалася, і що вона спонукає до цілеспрямованого вибору. Аутсайдерам у виборчій кампанії симпатизує лише 5,6%. Третина опитаних вирішила голосувати тільки тоді, коли вибір буде вигідним для них. Більш як половина опитаних збирається голосувати або за В.Ющенка, або за лідера, що викликає у них довіру. Отже, для групи опитаних підприємців характерним є прагматичний підхід до вибору і формування активної позиції стосовно впливу на владу через утворення певних груп, які відстоюватимуть їхні інтереси на рівні держави. Зрозумілою є їх готовність йти на вибори.

Щодо респондентів – представників середнього прошарку, які висловили небажання йти на вибори, отримано такі результати за індикаторами. Показали свою необізнаність із сучасною політичною ситуацією 43,8%, проте 81,3% не погоджуються голосувати за тих, за кого їм порадять друзі чи знайомі. Вважають, що партія, за яку вони погодилися б голосувати, повинна реальними діями довести свою

спроможність захищати їхні інтереси, 81,3 %. Це можна пояснити невірою у можливість вирішувати власні проблеми через групову консолідацію, політичну участь, перекладання на інших відповідальності за подальший перебіг подій. Стверджують, що їхня участь у виборах не вплине на результати виборів і їх голос не буде вирішальним, 50% респондентів, хоча при цьому вважають, що ситуація в країні досягла тієї межі, коли відповідальність за події вже не можна перекладати на інших. Збираються голосувати тільки тоді, коли переконаються, що їхній вибір буде вигідним для них. Це може свідчити про те, що ці респонденти віддають перевагу індивідуальним способам вирішення проблем та індивідуальному шляху виходу з кризи, намагаються вирішувати все власними зусиллями (використовуючи “хабарі” або “соціальний капітал”, тобто знайомства). Причому 62,5% вважають, що головне, аби їх сім’я мала належний рівень життя (на противагу показникові демократичного устрою). Вони підкреслюють (56,3%), що, віддаючи свій голос за якусь партію, сподіваються, що вона відстоюватиме їхні інтереси і неодмінно переможе на виборах (50%). Не погоджуються з тим, що їм байдуже, за кого голосувати, 68,8%, а 62,5% відмовились від підтримки партій-аутсайдерів. Причому їхні симпатії – на стороні В.Юценка або лідера, якому можна довіряти. Більшість дослідників констатує інтернальну позицію підприємців, середній прошарок, очевидно, формуватиметься не тільки з інтерналів у сфері власного життя, а й з інтерналів у ставленні до держави та суспільних процесів. Отже, серед них переважає **прагматичний індивідуалістський підхід**, і їхнє небажання йти на виборчі дільниці цілком зрозуміле.

Серед опитаних молодих людей причинами небажання голосувати виявились такі. Вони (83,3%) не довірятимуть думці друзів з питань вибору і не вважають (53,9%), що ситуація в країні на “межі”. Для половини їх демократичні ідеали виявились важливішими за власні інтереси. Молодь очікує (58,3%), що коли вона віддасть свій голос за якусь партію, то остання відстоюватиме її інтереси. Вважають також (52,2%), що, віддаючи свій голос за партію, не потрібно враховувати ймовірність її перемоги на виборах. Не погодились із тим, що перемога тих чи тих сил ніяк не вплине на їхнє життя, 50%

опитаних. Припускають, що варто голосувати за партію, яка реальними діями доведе свою готовність захищати їхні інтереси, 79,2%. Не погоджуються з позицією, що не потрібно підтримувати партію, яка не має шансів на перемогу, 60,9%. Відмовились голосувати за партію – потенційного переможця 75%. Дві третини голосуватимуть за В.Ющенка або за лідера, що викликає довіру. Таким чином, виявлено деякі суперечливі позиції молоді: з одного боку, вона вважає, що демократичні ідеали є важливішими за індивідуалістичні, а з другого – не збирається брати участі у волевиявленні під час виборів лідера країни. Однак це може бути пов'язано з тим, що молоді люди не бачать реального лідера, спроможного вивести країну із кризи. Тут можливий прояв юнацького максималізму, коли до лідера ставляться надто високі вимоги.

Мотивами вибору політичного рішення студентами, що заявили про свою готовність прийти й проголосувати, були такі. Готовність голосувати за В.Ющенка та лідера, якому можна довіряти, виявили 70%. Не погодилися з тим, що вони погано орієнтуються в політиці й тому дотримуватимуться порад друзів, 84,6%. Вважають, що їхня участь ніяк не вплине на остаточний результат виборів, 84,4%, що їхній голос може бути вирішальним 69,2%, що ситуація в країні на межі, коли не можна перекладати відповідальність на інших, 82,1, що з приходом певної політичної сили стануться позитивні зміни в житті – 69,2%. Віддали перевагу демократії перед індивідуалістськими устремліннями 56,4%, очікують, що, коли віддадуть голос за певну партію, то вона відстоюватиме інтереси виборця, 69,2%. Ймовірність перемоги партії на виборах пропонує враховувати 47,4% респондентів. Не погодилися з тим, що перемога певних сил не вплине на їхнє життя, 85,9% опитаних. З тим, що партія повинна довести свою готовність захищати інтереси виборця, погодилися 84,6%. Не згодні з тим, що немає жодного сенсу в тому, щоб підтримувати партію, яка не має жодного шансу на перемогу, 53,3%. Не погоджуються з тим, що їхні симпатії на боці аутсайдерів (а тому потрібно голосувати за ту партію, яка перемаже), 79,5%. Половина респондентів виявила бажання голосувати тоді, коли це буде вигідним для неї.

Отже, головним мотивом неучасті у виборах для студентів є те, що все одно партії нічого не зможуть змінити. Основним мотивом участі є формування інтернальності у ставленні до суспільних процесів і прагматичність – вигідність цього вибору для подальшого життя. Тобто такий вибір можна назвати прагматично-груповим, який урахує інтереси всього класу (суспільства), він досить співзвучний із мотивами представників середнього прошарку, котрі мають намір прийти на виборчі дільниці.

На відміну від загальноукраїнських результатів, представники середнього прошарку не збираються підтримувати сили, які однозначно не пройдуть, і більшою мірою мотивовані необхідністю щось змінювати в ситуації, що склалася.

За результатами факторного аналізу виявлено, що головним мотивом політичної участі підприємців є прагматичність вибору. Тобто, віддаючи свій голос на підтримку тієї чи тієї партії, вони очікують, що вона відстоюватиме їхні інтереси (після повороту ВАРІМАКС-0,899). Другий фактор – незгода з тим, що перемога тих чи тих парламентських сил ніяк не вплине на життя (0,929), третій – необхідність спрямованого вибору через розуміння ситуації, що склалася. Отже, наочним є формування суто прагматичної позиції середнього прошарку до питань політичного вибору, необхідності створювати умови для ведення бізнесу. Цікаво, що пріоритетність демократичного устрою виявилась у сьомому факторі.

Щодо студентів першим фактором впливу на їхній політичний вибір виявилась пріоритетність демократичного устрою (0,954), другим – необхідність враховувати ймовірність перемоги тієї чи тієї партії на виборах при голосуванні, третім – студенти голосуватимуть тоді, коли переконаються, що їхній вибір вигідний для них, щось змінить у їхньому житті. Тобто для студентів за наявної пріоритетності раціонального вибору все ж нині більш вагомими є перехід до нового політичного устрою та гарантованість того, що партія, яка переможе, відстоювати саме такі позиції. Простежується формування інтернальності не тільки у ставленні до себе й до свого життя, але й в питаннях політичного вибору стосовно держави й

формування себе як цілісної групи, здатної відстоювати свої інтереси на рівні держави.

Таким чином, можна констатувати, що свою головну функцію – слугувати гарантом необоротності реформ – середній прошарок уже виконує через формування групової ідентичності на суспільному рівні.

Оскільки, за даними досліджень, серед робітників і службовців переважає мотивація матеріального добробуту (на противагу підприємцям, для яких переважною є мотивація досягнення успіху), для них характерною є орієнтація на перехід до складу середнього прошарку із засвоєнням його шаблонів поведінки і суджень, в чому виявляється вплив середнього класу як лідера думок на базовий прошарок. Хоча, за даними всеукраїнських моніторинів, характерним для населення України є поєднання мотивів вибору. Однак перший фактор у сукупності виражає саме прагматичні мотиви електоральної поведінки, хоча другий вказує на згоду підтримати партію, яка може й не перемогти на виборах. Мабуть, тут дається взнаки така характеристика українського менталітету, як “відстоювання ображеного”, жалість. Третім фактором виявився повний песимізм щодо того, що обрана партія відстоюватиме інтереси виборця. Отже, наявними є бажання змін і невіра у можливість їх реалізації. Четвертий фактор – обізнаність у ситуації й необхідність голосувати за ту партію, яка матиме шанси проводити свою політику.

Той факт, що у підприємців демократичні цінності виявились на дев'ятому місці, може свідчити про те, що сьогодні важливішим для них є збереження можливостей функціонування власного бізнесу, ринкової економіки, а демократію вони розглядають як похідну від економіки. Причому навіть серед тих, хто не збирається приходити на виборчі дільниці, домінує погляд, що перемога тих чи тих сил вплине на їхнє подальше життя. Мотивом не йти на вибори слугує невіра в те, що завдяки цьому щось може змінитися, а отже, певна індивідуалістська позиція. Серед студентів, що відмовились голосувати, ця тенденція не так виражена. Щодо їхніх поглядів можна говорити як про стереотипні, а не власні.

Отже, головною особливістю прийняття політичних рішень представниками середнього класу є орієнтація на

створення умов для ведення бізнесу (тобто “вигідність” вибору), вигоду й подальший розвиток конкурентних умов. Причому існують тенденція до групової консолідації і мотивація реалізації спільних групових інтересів.

РЕЗЮМЕ

Основними аргументами прийняття представниками середнього класу рішення йти на вибори є вигідність цього вибору: вони зазвичай очікують, що партія, за яку вони проголосують, обстоюватиме їхні інтереси. В електоральних намірах студентів пріоритет мають цінності демократичного розвитку суспільства.

РЕЗЮМЕ

Основными аргументами принятия представителями среднего класса решения идти на выборы является выгодность этого выбора: они обычно ожидают, что партия, за которую они проголосуют, будет отстаивать их интересы. В электоральных намерениях студентов приоритет имеют ценности демократического развития общества.

SUMMARY

The main arguments of making decision to participate in elections by the middle class representatives is the benefit of such a choice: usually they hope that a party of their voter's choice will defend their interests. Voting intentions of students contain democratic development values as a priority.

Література

1. *Сорокин П.А.* Главные тенденции нашего времени. – М.: Наука, 1997.
2. *Заславская Т.И.* Социоструктурный аспект трансформации российского общества // Социс. – 2001. – №8. – С. 3 – 11.
3. *Тихонова Н.Е.* На пути к новой стратификации российского общества // Общ. науки и современность. – 1998. – №3. – С.24 – 37.
4. *Тихонова Н.О.* Российский средний класс: особенности мировоззрения и факторы социальной мобильности // Социс. – 2000. – №3. – С. 13 – 22.

5. *Петухов В.В.* Политические ценности и поведение среднего класса // Социс. – 2000. – №3. – С.23 – 32.
6. *Бызов Л.Г.* Кризис идентичности современного российского общества и мотивация социально-политического выбора // Вес. моск.ун-та; Сер.12 “Политические науки”. – 1999. – №4. – С.76–87.
7. *Обыденнова Т.Б.* Средний класс и его работа // Социс. – 2000. – №3. – С. 12–17.
8. *Попов В.Д.* Социально-психологический анализ субъектов российского рынка // Психол. журн. –1994. – №5. – С. 29–36.
9. *Голенкова З.Т.* Динамика социоструктурной трансформации в России // Социс. – 1998. – №10. – С.77 – 84.
10. *Галкин А.А.* Тенденции изменения социальной структуры // Социс. – 1998. – №10. – С. 85 – 91.
11. *Лисовский В.Т.* Динамика социальных изменений // Социс. – 1998. – №5. – С. 98 – 104.

© Царюк Л.А.

С.М. Глазунова

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ВПЛИВУ РЕКЛАМНИХ ПОЛІТИЧНИХ МІФІВ НА МОТИВАЦІЙНУ СФЕРУ ВИБОРЦІВ

У сучасному українському суспільстві спостерігаються, з одного боку, високий рівень політизації населення, з другого – активний, навіть експансивний характер впливу засобів масової інформації на людей. Особливо яскраво виявляються ці тенденції під час виборчих кампаній, в ході яких використовується ціла батарея засобів впливу на виборців. Останні парламентські вибори, на думку експертів, відрізнялися від попередніх агресивністю вживаних передвиборних технологій.

Одним із засобів впливу на виборців у процесі передвиборної боротьби є політична реклама з використанням міфів. Незважаючи на те, що дискусія навколо політичних міфів ведеться давно, сьогодні навряд чи можна говорити про існування загальноприйнятої і несуперечливої концепції їх впливу на психіку людини. Основними носіями неформалізованих знань про соціально-психологічну природу впливу міфу

сьогодні є рекламисти, PR-фахівці, кліпмейкери та працівники ЗМІ. В науці міф розглядається переважно в соціокультурному аспекті, а його соціально-психологічний аспект дотепер залишається без належної уваги. Саме тому метою проведеного дослідження стало створення пояснювальної теоретичної моделі механізму впливу на мотиваційну сферу виборців міфів, що використовуються в політичній рекламі.

Розроблення такої моделі дасть змогу не тільки заповнити існуючу прогалину в наукових знаннях, але і створити на її основі практичний інструментарій для діагностики електоральної активності громадян й управління нею, а також визначити критерії оцінювання коректності рекламних повідомлень, оптимізувати їх вплив.

Дослідження було присвячене побудові та обґрунтуванню гіпотези про те, що особливість механізму впливу рекламних політичних міфів на виборців полягає у їх здатності породжувати узагальнені очікування, які спрямовують електоральну дію до заданої цілі.

У першій частині дослідження розглядаються природа й особливості класичного та рекламного політичних міфів, їх функції на рівні суспільства й особистості. У другій частині на основі проведеного аналізу міфів і теоретичних та емпіричних фактів будується модель впливу рекламних політичних міфів на мотиваційну сферу виборців.

Відомо, що інтерес до міфів виник ще в епоху еллінізму. Вже Платон говорив про міф як про знаряддя політики, хоча античність не ставила перед міфом специфічних політичних завдань і цілей (цит. за [1, с.60]). Символічний напрям вивчення природи міфу визначений працями Е.Кассіра, який розглядає політичні міфи як техніку соціального управління великими масами людей за допомогою уяви (цит. за [2, с.113]). Клод Леві-Стросс здійснив перехід від символічної до структурної теорії міфу, вважаючи, що міфи досить близько відтворюють універсальні структури несвідомого. На думку Ф.Кессіда, основна функція міфу – соціально-практична, спрямована на забезпечення єдності й цілісності колективу [1].

Узагальнюючи й систематизуючи накопичені знання про міфи, можна дійти висновку про те, що міф – це особливе повідомлення, яке характеризується такими рисами:

1. **Багатшаровість значень.** У міфі завжди присутні три складові, що утворюють його структуру: *форма* – образ, що презентує зміст; *концепт* – головна ідея, яка презентується; *зміст* (значення) – відношення між особистим переживанням і дискурсом.

2. **Міф завжди є інтенціональним**, тобто вказує, як діяти, має спонукальний характер.

3. **Міф пов'язаний з емоційно-чуттєвим, ірраціональним пізнанням світу.**

4. **Міф не усвідомлюється як міф**, віра – одна з умов його існування.

5. **Абстрактність, суспільна тематика і зв'язок з найзагальнішими людськими цінностями** образів міфічного повідомлення.

6. **Двоїстість:** у міфі соціальне й індивідуальне сплетені в єдине ціле. Однією своєю стороною міф занурений у потреби суспільства, а другою – в потреби індивіда. Тому міфологічні образи завжди тісно пов'язані з метою групи і з емоційною та мотиваційною сферами реципієнтів. Така двоїстість міфу віддзеркалюється в багатшаровості його значень (форма, концепт, значення), оскільки така структурна будова повідомлення дає змогу одночасно задовольняти і суспільні, й індивідуальні інтереси.

Міф виконує як на рівні суспільства, так і на рівні індивіда низку важливих функцій, аналіз та зіставлення яких дасть змогу виявити особливості взаємовідношення між індивідуальним та соціальним у міфологічному повідомленні та побудувати механізм його впливу.

Міф виконує в суспільстві такі головні функції:

- *соціально-практичну, або організуючу*, – міф координує дії членів суспільства, дає змогу інтегрувати їх і регулювати життєдіяльність людської спільноти;

- *пізнавальну* – міф виникає як спосіб пояснення і осмислення навколишнього світу там, де людина стикається з нестачею знань про світ і соціальне середовище;

- *об'єктивуючу* – у міфах віддзеркалюються колективні уявлення, потреби, бажання, цінності, надії і сподівання соціальної спільноти;

- *нормативну* – міф транслює і навіює певні моделі поведінки.

На рівні індивіда функціями міфологічних образів є:

- *пізнавальна* – будучи “чуттєвим, синкретичним, образним способом осмислення і пояснення складної і незрозумілої дійсності”, міф як засіб пізнання виникає там, де існує серйозна нестача знань про світ;

- *зв'язуюча* – міф є однією з тих ланок, які дають змогу підтримувати взаємозв'язок індивіда і групи. Через прийняття цінностей, ідей, образів, що містяться в міфі, стає можливим включення індивіда у життєдіяльність соціуму. Міфологічні образи – це своєрідний засіб комунікації між суспільством та індивідом, це “спільна мова” у спілкуванні колективного й індивідуального суб'єктів;

- *аксіологічна* – міф, як зазначалося, є носієм очікувань, потреб, надій як суспільства в цілому, так і індивіда. Міфологічні образи, будучи співзвучними з цінностями та очікуваннями окремої особи, взаємодіятимуть з ними.

Крім того, можна припустити, що абстрактні, значущі цінності, які несе міф, викликають у реципієнта феномен укрупнення буденної свідомості до рівня буттєвих цінностей і розширення значень особистого досвіду до трансперсональних.

Отже, міф завжди пов'язаний із цінностями і потребами як окремої людини, так і суспільства загалом.

Описані характеристики класичного міфу, безумовно, стосуються і рекламного політичного міфу, хоча останній має низку особливостей. У структурі політичного рекламного міфу, як і класичного, можна виділити такі складові: форму, концепт і значення. **Форма** політичного рекламного міфу зазвичай є максимально абстрактною і апелює до вищих людських та соціальних цінностей (єдність, наша країна, світ, діти, майбутнє і т. ін.) **Концепт** містить у собі ідею вибору цінностей, озвучених формою. **Значення** виникає в процесі ідентифікації індивіда із загальнолюдськими цінностями, про які йдеться в міфі, і пов'язане із прийняттям цінностей та можливістю

задоволення потреб, які описуються озвученими міфом цінностями.

Крім того, характер політичного міфу є вузькоманіпуляційним, оскільки має специфічні політичні цілі, визначені його творцями. Кінцеве завдання рекламного політичного міфу – спонукання аудиторії до здійснення певної дії, зокрема вибір певного кандидата, блоку або партії. Можна сказати, що рекламний політичний міф у чистому вигляді є *технікою соціального управління*.

Класичний міф – це результат несвідомої колективної діяльності та уяви, а політичний усвідомлено створюється фахівцями відповідно до поставлених цілей і не є плодом вільної уяви і несвідомої діяльності.

Класичний міф транслювався через писемність та усні повідомлення, каналом же передачі рекламного політичного міфу стають засоби масової комунікації, що накладає на міфологічні образи певний відбиток. Ці міфи мають відповідати вимогам до інформації, яку передають засоби масової комунікації.

Оскільки даний варіант політичного міфу виконує рекламну функцію, то природно, що образ буде “огранований” за допомогою рекламних технологій.

Наступна специфічна риса рекламного політичного міфу – точна відповідність тематики образу так званим “чутливим точкам” цільової аудиторії, на яку він спрямований. Якщо класичний міф – це синкретичні уявлення про явища природи й суспільного життя, то в політичному міфі будуть представлені образи, до яких є чутливою цільова аудиторія міфу.

Особливо яскраво виявляється в рекламному політичному міфі двоїстість його природи, що поєднує і соціальні, й індивідуальні інтереси. Вона полягає в тому, що за формою міф є аполітичним, хоча по суті має винятково політичні цілі. Двоїстість політичного рекламного міфу виявляється і в тому, що, з одного боку, він є засобом досягнення цілей групи, яка створила його, і в ньому відображаються потреби цієї групи. З другого боку, в міфі відображаються потреби й цінності, актуальні для цільової аудиторії, на яку спрямована реклама. Отже, “неправдивість” і

ілюзорність політичного міфу полягає в тому, що індивід, вибираючи свої цінності й потреби, в кінцевому підсумку голосує за потреби групи, що створила цей міф. Тобто рекламний політичний міф робить соціально-політичні реалії привабливими для індивіда.

Оскільки міф є двоїстим за своєю природою, то вивчати його вплив треба тільки в системі “людина–середовище–політика”. Тобто потрібно аналізувати явища не тільки на рівні сфери психічного, а й на соціальному та макросоціальному рівнях життя людей, бо особливості останнього рівня визначатимуть специфіку існування перших двох, і навпаки. Таким чином, феномени цих трьох рівнів необхідно розглядати в їх цілісності та взаємозалежності.

Застосовуючи цю умову дослідження, можна сказати, що вплив міфу на виборця – це окремий випадок масової комунікації, в якій реципієнт (виборець) представлений індивідуальним суб’єктом, а комунікатор (партія або блок) – груповим. Тому явище, що вивчається, об’єднуватиме в собі властивості й характеристики як масової, так і міжособистісної комунікації.

Методологічною основою аналізу дії міфу на електорат взято структуру соціально-психологічного впливу, запропоновану М.Варій [3]. Елементами цього конструкту виступають: суб’єкт, об’єкт, середовище, способи, засоби і механізми впливу. *Суб’єкт впливу* – потенційні кандидати, тобто група людей, об’єднаних загальними економічними й політичними інтересами та цілями. *Об’єкт впливу* – виборець. *Середовище* – інформаційне поле, в якому перебуває виборець. *Спосіб впливу* – політична реклама, в якій використовуються політичні міфи. *Засіб впливу* – рекламний політичний міф.

Загалом ситуація взаємодії учасників, середовища і засобів виглядатиме так. Основна мета суб’єкта впливу (кандидата) – отримати максимальну кількість місць в органах влади. Для цього зусиллями іміджмейкерів, ідеологів і рекламистів створюється певний образ партії (блоку), який презентується виборцеві за допомогою політичної реклами. Цей образ є “ярликом”, символом, що представляє політичну силу, а не об’єктивним повідомленням про її цілі, завдання та наміри.

Основне завдання цього рекламного образу – максимально стимулювати вибір виборцями саме цієї партії, тому рекламний образ відповідатиме потребам, очікуванням, настановам цільової аудиторії. Об'єкт впливу (виборець), своєю чергою, поперше, зазнає активуючого впливу середовища внаслідок дії оточення та ЗМІ. По-друге, внутрішній світ індивіда, включеного у виборчий процес, насичений очікуваннями і надією на позитивні зміни та задоволення певних потреб у майбутньому. Оскільки від його вибору залежить вірогідність задоволення його потреб у майбутньому, то природно, що у виборця зростає потреба в об'єктивній достовірній інформації для прийняття ним рішення.

Проте в інформаційному середовищі ми можемо спостерігати водночас підвищення активуючої дії на виборця і дефіцит конкретної достовірної інформації про потенційних кандидатів. Таке становище виникає через те, що виборці здебільшого мають доступ не до реальних політичних подій та їх сутності, а тільки до їх відображень у ЗМІ. Брак знань не про задекларовані, а про реальні цілі й наміри кандидатів, а також характерна для нашого часу вузькість соціального мислення роблять майже нереальною можливість для нашого виборця тонко і глибоко проаналізувати складну соціально-політичну ситуацію в країні. Суб'єкт впливу в ситуації підвищеної потреби в інформації і водночас її дефіциту пропонує виборцеві максимально узагальнені, ціннісно значущі рекламні образи, які не несуть об'єктивної, конкретної, достовірної інформації, а образно, емоційно і просто пояснюють складну соціальну дійсність.

Отже, з боку суб'єкта впливу до політичної реклами висуваються такі вимоги: вона повинна через збіг з очікуваннями реципієнта та просте пояснення соціально-політичної ситуації спонукати до певного вибору. З боку виборців, тобто об'єктів впливу, реклама має пояснити, що відбувається в суспільстві, і дати зрозуміти, який з кандидатів може вірогідно справдити очікування. Таким чином, політична реклама за своєю природою є двоїстою: мета її по суті полягає в забезпеченні максимальної кількості голосів на виборах і проходженні до органів влади певних політиків, а за формою

вона пропонує проголосувати за те, що є цінним для виборця. Тобто таке рекламне повідомлення водночас повинне задовольняти потреби і комунікатора (пройти до органів влади), і реципієнта (задоволення актуальних потреб).

Один із засобів комунікації, здатний задовольнити ці два запити одночасно, – міф. Він є багатошаровим повідомленням, яке несе в собі безсумнівну інформацію про значущі й цінні для людини явища, показує дію – певний вибір, заряджений позитивними емоціями, дає змогу просто і ясно побачити соціально-політичну ситуацію, виводить свідомість з буденного рівня на вищий рівень буттєвих цінностей.

Цей висновок підтверджується результатами проведеного автором аналізу текстів і аудіо- та відеорядів рекламних роликів, використаних на парламентських виборах 2002р. Практично у 90% відеореклами були використані значущі і привабливі для більшості людей цінності: світ і сила національної єдності (“За єдину Україну”); належність до національно-територіальної спільності (“Кримський блок Грача”); життя та оновлення (“Партія зелених України”); зміна життя на краще, діти, національна ідея, Батьківщина (“Наша Україна”); материнство і турбування про дітей (“Жінки за майбутнє”); сила і зміни (“Нова генерація”); біблійні істини (“Всеукраїнське об’єднання християн”); духовна краса, щасливе дитинство, задоволеність з рівня життя і праці (“Комуністична партія України оновлена”). Всі зазначені цінності є загальнолюдськими, а отже, привабливими для більшості людей. Перелічені поняття мають достатньо високий рівень узагальнення та абстракції, конкретної інформації про наміри кандидатів у роликах бракує.

Виявлені в ході теоретичного аналізу факти дали змогу виділити головні складові останньої змінної – *механізму впливу політичного рекламного міфу* на мотиваційну сферу виборця: значущі цінності (привабливість інформації) суб’єкта, очікування індивіда, міра достовірності та рівень узагальнення інформації.

Значущі цінності є однією із складових інформаційного впливу. Як зазначав радянський дослідник Ю.А.Шерковін, “у будь-якому вигляді і на будь-якому рівні комунікативної дії

пропонована аудиторії інформація спрямована на те, щоб викликати у свідомості індивідів асоціації з певними цінностями. Це викликає або інтерес до досягнення цих цінностей і ідентифікацію з ними, або негативний інтерес і заперечення тих цінностей, які є контрастними його власній орієнтації” [4, с.12].

Наступна змінна – *очікування* як психологічне поняття вперше з’являється у працях Толмена, а трохи пізніше – у Левіна. Толмен вводить це поняття як вивчене знання про співвідношення засобів і мети. Левін спочатку пов’язує його із структуризацією областей оточення, тобто воно містилося у сприйнятті обраного, провідного щодо цільової області шляху дії. І тільки пізніше, під час аналізу формування рівня домагань, поняттям “потенціал” була виділена вірогідність досягнення мети як особливий конструкт. Причому і Толмен, і Левін від початку однозначно визначили змінну “цінність” як центральну для будь-якої мотиваційної теорії привабливості: Левін поняттям “валентність”, а Толмен – поняттям “потребіність” мети. Разом з валентністю (цінністю), на думку Левіна, вірогідність досягнення мети (очікування) визначає “діючу силу” (цит. за [5, с.224]).

Дослідник Боллс пов’язав із співвіднесеною з метою змінною “цінність” два види очікувань: поєднання “ситуація–наслідок” та “дії–наслідок” (цит. за [5, с.225]).

Дж.Хоманс виходив з того, що цілі людини (задоволення потреб, або винагорода) можуть бути досягнуті тільки за соціальної взаємодії. Процес взаємодії він розглядає як постійний обмін діяльністю (вигодами, або цінностями) між людьми. Кожна людина, за Хомансом, прагне до максималізації винагороди своїх дій і мінімалізації витрат; регулярний обмін породжує в людях систему взаємних очікувань; велику роль в регулюванні обмінів виконує ціннісно-нормативна система.

У суспільно-політичних і соціологічних дослідженнях вплив міфу також пов’язується з очікуваннями і надіями. Так, Альфред Сові у праці “Міфологія нашого часу” підкреслює, що “джерела міфу – в неутві людей, у використанні їхніх надій політичними партіями” (цит. за [1, с.57]). Дослідник Ф.Х.Кессіді

також підкреслював, що сприймати світ міфологічно означає ототожнювати бажане з можливим.

У рамках нашого дослідження під очікуванням ми розумітимемо стан мотиваційної системи, яка оцінює отримання бажаної винагороди як можливе. Для цього стану характерна емоція очікування, що спрямовує поведінку в певне русло.

Третя змінна – *інформація та її характеристики*. Як уже зазначалося, за умов актуалізованої потреби в об'єктивній і достовірній інформації міф оперує значущими поняттями високого рівня узагальнення.

Для побудови моделі механізму впливу міфу треба простежити взаємозв'язок і закономірності взаємовідношення описаних елементів. З цього приводу звернімося до раніше сформульованих і доведених двох положень:

1. Існує пряма залежність між позитивною привабливістю, або цінністю, об'єкта і рівнем очікувань. Взаємозв'язок між очікуванням і цінністю (значущістю, валентністю, привабливістю) мети, як зазначалося вище, описаний багатьма дослідниками: Левіним, Толменом, Халлом, Спенсом, Шеффілдом, Маурером. За цими теоріями можна зробити припущення, що значущі цілі приводять до появи очікування, яке є емоцією, що спрямовує поведінку. В нашому випадку значущими цілями виступають досягнення тих цінностей (задоволення потреб), про які йдеться у міфологічних повідомленнях. Загальнолюдський характер таких цінностей обов'язково передбачає значущість цих образів для виборця. Крім того, висока привабливість таких цінностей приводить до ідентифікації з ними реципієнта, а отже, до їх прийняття. Хіба цінність світу, батьківщини, дітей може викликати сумніви? І ще одне спостереження – такі цінності пов'язані з найсильнішими базовими потребами людини. Так, знімається чинник недовіри – і в реципієнта легко виникає високий рівень очікувань, а також запускаються емоції очікування, що спрямовують поведінку. Саме вони впливатимуть на вибір певної партії.

2. Друге положення пояснює залежність специфіки очікувань від характеру інформації, яка є у виборця. Як пояснювальна основа у нашій ситуації пропонується одна із

закономірностей, описана в конструкті аффіліативних диспозицій А.Мехрабяна і С.Ксендзького:

$$MA = (1-F)(R_1 - e_1 R_2) + F(r_1 - e_2 r_2),$$

де F – рівень певних очікувань і ступінь знайомства;

r_1 – значення і рівень позитивної привабливості партнера, яка ґрунтується на специфічних очікуваннях (інакше кажучи, вона включає деякі загальні цінності й досвід);

r_2 – значення і рівень негативної привабливості, що ґрунтується на специфічних очікуваннях;

e_1, e_2 – коефіцієнти, які мають значення $0 < e < 1$ і вводяться для позначення явища, коли орієнтація на аффіліацію завжди перевищує рівень орієнтації на відкидання;

R_1, R_2 – значення узагальнених очікувань, відповідно, позитивних (R_1) і негативних (R_2) результатів аффіліативної поведінки.

Наведена формула розкриває положення про те, що рівень значень узагальнених очікувань ($R_1 - e_1 R_2$) зменшується із зростанням ступеня знайомства і вірогідності прогнозування позитивних результатів партнерської поведінки, причому відповідно підвищуються значення і роль специфічної привабливості ($r_1 - e_2 r_2$) [5, с.296].

Інакше кажучи, А.Мехрабян і С.Ксендзький керуються тим, що однозначно існує коваріація узагальненого очікування та узагальненої привабливості. На підставі цього твердження можна зробити висновок про те, що за аффіліативної дії низькому ступеню знайомства при високій привабливості відповідає високий рівень узагальнених очікувань.

У ситуації впливу рекламного політичного міфу маємо низький ступінь знайомства особи з об'єктом комунікації (дефіцит інформації, узагальненість рекламних образів) і високий рівень його привабливості (відповідність головним людським цінностям). Відповідно до вказаної закономірності, в досліджуваному явищі можна очікувати появи високого рівня узагальнених очікувань у виборця.

Отже, механізм впливу міфу виглядатиме так: абстрактні значущі образи політичних рекламних міфів, які є малоінформативними (у значенні конкретної достовірної інформації як

основи вибору), але достатньо привабливими для виборця і породжуватимуть високий рівень узагальнених очікувань. Виникнення узагальнених очікувань, по-перше, запускатиме емоції очікування, що спрямовують поведінку виборця до вибору того політичного блоку, чия реклама викликала виникнення таких очікувань. По-друге, поява у відповідь на загальнозначущі цінності узагальнених очікувань дає змогу авторам міфу охопити і замотивувати велику аудиторію, що розширює поле впливу міфу. По-третє, не виключено, що узагальнені очікування і загальнонародські цінності, які використовуються у міфі, укрупнюючи буденну свідомість, ніби тримають виборця у полі буттєвих цінностей, що зумовлює розширення значень особистого досвіду до трансперсональних і виникнення екзистенційних переживань.

На завершення хотілося б з'ясувати, що дає нам право застосовувати описану закономірність для пояснення механізму впливу міфу.

Будь-яка реклама, як відомо, – це засіб масової комунікації, яка, своєю чергою, є різновидом людського спілкування [7]. Оскільки в дослідженні реципієнтом виступає не груповий суб'єкт, як у класичному розумінні масової комунікації, а індивідуальний, то буде правомочним застосувати фундаментальні закономірності психології міжособистісного спілкування, а саме – конструкт А.Мехрабьяна і С.Ксендзького як основу для пояснення впливу масової комунікації на мотиваційно-ціннісну сферу людини.

На користь висунутої гіпотези свідчить і те, що закономірність залежності узагальнених очікувань від привабливості і ступеня знайомства реципієнта дає змогу пояснити особливості міфу і поведінки об'єкта та суб'єкта впливу.

Наступний аргумент – оцінка експертів. В.П.Казміренко наголошує на широті й фундаментальності параметрів і процесів, які розглядаються в концепції, що робить очевидним універсальність передбачуваного конструкту [7].

Зазначені обставини дають змогу цілком адекватно і надійно використовувати закономірність, описану в конструкті, як пояснювальну основу механізму впливу політичного рекламного міфу на мотиваційну сферу виборця.

РЕЗЮМЕ

Як показав аналіз основних підходів до вивчення міфологічних повідомлень у психології і соціальних науках, міф є особливим повідомленням з такими невід'ємними характеристиками: багатозначністю значень, інтенціональністю, зв'язком з ірраціональним пізнанням і безумовною вірою у зміст, абстрактністю, а також суспільною тематикою образів. Як гіпотетичний механізм впливу міфологічних повідомлень видається правомірним розглядати припущення про те, що абстрактні значущі образи політичних рекламних міфів, які є малоінформативними (в розумінні конкретної вірогідної інформації як основи вибору), але достатньою мірою привабливими для виборця, породжуватимуть високий рівень узагальнених очікувань. Поява останніх, своєю чергою, запускатиме емоції, які спрямовуватимуть поведінку виборця на вибір тієї політичної партії чи блоку, чия реклама зумовила виникнення таких очікувань.

РЕЗЮМЕ

Как показал анализ основных подходов к изучению мифологических сообщений в психологии и социальных науках, миф представляет собой особое сообщение, обладающее следующими неотъемлемыми характеристиками: многослойностью значений, интенциональностью, связью с иррациональным познанием и безусловной верой в содержание, абстрактностью, а также общественной тематикой образов. В качестве гипотетического механизма влияния мифологических сообщений представляется правомерным рассматривать предположение о том, что абстрактные значимые образы политических рекламных мифов, которые являются малоинформативными (в смысле конкретной достоверной информации как основы для выбора), но достаточно привлекательными для избирателя, будут порождать высокий уровень обобщенных ожиданий. Появление последних, в свою очередь, будет запускать эмоции, направляющие поведение избирателя к выбору той политической партии или блока, чья реклама вызвала возникновение таких ожиданий.

SUMMARY

The analysis of main approaches toward mythological message in psychology and sociology shows that the myth is a special message bearing such features as a variety of senses, intention, connection to irrational knowledge and unconditioned trust in its contents, abstractiveness and the social topicality of characters. It looks rightful to examine the suggestion that abstract significant images of political advertising myths that are not very informative (in sense of a concrete trustworthy information as a basis for a choice) but are attractive enough for a voter will create a high level of general expectations as a hypothetical mechanism of mythological messages influence. An appearance of the latter in its turn will evoke emotions that will direct voters' behaviour at the choice of a political party or a bloc whose advertising created such expectations

Література

1. *Кессиди Ф.Х.* От мифа к логосу (Становление греческой философии). – М.: Мысль, 1972.
2. *Кара-Мурза С.Г.* Манипуляция сознанием. – К.: Оріяни, 2000.
3. *Варій М.Й.* Психологія та виборчі технології: Наук.-метод. посібник. – Л.: Вид-во “СПОЛОМ”, 2002.
4. *Шерковин Ю.А.* Психологические проблемы массовых информационных процессов. – М.: Мысль, 1973.
5. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность: Пер. с нем.: В 2 т. / Под ред. Б.М. Величковского: – М.: Педагогика, 1986. – Т.1.
6. *Богомолова Н.Н.* Социальная психология печати, радио и телевидения. – М.: Изд-во МГУ, 1991.
7. *Казмиренко В.П.* Социальная психология организаций: Монография. – К.: МЗУУП, 1993.

© Глазунова С.М.

КОГНІТИВНИЙ ДИСОНАНС У СИТУАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ

У соціально-психологічних дослідженнях, присвячених вивченню основних детермінант та регуляторів соціальної поведінки особистості, проблематика політичного вибору розроблена дуже мало. Водночас характер та особливості соціальної активності громадян в сучасному українському суспільстві виводять завдання вивчення механізмів і чинників формування готовності до компетентного політичного вибору в ряд найбільш актуальних. Одним із таких механізмів є когнітивний дисонанс, який, на думку Festinger, Aronson, Cooper та ін., є однією з найпотужніших детермінант поведінки. Спектр ситуацій, у яких дисонанс є майже неминучим, досить широкий. Більш-менш ґрунтовно, і то переважно в зарубіжній науці, сьогодні досліджені дві з них: наслідки прийняття рішення (дисонанс, що виникає після вибору з двох чи кількох альтернатив) і наслідки поступливості (ситуації, коли індивід залучається до діяльності, яка суперечить його цінностям і ставленням). Обидва випадки широко представлені в сучасному політичному житті. Однак особливості проявів ефектів дисонансу в різних культурах істотно різняться, тому дані зарубіжних досліджень не завжди можуть бути використані в українській практиці. Оскільки у вітчизняній науці практично не проводилися дослідження ролі психологічних механізмів когнітивного дисонансу у формуванні готовності особистості до політичного вибору, є підстави стверджувати, що обрана нами тема є актуальною.

У даній статті ставиться за мету на основі синтезу базових положень теоретичної моделі ситуації політичного вибору, теорії когнітивного дисонансу та результатів емпіричних досліджень, що проводились силами лабораторії психології політичного вибору Інституту соціальної та політичної психології АПН України, виявити вплив когнітивного дисонансу на процес і результат електорального вибору громадян.

В.П.Казміренко виділяє чотири *групи чинників*, які причинно зумовлюють політичний вибір:

1) ***значущість ситуації вибору***, яку суб'єкт визначає, співвідносячи свої уявлення із завданнями майбутнього політичного вибору, усвідомлюючи в результаті власну роль, роль вибору, вибудовуючи модель відповідальності за цю дію. Розуміння значущості є першим кроком до компетентності вибору ;

2) ***ступінь ідентифікації суб'єкта вибору із завданням вибору*** – визначається мірою особистісної актуальності самого вибору, особливостями цілепокладання, а отже, може виступати індикатором компетентності вибору;

3) ***раціоналізація*** – особистісно компетентний вибір, який визначається наявністю трьох векторів раціональної моделі вибору: очікуваної цінності можливих варіантів, ймовірності пов'язаних із вибором подій, вигоди та недоліків можливих результатів;

4) ***індивідуальний прогноз виграшу*** – коли раціоналізація потреби у виграші може розглядатися як показник компетентного вибору, оскільки прогноз успішності є соціально-психологічною складовою конструктивної дії [1].

Серед *ситуацій, типових для виникнення когнітивного дисонансу*, найчастіше згадуються: ті, в яких індивід стає очевидцем непередбачених подій чи йому стає відомою яка-небудь нова інформація, а також ті, що вимагають від людини формулювання своєї думки чи здійснення вибору. Когнітивний дисонанс виникає тоді, коли Я-концепція особистості виявляється під загрозою. Дисонанс виникає тоді через логічну несумісність когнітивних елементів, через відмінності в культурі тощо.

За твердженням Л.Фестінгера [2], виникнення дисонансу, який породжує психологічний дискомфорт, мотивуватиме індивіда до спроби зменшити ступінь дисонансу і, по можливості, досягти консонансу, а також до активного уникнення ситуацій та інформації, котрі можуть призводити до його зростання.

Серед можливих способів зменшення дисонансу – зміна поведінки або системи знань (за допомогою пошуку

контраргументів або зменшення значущості інформації). Варто згадати тут і про патерн редукції дисонансу, виявлений Бремом [3], коли вже здійснений вибір починає здаватися індивідові більш правильним і кращим, ніж раніше, а відкинуті можливості він прагне знецінити.

Вихід із стану дисонансу чи послаблення його можна здійснювати різними способами, залежно від рівня самооцінки особистості, прагнення її до самоствердження, потреби в самоперевірці, здатності уникнути раціоналізації, індивідуального досвіду вирішення подібних ситуацій та життєвої позиції особистості [3; 4; 5].

Спробуймо підтвердити даними емпіричних досліджень висловлені припущення про те, що: а) ситуація політичного вибору є саме тією, що здатна викликати когнітивний дисонанс; б) є підстави стверджувати, що в ситуації політичного вибору у значної частки громадян справді виникає когнітивний дисонанс, ступінь якого вони намагаються зменшити тим чи іншим способом.

Політичний дискурс у нашій країні дуже насичений текстами, які не є традиційними для політичного життя держави з усталеною політичною системою. Постійні зміни міністрів, урядів і генеральних прокурорів, поява у ЗМІ інформації про різні зловживання представників різних гілок влади, прокурорські позови і подання на політичних діячів і народних депутатів, різноманітні ініціативи щодо реформування політичної системи і внесення змін до Конституції, якій ще не виповнилось і десяти років, – усе це створює ситуацію перманентної невизначеності. Обсяги такої інформації зростають у геометричній прогресії напередодні виборів. В умовах регулярного виникнення несподіваних подій на тлі надходження нової, дуже неоднозначної інформації навіть ті громадяни, які регулярно відстежують перебіг політичних подій, опиняються у ситуаціях, які вважають типовими для виникнення когнітивного дисонансу. Наприклад, напередодні виборів до парламенту 2002 р. менш як 58% із тих, хто мав намір взяти участь у виборах, вважали себе достатньо обізнаними у політичній ситуації для того, щоб здійснити самостійний вибір.

Можна припустити також, що ступінь відповідності ситуації електорального вибору у січні 2002 р. критеріям компетентного вибору є таким, що породжує в політичній свідомості виборців суперечності, які створюють умови для виникнення когнітивного дисонансу. Обґрунтуймо це припущення даними досліджень, які проводились у лабораторії психології політичного вибору Інституту соціальної та політичної психології у той період.

За логікою основних груп чинників, виділених В.П.Казміренком, з'ясуємо насамперед, чи можна вважати, що виборці були готовими до здійснення компетентного політичного вибору*.

1. **Значущість ситуації вибору** – серед виборців, які мали намір прийти на виборчі дільниці і проголосувати, 15% були твердо переконані в тому, що їх участь у виборах ніяк не вплине на остаточний результат.

2. **Ступінь ідентифікації суб'єкта вибору із завданням вибору** – кожен десятий із тих, хто твердо вирішив взяти участь у виборах, був переконаний у тому, що перемога тих чи тих політичних сил на парламентських виборах ніяк не може вплинути на його життя. З тих, хто оцінював ситуацію в країні як таку, що досягла тієї межі, коли далі вже не можна перекладати відповідальність за майбутнє на інших, 14% не мали наміру брати участь у виборах.

3. **Раціональність вибору** – із 84% виборців, які стверджували, що потрібно голосувати за ту політичну силу, яка здатна докорінно і швидко змінити ситуацію в країні, понад 86% негативно ставилися до політиків, які обіцяли швидкі зміни на краще. Кожен п'ятий із тих, хто мав намір проголосувати за певну політичну силу, не сподівався на те, що з приходом цієї сили до влади в його житті стануться зміни на краще чи вона буде обстоювати його інтереси. Із тих, хто вважав себе достатньо обізнаним у сучасній політичній ситуації для

---

* Наведені нижче емпіричні дані були отримані в результаті моніторингових досліджень електоральних намірів громадян України, що проводились в Інституті соціальної та політичної психології АПН України в жовтні 1999 р. (2012 респондентів) та січні 2002 р. (2012 респондентів). Опитування проводилися за репрезентативною вибіркою в усіх областях України, АР Крим та м. Києві.

прийняття самостійного рішення щодо голосування за ту чи ту партію, 30% насправді не були обізнані з проектами обраної партії і не були переконані у тому, що їхній вибір є свідомим.

4. *Індивідуальний прогноз виграшу* – менш як 48% виборців, вирішуючи питання, голосувати їм чи ні за ту чи ту партію, враховували ймовірність її перемоги на виборах. Лише 39% виборців погоджувалися з тим, що немає сенсу підтримувати політичну партію, яка не має шансів на перемогу.

Двома роками раніше напередодні президентських виборів 1999 р. ситуація вибору теж мала ознаки такої, що породжує когнітивний дисонанс. Зокрема, кожен п'ятий виборець був переконаний у тому, що всі кандидати у президенти використовують брудні технології, і лише 1% респондентів вважали, що кандидати чесно проводять виборчу кампанію. І це при тому, що понад 55% виборців вважали, що кандидат має бути людиною з високими моральними якостями.

Особливості політичної боротьби за рік до президентських виборів 2004 р., а також результати опитувань, що проводилися у 2003 р., дають підстави стверджувати, що кількість ситуацій, які породжують когнітивний дисонанс, збільшиться. Вже сьогодні 36% виборців мають намір проголосувати за кандидата, який, на їхню думку, програє вибори*.

Наведені дані дають змогу визначити низку ситуацій при здійсненні політичного вибору, які можуть породжувати когнітивний дисонанс, а саме:

- переконаність у нездатності вплинути на результат вибору знецінює сам вибір, а ситуація вибору перетворюється на ігрову, де роль виборця є дуже сумнівною, що створює загрозу Я-концепції і породжує стан дискомфорту;
- упевненість у тому, що зроблений вибір нічого не змінить, поглиблює відчуття власного безсилля, призводить до актуалізації всього спектра протестних реакцій – від відмови вибирати до голосування проти всіх. У всіх можливих варіантах

---

* Дані всеукраїнського опитування, проведеного лабораторією психології політичного вибору ІСПП АПН України за репрезентативною вибіркою в усіх областях України, АР Крим та м. Києві в жовтні 2003 р. Всього опитано 2023 респонденти.

виникає несумісність когнітивних елементів, зумовлена необхідністю здійснення вибору без вибору;

- брак достовірної інформації, суперечливість власних очікувань (прагнення різко змінити якість життя, нічого не змінюючи в житті) – ознаки ситуації, що породжує дисонанс;

- усвідомлення неможливості здійснення успішного вибору знижує самооцінку, створюючи загрозу Я; аналогічним є механізм виникнення дисонансу в ситуації невідповідності ціннісних орієнтацій виборців умовам вибору.

Отже, можна стверджувати, що ситуація політичного вибору (і електорального як його різновиду) є типовою для виникнення когнітивного дисонансу. Виявлення типових способів виходу з когнітивного дисонансу дасть змогу скласти уявлення про характер впливу останнього на формування готовності до здійснення компетентного політичного вибору.

РЕЗЮМЕ

У значній частині громадян ситуація політичного вибору супроводжується переживанням когнітивного дисонансу. За умови зниження рівня виразності когнітивного дисонансу зростають раціональність вибору, здатність до індивідуального прогнозу. Можна припустити, що ступінь готовності особистості до здійснення компетентного політичного вибору визначатиметься, зокрема, й тим, у який спосіб вона намагатиметься досягти консонансу.

РЕЗЮМЕ

У значительной части граждан ситуация политического выбора сопровождается переживанием когнитивного диссонанса. При условии снижения уровня выраженности когнитивного диссонанса возрастают рациональность выбора, способность к индивидуальному прогнозу. Можно предположить, что степень готовности личности к осуществлению компетентного политического выбора будет определяться, в частности, и тем, каким образом она будет пытаться достичь консонанса.

SUMMARY

Many citizens while being in the situation of a political choice experience the cognitive dissonance. Under the condition of the level of the cognitive dissonance falling the rationality of choice and the capability for an individual prognostication become higher. We can suggest that the level of a personal preparedness for the competent political choice making is determined in part by means of the consonance reaching.

Література

1. *Казміренко В.П.* Психологічні особливості мотивів електорального вибору // Наук. студії з соціальної та політ. психології: Зб. статей. – К.: ТОВ “Міленіум”, 2002. – Вип. 6(9). – С. 179–190.
2. *Фестингер Л.* Введение в теорию диссонанса // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. – М.: МГУ, 1984. – С.38–47.
3. *Трусов В.П.* Социально-психологические исследования когнитивных процессов. – Ленинград, 1980.
4. *Бэрн Р., Бирн Д., Джонсон Б.* Социальная психология. Ключевые идеи. – СПб., 2003.
5. *Андреева Г.М.* Психология социального познания. – М., 2000.

© **Жадан Т.О.**

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

- Слюсаревський М.М.* Про деякі гносеологічні умови
достовірності та прогностичної значущості
соціально-психологічних досліджень (на прикладі
вивчення зв'язку соціальної напруженості
із соціальним протестом) 3
- Татенко В.О.* Предмет психологічної науки: суб'єктна
парадигма 23
- Скорик М.М.* Проблема методологічного плюралізму
в соціальному пізнанні 43

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

- Титаренко Т.М.* Соціально-психологічні передумови
та детермінанти особистісного вибору 55
- Татенко Н.О.* Свідомі та неусвідомлювані чинники
професійного вибору 66

НАДІНДИВІДУАЛЬНІ ПСИХІЧНІ ЯВИЩА

- Донченко О.А.* НОМО NATURALIS у психофракталі 79
- Жовтянська В.В.* Динаміка соціальної напруженості
в Україні: основні тенденції 90
- Зрайко Р.І., Калачнікова Л.М.* Психосоціальні
характеристики регіональної України 101

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ, ЙОГО ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ

Жадан І.В. Толерантність як вимір політичної культури.....	115
Белавіна Т.І. Психологічні особливості становлення стилю соціальної відповідальності особистості в освітньому процесі	124
Подольська Л.Д. Місія як чинник вбудованості молодіжних громадських об'єднань у систему суспільних структур	134
Циганенко Г.В. З досвіду розробки методики оцінки механізмів політико-ідеологічного самовизначення молоді	150
Фролов П.Д. Критерії експертної оцінки впливу інформації з елементами насильства, жахів та порнографії на дитячу, підліткову та юнацьку психіку	162
Плющ О.М. Методика експертної оцінки інформації з елементами еротики та порнографії.....	173

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Казміренко В.П. Особистісне прийняття відповідальності в політичному виборі	186
Скнар О.М. Соціально-психологічні моделі гендерної поведінки політичних лідерів очима молоді.....	199
Царюк Л.А. Про формування політичних рішень у представників середнього класу і студентської молоді	214
Глазунова С.М. Соціально-психологічний механізм впливу рекламних політичних міфів на мотиваційну сферу виборців.....	224
Жадан Т.О. Когнітивний дисонанс у ситуації політичного вибору	238

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

- Слюсаревский Н.Н.* О некоторых гносеологических условиях достоверности и прогностической значимости социально-психологических исследований (на примере изучения связи социальной напряженности с социальным протестом).....3
- Татенко В.А.* Предмет психологической науки: субъектная парадигма 23
- Скорик М.М.* Проблема методологического плюрализма в социальном познании.....43

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ

- Титаренко Т.М.* Социально-психологические предпосылки и детерминанты личностного выбора.....55
- Татенко Н.А.* Сознательные и неосознаваемые факторы профессионального выбора 66

НАДИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ПСИХИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ

- Донченко Е.А.* НОМО NATURALIS в психофрактале.....79
- Жовтянская В.В.* Динамика социальной напряженности в Украине: основные тенденции 90
- Зрайко Р.И., Калачникова Л.Н.* Психосоциальные характеристики региональной Украины 101

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ, ЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

<i>Жадан И.В.</i> Толерантность как измерение политической культуры	115
<i>Белавина Т.И.</i> Психологические особенности становления стиля социальной ответственности личности в образовательном процессе	124
<i>Подольская Л.Д.</i> Миссия как фактор встроенности молодежных общественных объединений в систему общественных структур	134
<i>Цыганенко Г.В.</i> Из опыта разработки методики оценки механизмов политико-идеологического самоопределения молодежи	150
<i>Фролов П.Д.</i> Критерии экспертной оценки воздействия информации с элементами насилия, ужасов и порнографии на детскую, подростковую и юношескую психику	162
<i>Плющ А.Н.</i> Методика экспертного оценивания информации с элементами эротики и порнографии	173

ПСИХОЛОГИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА И ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

<i>Казмиренко В.П.</i> Личностное принятие ответственности в политическом выборе	186
<i>Скнар О.Н.</i> Социально-психологические модели гендерного поведения политических лидеров глазами молодежи	199
<i>Царюк Л.А.</i> К вопросу о формировании политических решений у представителей среднего класса и студенческой молодежи	214
<i>Глазунова С.М.</i> Социально-психологический механизм воздействия рекламных политических мифов на мотивационную сферу избирателей	224
<i>Жадан Т.А.</i> Когнитивный диссонанс в ситуации политического выбора	238

C O N T E N T S

THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASIS OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

<i>Sljusarevskij M.M.</i> On Some Gnoseological Conditions of Social-Psychological Research Validity and Prognosis Significance (Materials of Social Tension and Social Protest Interrelation Research)	3
<i>Tatenko V.O.</i> Object of Psychological Science: Subject Paradigm.....	23
<i>Skoryk M.M.</i> Methodological Pluralism Problem in Social Knowledge.....	43

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

<i>Tytarenko T.M.</i> Social-Psychological Preconditions and Determinants of Personal Choice	55
<i>Tatenko N.O.</i> Conscious and Unconscious Factors of Professional Choice.....	66

OVERINDIVIDUAL PSYCHIC PHENOMENA

<i>Donchenko O.A.</i> HOMO NATURALIS in Psychofractal	79
<i>Zhovtjanska V.V.</i> Dynamics of Social Tension in Ukraine: Main Tendencies	90
<i>Zrajko R.I., Kalachnikovaa L.M.</i> Psychosocial Features of Regional Ukraine	101

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF RISING GENERATION SOCIALIZATION, ITS EDUCATION AND TRAINING

<i>Zhadan I.V.</i> Tolerance as a Political Culture Measurement	115
<i>Bjelavina T.I.</i> Psychological Peculiarities of Social Responsibility of a Personality Formation in Educational Process.....	124
<i>Podolska L.D.</i> Mission as a Factor of Youths' Public Unions Installing into Social Structures System	134
<i>Tsyhanenko H.V.</i> On Elaboration of the Technique of Political-Ideological Self-Determination of Youths Assessment Experience.....	150
<i>Frolov P.D.</i> Criteria of Expert Assessing of Information Containing Elements of Violence, Horrors and Pornography Influence upon Psyche of Children, Teenagers and Youths	162
<i>Pljushch O.M.</i> Technique of Information Containing Elements of Erotic and Pornography Expert Assessment.....	173

PSYCHOLOGY OF POLITICAL LEADERSHIP AND ELECTORAL BEHAVIOR

<i>Kazmirenko V.P.</i> Personal Responsibility Doing in Political Choice Making	186
<i>Sknar O.M.</i> Social-Psychological Models of Political Leaders Gender Behaviour in the Eyes of Youths.....	199
<i>Tsarjuk L.A.</i> On Political Decisions of Middle Class Representatives and Students Formation.....	214
<i>Hlazunova S.M.</i> Social-Psychological Mechanism of Advertising Political Myths Impact on Motivation of Voters	224
<i>Zhadan T.O.</i> Cognitive Dissonance in Political Choice Situation	238

Наукові студії із соціальної та політичної психології:
Н12 36. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. – К.: ТОВ “Міленіум”, 2003. – Вип. 7 (10). – 252 с.

ISBN 966-8063-59-2

У збірнику вміщено статті за підсумками науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології АПН України у 2002 році. Обговорюються проблеми забезпечення достовірності та прогностичної значущості досліджень у соціальній психології, визначення предмета психологічної науки, методологічного плюралізму в соціальному пізнанні. Досліджуються соціально-психологічні детермінанти особистісного зростання, надіндивідуальні психічні явища, тенденції суспільного розвитку в перехідний період. Окремі розділи присвячено психологічним проблемам соціалізації підростаючого покоління, його освіти і виховання, а також розробкам з питань психології політичного лідерства та електоральної поведінки.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів і студентів.

В сборнике помещены статьи по результатам научно-исследовательской работы Института социальной и политической психологии АПН Украины в 2002 году. Обсуждаются проблемы обеспечения достоверности и прогностической значимости исследований в социальной психологии, определения предмета психологической науки, методологического плюрализма в социальном познании. Исследуются социально-психологические детерминанты личностного роста, надиндивидуальные психические явления, тенденции общественного развития в переходный период. Отдельные разделы посвящены психологическим проблемам социализации подрастающего поколения, его образования и воспитания, а также разработкам по вопросам психологии политического лидерства и электорального поведения.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, студентов.

The book contains results of scientific studies of the Social and Political Psychology Institute of APS of Ukraine carried out in 2002. Articles are devoted to the problems of reliability and prognostication significance of social psychology research, the definition of the psychological science object, methodological pluralism in the social knowledge. Social-psychological determinants of personal development, overindividual psychic phenomena, social developmental trends of the transitional period are being examined. The book contains articles devoted to the psychological problems of the growing generation socialization and education, and the works on political leadership and voting behavior.

The book is of interest for social and political psychologists, specialists in related fields, course instructors and students.

ББК 88.5 я 4

Наукове видання

Наукові студії
із соціальної та політичної
психології

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 7 (10)

Редактор *З.А.Городиська*
Оператори: *С.О.Подофей, Н.С.Рачківська, І.В.Лук'янчук*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології АПН України
Т.Г. Соловйовою

Підписано до друку 2.12.2003 р. Формат 84x108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 12,5. Обл.-вид. арк. 13,0.

Тираж 300 пр. Зам. №

Надруковано за технічної підтримки у ТОВ "Міленіум".
03055, м. Київ, вул. Політехнічна, 5а, оф. 79.
